

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Seminář romistiky, Katedra středoevropských studií

Dějiny a kultury zemí Asie a Afriky

Disertační práce

Mgr. Jan Ort

***ROMOVÉ JAKO AKTÉŘI „CIKÁNSKÉ OTÁZKY“. NÁLEŽENÍ, MOBILITA
A PŘESIDLOVACÍ POLITIKA V ČESKOSLOVENSKU 60. LET***

**Roma Agents of the "Gypsy Question". Belonging, Mobility,
and Resettlement Policy in Czechoslovakia in the 1960s**

Vedoucí práce: Mgr. Helena Sadílková, PhD.

konzultant: Mgr. Jan Grill, PhD.

2023

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 16. 8. 2023

Mgr. Jan Ort, v. r.

Poděkování

Můj disertační projekt byl podpořen z doktorandského programu Max Planck Institutu v Halle a Fondu mobility Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (stáž na Univerzitě v Bukurešti). Svůj výzkum jsem zároveň realizoval v rámci projektu GAČR EXPRO s názvem *Genocide, Postwar Migration, and Social Mobility: Entangled Experiences of Roma and Jews*.

Za trpělivé, inspirativní a důsledné vedení práce patří můj velký dík Heleně Sadílkové. Za konzultaci práce jsem vděčný Janu Grillovi.

Výzkum by nebylo možné realizovat bez ochoty participantů výzkumu, primárně tedy romských pamětníků a pamětnic. Vděčný jsem především za setkání s Elenou Cinovou, Peterem Kudráčem a sestrami Monikou H. a Marcelou S. Jmenovaným patří dík za ochotu přečíst si můj výsledný text (nebo jeho části). Rád bych zde ale vyzdvihl i ochotu pracovníků a pracovnic všech uvedených archivů, ale i knihoven.

Nedocenitelné pro mě byly komentáře k textu ze strany Martina Fotty a Pavla Balouna. Za další komentáře děkuji Lazslo Csozovi, Kateřině Čapkové, Markétě Hajské, Michaele Lônčíkové a Eleně Marushiakové.

Za podporu v různých fázích disertačního projektu děkuji Chrise Hannovi, Cătălině Tesăr, Sašovi Mušinkovi a Lucii Segl'ové.

Za spolupráci na iniciální fázi výzkumu děkuji Heleně Sadílkové a Romaně Hudouskové.

Za sdílení různých postřehů děkuji Renatě Berkyové.

Děkuji svým rodičům a rodičům své ženy za zázemí a péči (o mě a další dotčené aktéry) při finalizaci práce.

Pětě a Jonášovi děkuji za nekonečnou trpělivost a energii.

Abstrakt

Práce se zaměřuje na praxi přesídlovací politiky v šedesátých letech v Československu, která byla zaměřená na obyvatele označované jako „cikáni“. Tato politika, označovaná též jako „rozptylová“, byla v historické a romistické literatuře často popisována jako jeden ze symbolů násilí komunistického režimu na Romech, které mělo vést k rozvratu jejich kulturní identity a narušení zavedených socio-ekonomických struktur. Praxe této politiky byla paradoxně popsána velmi okrajově. Cílem této práce je zaplnit tuto mezeru, vyvázat sledování této politiky ze silně hodnotícího interpretačního rámce, a současně přenést důraz z perspektivy státu a jeho úřadů na aktérství Romů samotných.

V úvodu své práce přesídlovací politiku základně charakterizují a kontextualizují, když současně shrnují dosud existující literaturu, která se k ní vztahuje. V první kapitole předkládám teoreticko-metodologická východiska celé práce. Přiznávám se zde k mikrohistorickému přístupu a obecně k inspiraci v antropologické disciplíně. Tyto přístupy přitom konkrétně diskutuji ve vztahu k možnostem studia „romských historií“. Ve druhé kapitole analyzuji dobové diskursy cikánství a na konkrétní případové studii ukazuji, jak byly tyto vyjednávány v lokálně ukotvených socio-ekonomických vztazích. Zde představená případová studie současně předesílá, že praxe přesídlovací politiky navazovala na historicky podmíněné a lokálně specifické procesy. Ve třetí kapitole se zaměřuji na tu část přesídlovací politiky, která cílila na „likvidaci cikánských osad“. Rozpracovávám zde různé způsoby, jakým se k takto označovaným prostorům vztahovali jednotliví aktéři, především tedy Romové jako jejich obyvatelé. Ukazuji, že centrální politika se v tomto ohledu mohla do velké míry potkávat s aspiracemi Romů na prostorovou mobilitu, jakkoliv ale tito nutně plně nesdíleli oficiální náhled na osady jako na místa „deviantního způsobu života“. Ve čtvrté kapitole se věnuji samotnému přesídlování Romů ze Slovenska do Česka. Ani tento pohyb přitom nebylo možné oddělit od migrace Romů jako aktérské ekonomické strategie. Státní politikou prosazovaná logika „rozptylu“ se nakonec potkávala s aspiracemi jednotlivých rodin na prostorovou a socio-ekonomickou autonomii. Z jejich pohledu ale zdánlivé přitakání dominantní logice nevedlo nutně k asimilaci ve smyslu zbavení se vlastní kulturní identity a zpřetrhání zavedených vazeb.

Při ohledávání forem aktérství Romů konstatuji stav určitého napětí a ambivalence, ve kterém vztah Romů k asimilačním politikám vůči „cikánům“ nahlížím jako na „experimentální souhlas“ (High 2008). Současně ale na straně Romů rozeznávám značnou heterogenitu

lokálně a historicky podmíněných pozicionalit, což mě nakonec vede jednak k rozrušení jednoznačné opozice mezi státem a Romy jako jeho marginalizovanou skupinou obyvatel, ale i k narušení představy o Romech jako *a priori* vně stojící skupině obyvatel.

Klíčová slova

Romové, přináležení, mobilita, cikánství, přesídlovací politiky, asimilační politiky, komunistický režim, Československo

Abstract

The thesis focuses on the practice of resettlement policy in the 1960s in Czechoslovakia, which targeted the population referred to as 'gypsies'. This policy, also known as the policy of 'dispersal', has often been described in historical and Romani studies literature as one of the symbols of the communist regime's violence against the Roma, which was to lead to the disruption of their cultural identity and the disruption of established socio-economic structures. Paradoxically, the practice of this policy has been described very marginally. The aim of this paper is to fill this gap, to take the monitoring of this policy out of a strongly evaluative interpretive framework, and at the same time to shift the emphasis from the perspective of the state and its authorities to the agency of the Roma themselves.

In the introduction of my thesis, I provide a basic characterization and contextualization of resettlement policy while summarizing the existing literature related to it. In the first chapter, I present the theoretical and methodological background of the whole thesis. Here I acknowledge the microhistorical approach and the inspiration in the discipline of anthropology in general. In doing so, I specifically discuss these approaches in relation to the possibilities of studying 'Romani histories'. In the second chapter, I analyse contemporary discourses of 'gypsiness' and use a specific case study to show how these were negotiated within locally anchored socio-economic relations. At the same time, the case study presented here suggests that the practice of resettlement policy was linked to historically conditioned and locally specific processes. In Chapter 3, I focus on the part of the resettlement policy that aimed at the 'liquidation of gypsy settlements'. Here I elaborate on the different ways in which individual actors, and especially the Roma as their inhabitants, related to the spaces so designated. I show that central policy in this respect may have largely overlapped with Roma aspirations for spatial mobility. However, the Roma themselves did not necessarily fully share the official view of settlements as places of 'deviant way of life'. In Chapter 4, I discuss the actual resettlement of Roma from Slovakia to Czechia. Even this movement could not be separated from Roma migration as an actor-led economic strategy. The logic of 'dispersal' promoted by state policy ultimately met with the aspirations of individual families for spatial and socio-economic autonomy. From their perspective, however, the apparent adherence to the dominant logic did not necessarily lead to assimilation in the sense of shedding one's own cultural identity and breaking established ties.

In tracing the forms of Roma agency, I note a state of certain tension and ambivalence in which I view the relationship of Roma to assimilationist policies towards "gypsies" as an 'experimental consent' (High 2008). At the same time, however, I discern a considerable heterogeneity of locally and historically conditioned positionalities on the part of Roma, which ultimately leads me to disrupt the explicit opposition between the state and Roma as its marginalized population, as well as the notion of Roma as an a priori outside group.

Keywords

Roma, belonging, mobility, gypsiness, resettlement policies, communist regime, Czechoslovakia

Obsah

ÚVOD	11
0.1. Romové z Kapišové	12
0.1.1. Mobilita a dislokace v Kapišové	12
0.1.2. Ambivalence náležení Romů	14
0.1.3. Soupis kočujících osob	16
0.1.4. Kontinuita mobility	19
0.1.5. Přesuny Romů z Kapišové do Česka	20
0.1.6. Kontinuita náležení	22
0.1.7. Aktérství, kontinuity, diskontinuity	24
0.2. Romové v Československu a politiky vůči „cikánům“	25
0.2.1. Přesídlovací politika	28
0.3. Reflexe přesídlovací politiky a její praxe	31
0.3.1. Porevoluční reflexe v české historiografii	32
0.3.2. Lokalizované studie	35
0.3.3. Guyova analýza neúspěchu přesídlovací politiky	37
0.3.4. Přesídlovací politika v novém narativu dějin Romů	40
0.4. Romští aktéři jako integrální součást společnosti	42
0.4.1. Regionální a subetnické vymezení výzkumného zájmu	43
0.4.2. Terminologie	45
0.4.3. Struktura práce	47
1. KAPITOLA PRVNÍ. Aktérství Romů, antropologie a historie	52
1.1. Způsoby studia aktérství	54
1.1.1. Okraje jako startovní bod analýzy	54
1.1.2. Dominance a resistance	56
1.1.3. Vyjednávání marginalizace	59
1.1.4. Společenská pozice a identita Romů ve střední Evropě	62
1.1.5. Antropologie, historie a studium aktérství	64
1.1.6. Otázka reprezentativnosti	67
1.2. Prameny	69
1.2.1. Orální historie	70
1.2.2. Výzkum realizace přesídlovací politiky	72
1.2.3. Orální historie a participativní výzkum	74
1.2.4. Limity písemných pramenů	79
1.3. Etický rozměr výzkumu	81

2.	KAPITOLA DRUHÁ. Kdo je „cikán“?	84
2.1.	Diskursy cikánství	85
2.1.1.	Kategorizace cikánů	85
2.1.2.	Oficiální diskurs: Rasismus jako překážka převýchovy	89
2.1.3.	Sekuritizační diskurs: „V zájmu všech“	93
2.1.4.	Populární diskurs: „Ať si je funkcionáři nastěhují domů“	97
2.1.5.	Narušitelé homogenního obrazu cikánství?	101
2.1.6.	Romové jako aktéři diskursu cikánství: Figura „slušného Cikána“	103
2.1.7.	Reflexe limitů společenského přijetí	106
2.2.	Cikánství v Brekově	109
2.2.1.	Příběh výjimečných Romů v Brekově	109
2.2.2.	Postoje brekovských Romů v dobových dokumentech	112
2.2.3.	Společenská pozice Romů v Brekově	116
2.2.4.	„Místní“ a „cizí cikáni“	118
2.2.5.	Vysídlení cizího cikána	122
2.2.6.	Vysídlení jako řešení lokálních konfliktů	126
2.3.	Závěr	132
3.	KAPITOLA TŘETÍ. Osady: mezi marginalizací a autonomií	136
3.1.	Centrální a regionální politiky vůči osadám	139
3.2.	Diskursy cikánských osad	141
3.2.1.	Logika „likvidace“: Osady jako místo „cikánského způsobu života“	141
3.2.2.	Kritika likvidace: Osady jako místo romské kultury?	143
3.2.3.	Marginalizace, stigmatizace, náležení	145
3.3.	„Likvidace osad“ v bývalém okrese Humenné	148
3.3.1.	Pozice místních úřadů	151
3.3.2.	„Úspěšná likvidace“: Osada v obci Ľubiša	153
3.3.3.	„Likvidace“ osady v obci Papín	156
3.4.	Podskalka: mezi marginalizací a autonomií	161
3.4.1.	Přemístit, stavět, nebo likvidovat?	162
3.4.2.	Samosprávná Podskalka?	165
3.4.3.	Pozice Romů	166
3.4.4.	Výkup „chatrčí“	170
3.4.5.	Elemír T.: Z Podskalky do města	171
3.4.6.	František B.: Problematizace „likvidace chatrčí“	173
3.4.7.	Kdo těžil z „cikánské politiky“?	176
3.4.8.	Reprodukce teritorializace	177
3.5.	Závěr	178

4.	KAPITOLA ČTVRTÁ. Přesídlení, migrace, rozptyl: kontrola pohybu a aktérské strategie...	183
4.1.	Geneze přesídlovací politiky.....	185
4.2.	Diskurzy „rozptylu“.....	189
4.2.1.	Stížnosti na omezení pohybu.....	190
4.2.3.	Dobová kritika přesídlení.....	193
4.3.	Přesídlování z okresu Humenné.....	196
4.3.1.	Harmonogram přesídlení a jeho plnění.....	196
4.3.2.	Praxe přesídlení.....	199
4.4.	Poválečná migrace Romů do pohraničí.....	203
4.4.1.	Z Papína na sever Čech.....	206
4.4.2.	Přistěhovalci v pohraničí.....	209
4.4.3.	Cikáni v pohraničí.....	209
4.4.4.	Zákon o „usazení kočujících osob“.....	212
4.4.5.	Kontinuita rozptylu v pohraničí.....	213
4.5.	Přesídlení Romů na Jičínsko.....	216
4.5.1.	Výchozí podmínky přesídlení.....	219
4.5.2.	Regionální politiky v Šemetkovicích.....	222
4.5.3.	Partnerský okres Jičín.....	224
4.5.4.	Kategorizace přesídlených rodin.....	225
4.5.5.	Postoje Romů v genderové perspektivě.....	228
4.5.6.	Přesídlení a produkce pohybu.....	231
4.5.7.	Nostalgie po Slovensku a přeshraniční socio-ekonomické sítě.....	235
4.5.8.	Proměna vztahů z genderové perspektivy.....	237
4.5.9.	Přesídlení a logika „rozptylu“.....	238
4.6.	Závěr.....	242
	ZÁVĚR.....	246
	PRAMENY.....	253
	Publikované dokumenty.....	253
	Archivy.....	253
	Kroniky.....	253
	Rozhovory.....	253
	Internetové zdroje.....	255
	Literatura.....	255
	SEZNAM ZKRATEK.....	270

ÚVOD

Podpísaný Michal K. z Kapišovej, občan cigánskeho pôvodu, týmto prehlasujem, že dnešným dňom sa sťahujem na trvalý pobyt v ramci rozmiestnenia občanov cigánskeho pôvodu do obce Klokočí, okresu Přerov, na trvalý pobyt, a že do Kapišovej sa už nemiením vrátiť. V páde až by som sa niekedy rozhodol ešte do Kapišovej vrátiť na byvanie, nebudem staviať provizoria, ale vopred si vyžiadam stavebné povolenie a stavbu postavím podľa regulačného plánu obce. Toto prehlásenie činím z toho dôvodu, že dnešným dňom odpredávam svoj rodinný domček Miestnemu národnému výboru v Kapišovej za účelom asanacie tohoto. Prehlasujem, že sa sťahujem na trvalo a žiadam, aby mne moj rodinný domček ktorý zanechavam v Kapišovej bol preplatený.¹

Michal K. se narodil v roce 1921 v obci Medvedie na severovýchodním Slovensku do jediné romské rodiny, která v obci tehdy žila. V průběhu druhé světové války se rodina Michala K. skrývala ve vzdálenějších obcích stejného regionu, samotný Michal K. strávil za války nějakou dobu v pracovním táboře, kam byl odveden spolu s dalšími Romy z regionu. Po válce se už Michal K. do kompletně zničeného Medvedie nevrátil, když se spolu s dalšími členy rodiny usadil v nedaleké obci Kapišová. Stejně jako další rodiny z regionu, i rodina Michala K. odjížděla po válce pravidelně za prací do Česka, a to při průběžných návratech do domovské obce. V roce 1967 se ale Michal K. zavázal k tomu, že se z Kapišové odstěhuje definitivně, když se mezi posledními připojil k centrálně řízenému přesunu Romů z východního Slovenska do Česka dle usnesení československé vlády č. 502/1965. To mělo znamenat úplnou asanaci romské osady v Kapišové. Nicméně, Michal K., stejně jako jeho bratr Ján, byli nespokojeni s podmínkami přiděleného bydlení, vrátili se se svými rodinami do domovské obce na Slovensku a udrželi tak kontinuitu náležitosti Romů v obci Kapišová.

Příběhem Romů z Kapišové uvozují práci jejíž primárním zaměřením je aktérství Romů v kontextu praxe centrálního nařízení československého socialistického státu z roku 1965 o organizovaném přesídlení („přesunu“) a současném rozmístění („rozptylu“) těch osob, kteří byli kategorizováni jako „občané cikánskeho pôvodu“. Úvodní studie současně předznamenává způsob, jakým budu takové aktérství ohledávat. V celé

---

¹ ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 20, sp. 224, sign. 4, „Prehlásenie“, 1. 12. 1967.

předkládané práci vycházím primárně z lokálně zaměřených mikrohistorických studií, primárně situované v bývalém okrese Humenné. To mi poskytuje jednak komplexnější vhled do různorodých podob aktérství Romů, ale i rozlišení pozic, zájmů a jednání ostatních zainteresovaných aktérů. Lokalizované studie umožňují zasazení praxe centrální přesídlovací politiky do kontextu lokálně vyjednávaných socio-ekonomických vztahů, a to při zohlednění jejich vývoje v čase. To nakonec vede k možnosti sledování určitých kontinuit a diskontinuit sledovaných procesů, především tedy aktérských strategií samotných Romů. Skrze takový přístup se napojím na širší snahy o deviktimizaci Romů a jejich představení jako svébytných historických aktérů, a to především v kontextu dlouho dominujícího náhledu na fatální dopad asimilačních politik (nejen) v komunistickém Československu na životy Romů, romských rodin a celých komunit. Mikrohistorické zaměření, respektive antropologická informovanost při zpracování lokálních historií, mě přitom vede k jemnějšímu čtení romského aktérství a jeho vyvázání z konceptů společenské a politické participace dle dominantních měřítek na straně jedné a resistance vůči dominantnímu státu na straně druhé.

0.1. Romové z Kapišové²

0.1.1. Mobilita a dislokace v Kapišové

Obec Kapišová spadá do etnicky, nábožensky a jazykově heterogenního regionu severního Šariše v severovýchodním cípu Slovenska. Podobně jako v okolních obcích, i v Kapišové žili od na začátku 20. století mezi šesti sty obyvateli vedle regionálně dominantních Rusínů dlouhodobě i Židé a Romové.³ Kromě etnické diversity byl celý region charakteristický kontinuitou sociální a ekonomické marginalizace a návazné sdílené zkušenosti migrace a dislokace jeho obyvatel. Od počátku 20. století to byla participace místních obyvatel na širším fenoménu zaoceánské migrace z východní Evropy (viz Zahra 2016), což byl i případ mnoha (pravděpodobně pouze neromských) vesničanů

---

² První kapitola úvodu obsahuje pasáže, které byly již dříve publikovány v samostatném článku (Ort 2022a).

³ Podle kroniky vzrostl počet obyvatel od 414 v roce 1900 na 645 v roce 1940 (*Kronika obce Kapišová*, s. 2). Soupisy ze začátku druhé světové války potom napovídají počty Židů a Romů. V roce 1940 zde bylo sepsáno celkem 64 „Cikánů“ (ŠAPO Nižná Šebastová, f. Šarišsko-zemplínská župa, prezidiálne spisy 1940-1945 II, kart. 78, sp. 288, sign. 2846, „Počet Cigánov“, 1942.) a v roce 1942 58 Židů („Súpis Židov (1942), Zoznam obcí okresu Vyšný Svidník“ (nedatováno). Navštíveno 19. 10. 2021 z: <https://www.upn.gov.sk/projekty/supis-zidov/zoznam-obci/?okres=448>).

z Kapišové.⁴ Během druhé světové války, v období *Slovenského štátu* (1939–1945), měla mobilita místních obyvatel podobu především nucené dislokace. Ve své radikální formě to byla deportace několik desítek kapišovských Židů do koncentračního tábora, z nichž přežilo jen několik, kteří později emigrovali do Izraele.⁵ Byli to naopak pouze romští vesničané, kteří byli odvedeni do jednoho z východoslovenských pracovních táborů,⁶ když se do domovské obce vrátili ještě v průběhu války.⁷ Sdílená mezi romskými i neromskými vesničany byla naopak zkušenost nucené evakuace, ke které došlo během okupace vesnice jednotkami Wehrmachtu a z druhé strany postupující frontou osvobozeneckých vojsk na podzim roku 1944, popsána v obecní kronice (s. 51–53) a zachycená ve svědectvích pamětníků.⁸ Místní vesničané za sebou zanechali většinu svého majetku, když nacházeli azyl u obyvatelů obcí až několik desítek kilometrů vzdálených. Tak jako mnohé jiné obce v regionu, i obec Kapišová byla při bojích Karpatsko-dukelské operace na konci roku 1944 v podstatě kompletně zničena. Mnozí její obyvatelé se tak do obce vraceli až postupně v průběhu prvních poválečných let. Počet sepsaných „cikánů“ v obci vzrostl z 64 osob v roce 1940⁹ na 228 osob v roce 1961¹⁰. Celkový počet obyvatel se nadále pohyboval okolo šesti set, a tak lze pro toto období konstatovat i nárůst procentuálního zastoupení „cikánů“. Takový vývoj přitom nelze vysvětlit pouze přirozeným přírůstkem takto kategorizovaných obyvatel. Naznačuje i širší poválečný pohyb romských rodin v rámci regionu, kdy se pravděpodobně různé rodiny z okolí, podobně jako širší rodina Michala K., stěhovali do Kapišové, snad s vidinou utužení každodenních solidárních sítí v době bezprostředně poválečné nejistoty.

Ve stejném období obyvatelé Kapišové participovali na širším fenoménu migrace z východního Slovenska do vysídleného pohraniční a průmyslových oblastí v Česku.

---

⁴ *Kronika obce Kapišová*, s. 2–3.

⁵ Rozhovor se neromským mužem Štefanem V. (nar. 1933), nahráno autorem v roce 2020 v Kapišové, ve slovenštině (nahrávka v držení autora).

⁶ ŠAPO Nižná Šebastová, f. Šarišsko-zemplínská župa, prezidiálne spisy 1940–1945 II, kart. 41, sp. 42, sign. 1859, „Menoslov novozaradených robotníkov dodaných do pracovného útvaru dňa 5. a 6. apríla 1943“, 1943.

⁷ Rozhovor s romskou ženou Máriou K. (nar. 1928), nahráno autorem v roce 2015 v Kapišové, v romštině (nahrávka v držení autora); rozhovor s romskou ženou Annou D. (nar. 1956), nahráno autorem v roce 2020 v Kapišové, v romštině (nahrávka v držení autora); rozhovor s romským mužem Jozefem Č. (nar. 1942), nahráno Jitkou Prokšíkovou, v češtině (Archiv Člověka v tísni o.p.s.).

⁸ Rozhovor s Máriou K. (nar. 1928), *op. cit.*; rozhovor se Štefanem V. (nar. 1933), *op. cit.*, rozhovor s lokálním historikem Jánem Rodákem (nar. 1943), nahráno autorem v roce 2020 ve Svidníku (nahrávka v osobním držení autora).

⁹ ŠAPO Nižná Šebastová, f. Šarišsko-zemplínská župa, prezidiálne spisy 1940–1945 II, kart. 78, sp. 288, sign. 2846, „Počet Cigánov“, 1942.

¹⁰ *Kronika obce Kapišová*, s. 68.

Jednalo se přitom o předznamenání dlouhodobější ekonomické strategie pro celá následující desetiletí, která v různých podobách pokračovala i v období kapitalismu po roce 1989. Jakkoliv byl tento pohyb (zpočátku často krátkodobá sezónní pracovní migrace) společný pro romské i neromské vesničany, přičemž někteří z nich vzpomínali i na provázanost konkrétních migračních trajektorií,¹¹ migrace Romů se odlišovala minimálně ve dvou základních ohledech. Zaprvé to byly odlišné výchozí podmínky jejich migrace, když se jakožto „cikáni“ ocitali v marginalizovaném postavení v rámci už tak marginalizovaného regionu. Za druhé, z pohledu úřadů byl jejich pohyb chápán jako kvalitativně odlišný a jako takový měl postupně podléhat restrikcím a kontrole.

0.1.2. Ambivalence náležitosti Romů

Jozef Č., Rom, který se narodil v roce 1942 v Kapišové, začal jezdit pravidelně do Česka už od svých jedenácti let, kdy podle svých slov vypomáhal v práci svým rodičům. Ve svých osmnácti letech v jednom z českých měst nakonec i zůstal natrvalo a do Kapišové se již v podstatě nevracel. Sám ovšem migrační aktivitu nevnímal v rozporu s ukotvením vlastní rodiny v lokálních socio-ekonomických vztazích slovenské obce:

My jsme žili přímo ve vesnici s ostatníma. Táta s nimi chodil do školy, [byli to] kamarádi. A jeho táta tam bydlel taky... To nebyli ti kočovní Cigáni, kteří měli koně a utíkali. My jsme byli starousedlíci!¹²

Vedle Jozefa Č. zdůrazňovaly ukotvení Romů v lokálních vztazích i další pamětnice. Mária K. (nar. 1928 v Kapišové) například vzpomínala, že před válkou sice Romové žili ve velké chudobě a spoléhali se na přísun potravin od svých neromských sousedů, současně ale zdůraznila, že její dědeček a po něm i její otec byli v obci jedinými kováři, kteří kovali „gádžům“ koně a současně muzikanty, kteří hrávali nejenom v Kapišové, ale i v dalších obcích v regionu.¹³ Jakkoliv se Romové sami cítili být přirozenou součástí lokálních socio-ekonomických systémů, jejich náležitosti k lokálnímu společenství bylo poměrně ambivalentní, když bylo v různých situacích zpochybňováno (srov. Ort 2022b). Například za druhé světové války to byli právě výhradně Romové, kteří byli odvedeni do pracovních táborů. Když měl ale okresní úřad uvést za okres seznam „cikánů“ k „odstranění z obcí“

---

¹¹ Např. rozhovor se Štefanem V. (nar. 1933), *op. cit.*

¹² Rozhovor s Jozefem Č. (nar. 1942), *op. cit.*

¹³ Rozhovor s Máriou K. (nar. 1928), *op. cit.*

a jejich internaci v připravovaném táboře koncentračním, postavil se za ně jako za spolehlivé a potřebné pracovníky (srov. Hübschmannová 2005).¹⁴ Samotní romští pamětníci pak reflektovali vývoj vlastní pozice v lokálních vztazích v čase, konkrétně výrazné zhoršení vztahů s neromskými sousedy v období celkové poválečné chudoby a nejistoty, i když i v tomto případě rozlišovali mezi těmi, kteří jim pomáhali, a těmi, kteří je naopak vyháněli, když si snažili ve vesnici obstarat něco k jídlu.¹⁵

Tak jako jinde na (nejen) východoslovenském venkově, i v Kapišové je možné sledovat nerovné postavení Romů skrze přítomnost „cikánské osady“ jako prostoru fyzicky i symbolicky vyděleného od zbytku obce. Na rozdíl od jiných osad na východním Slovensku se osada v Kapišové měla za války vyhnout centrálně nařízenému přesídlení na místa „odlehlá od obcí“ (Jurová 2002: 27), potkal ji naopak stejný osud jako celou obec a mnoho obcí okolních – kompletní zničení při osvobozeneckých bojích ke konci války. Z kompenzace válkou zničeného majetku byli ale Romové jakožto „cikáni“ vynecháni, jak alespoň naznačuje Elena Lacková, tehdejší pracovnice krajského národního výboru a sama Romka narozena v jiné východoslovenské osadě. Ve svém autobiografickém vyprávění Lacková uvedla, že někdy po válce se rozhodla pomoci Romům z Kapišové sehnat lepenku na střechu, „protože jim [teklo] do baráků“. Na stavebním odboru okresního úřadu jí ale řekli, že „pro osady materiál nemají“, protože „všechno jde [...] pro poškozené válkou“. Nespokojena s takovou odpovědí, šla Lacková přímo za tajemníkem ONV, který ji „odbyl“ s tím, že „lepenka na cikánské chatrče prostě není“ (Hübschmannová, Lacková 2010: 213–214). Oproti takto reprodukovánému postoji okresního úřadu ale předseda MNV v Kapišové na schůzi 8. 1. 1957 zdůraznil potřebu přidělení pozemků „*pre našich spoluobčanov cigánskeho pôvodu*“, jejichž domky byly podle něj rovněž zničené válkou, avšak jejich nová výstavba nebyla do kompenzačního programu zahrnuta.¹⁶ Dle následně přijatého usnesení měl být Romům v Kapišové přidělen konkrétní stavební pozemek, na kterém měly být vystavěny čtyři a čtyři rodinné domky proti sobě, a to v takové vzdálenosti od sebe, „*aby pri týchto sa nemohly stavať kadejake chatrče, čo sa u ciganov často stava*“.¹⁷ Opatření, které mělo zamezit rozšiřování romského osídlení lze číst i v kontextu pozdější snahy místního úřadu o úplnou „likvidaci cikánské osady“, ke

---

¹⁴ ŠAPO Nižná Šebastová, f. Šarišsko-zemplínská župa, prezidiálne spisy 1940-1945 II, kart. 78, sp. 288, sign. 2846, „Cigáni. Úprava niektorých pomerov.“, 6. 8. 1943.

¹⁵ Rozhovor s Jozefem Č. (nar. 1942), *op. cit.*; Rozhovor s Máriou K. (nar. 1928), *op. cit.*

¹⁶ ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 5, sp. 2., „Zápisnica MNV v Kapišovej“, 8. 1. 1957

¹⁷ *Tamtéž.*

kteřé mělo dojít v souvislosti s realizací vládního usnesení z roku 1965. K přesídlení Romů do Česka v druhé polovině šedesátých let přitom nepochybně přispěla i skutečnost, že na konci padesátých let k plánované výstavbě rodinných domků vůbec nedošlo (z mně neznámých důvodů). V kontrastu s nově budovanou neromskou částí obce tak zůstali Romové žít v dřevěných domcích v osadě.

Jakkoliv jednotliví romští pamětníci poukazovali na silné ukotvení v místně definovaných vztazích, přináležení Romů k danému místu bylo dvojznačné. Projevovalo se to mj. nestabilitou materiálních podmínek života v osadě na kraji obce, které se přes dílčí plány ze strany MNV v poválečném období v podstatě neměnily. Rasizovaná pozice v lokálních socio-ekonomických vztazích způsobovala, že Romové byli svým způsobem náchylnější k různým typům mobility. Po neúspěšném pokusu získat „lepenku na střechu“ zařídila Lacková pro Romy z Kapišové dočasnou práci v Mostě, v severních Čechách, díky které byli schopni si zajistit materiál na opravu svých vlastních provizorních domů (tamtéž: 2010: 214–5). Je tedy možné konstatovat, že mobilita Romů v Kapišové nebyla pouze přirozeným vyústěním jejich náležení k socio-ekonomicky marginalizovaného regionu, ale byla navíc umocněna jeho asymetrickou povahou.

0.1.3. Soupis kočujících osob

Právě obousměrný pohyb Romů mezi Slovenskem a Českem byl z perspektivy státních úřadů vnímaný jako problém, když se ocital v rozporu s kýženým stálým pracovním zařazením a šířeji i celkové společenské asimilaci „cikánů“. Vedle olašských Romů (Donert 2017: 126–135, Hajska 2020, 2024 [v přípravě]) byli přitom z této perspektivy i dlouhodobě usedlí Romové chápáni nejen jako pracovní „fluktuanti“, ale i jako (latentní) kočovníci. Z toho důvodu centrální úřadu postupně přistupovali k politikám, které měly tento pohyb kontrolovat, respektive mu zcela zamezit (srov. Hajska 2020).

Když se Jozef Č. vymezil vůči asociaci své rodiny s „kočovnými cikány“ a na místo toho ji zařadil do kategorie kapišovských „starousedlíků“, s vysokou pravděpodobností tím reagoval i na vlastní zkušenost zahrnutí do soupisu „kočovných osob“ z roku 1959 dle zákona č. 74/1958 o „trvalém usazení“ takto označených obyvatel. Zahrnutí do soupisu zásadně omezovalo pohyb těchto osob mimo místo sepsání, kde měly naopak úřady těmto rodinám zajistit vyhovující bydlení a zaměstnání (viz tamtéž). Podobně jako v jiných

obcích v okrese se i v Kapišové týkal soupis výhradně romských rodin.¹⁸ Sepsáno bylo celkem 34 osob (z celkového počtu okolo dvou set Romů), a to včetně rodinných příslušníků uvedených v jednotlivých soupisových listech. O bližších okolnosti soupisu vypovídají především žádosti o vynětí ze soupisu, které sepsaní Romové z Kapišové, stejně jako stovky dalších Romů po celém Československu, podávali v průběhu následujících let (Donert 2017: 133). Jednu takovou adresoval v únoru 1960 na MNV v Kapišové Vasil' G.:

Nakoľko ja a moja manželka nesme kočujúcimi osobami, ale sme riadne stále pracovali bez pretržitia na ŠM v Križanove [Čechy] a pre ake príčiny som bol do toho súpisu pojatý to mi do toho času nigdo nepovedal. Nakoľko v terajšom mieste pobytu nemam kde bývať atak tiež nemam stálého riadneho zamestnania čo ma aj značný vpliv na existenciu výživy mojej rodiny.¹⁹

Takto formulované odůvodnění žádosti, které se obsahově v podstatě shodovalo s žádostmi ostatními, naznačuje, že sepsaní Romové se odlišovali především v tom, že byli už nějakou dobu trvale zaměstnaní v Česku (obvykle uváděli období od roku 1956 až do provedení soupisu). V Kapišové, kam se vrátili právě v souvislosti se soupisem, byli při absenci vlastního bydlení nuceni bydlet ve stísněných podmínkách u příbuzných. Praxe soupisu v tomto ohledu vstupuje do již uvedené diskuse o nevyhovujících bytových podmínkách Romů v osadě, jejíž posledním zaznamenaným projevem byl nezrealizovaný návrh nové výstavby z roku 1957. 4. února 1959, tedy den, resp. dva dny před realizací soupisu v Kapišové, proběhlo komisionální jednání MNV, na kterém se řešily žádosti Romů o „poskytnutie pomoci pri pridelení stavebných pozemkov.“ Zúčastnění aktéři vytypovali pro požadovanou výstavbu čtyři širší stavební pozemky těsně za hranicemi intravilánu obce. Jednotlivým žadatelům o přidělení stavebního pozemku byla zapovězena výstavba jakýchkoliv „drevených provizórií“ a schválení požadované žádosti bylo předem podmiňováno jejich finanční připraveností.²⁰ O přidělení pozemku a výstavbě domu nakonec v následujících měsících jednal jediný

---

¹⁸ Pro některé okresy v Česku popisuje naproti tomu Hajská, že odpovědné úřady mezi sepsanými neoficiálně rozlišovaly „cikány“ (tedy v tomto kontextu rodiny olašských Romů) a světské (Hajská 2020: 350–352).

¹⁹ ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „Žiadosť o vymazanie zo súpisu“, 18. 1. 1960.

²⁰ ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 20, sp. 224, sign. 2, „Zápisnica“, 4. 2. 1959.

z Romů,²¹ ovšem bez úspěchu, a tak se situace bydlení Romů v Kapišové v tomto období zásadně nezměnila.

Lze spekulovat, že iniciální žádostí o přidělení stavebních pozemků si chtěli Romové upevnit svou pozici v obci a vyhnout se kategorizaci „kočujících osob“ bez vyhovujícího bydlení, se všemi jejími legálními důsledky. Samotný návrat většího množství rodin byl patrně impulsem k řešení dlouhodobě nevyhovujícího bydlení v osadě. Navíc je zřejmé, že Romové, kteří již byli v té době delší dobu zaměstnaní v Česku, se do Kapišové vraceli právě s vědomím probíhajícího soupisu. Byl to příklad Michala G., který byl sepsán již 3. 2. v místě svého zaměstnání v Česku, odkud se ale rovnou vrátil do Kapišové, kde byl znovu sepsán o dva dny později.²² Tento pohyb mohl souviset s chápáním domovské obce na Slovensku jako bezpečného prostoru, kam se Romové vraceli v situacích celkové nejistoty (viz Guy 1977: 486). Návraty na Slovensko mohly ale být i výsledkem praxe lokálních autorit v Česku. Na to ukazuje v pořadí již druhá žádost Vasil'a G, ve které uvedl, že se vrátil domů „*len preto, leb onam tam [v Česku] bolo povedane, že my zo Slovenska musíme ist' domov.*“²³ Na druhé straně, příklad Petera Č., který byl zahrnut do soupisu v Česku, a jeho soupisový list byl až dodatečně zaslán na MNV do Kapišové, ukazuje, že ne všichni Romové se v souvislosti se soupisem na Slovensko vrátili.²⁴ Další Romové se mohli v Česku soupisu vyhnout zcela, nebo se zkrátka vyhnuli evidenci sepsaných osob vedené na MNV v Kapišové.

Praxe soupisu „kočujících osob“ v Kapišové odhaluje nejenom rozdíly v ekonomických strategiích a životních trajektoriích jednotlivých Romů a romských rodin, ale především skutečnost, že místní úřady, jejichž zastupitelé byli především místní neromští vesničané, rozlišovali mezi místními Romy na základě povahy jejich mobility, respektive na základě jejich etablovanosti v lokálních socio-ekonomických vztazích.²⁵

---

²¹ ŠOkA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 20, sp. 224, sign. 2, „Výstavba rod. domkov občanov cigánskeho pôvodu“, 29. 4. 1959.

²² ŠOkA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „Michal G. - Soupisový list“, 3. 2. 1959; 5. 2. 1959.

²³ ŠOkA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „Žiadosť o výmazanie súpisu“, 11. 6. 1962.

²⁴ ŠOkA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „Peter Č. - Soupisový list“, 3. 2. 1959.

²⁵ Pro okresy v Česku popisuje Hajska, že v soupisu byli neoficiálně rozlišováni olašští Romové (*cikáni*) a světské osoby (Hajska 2020: 352–354).

0.1.4. Kontinuita mobility

Z korespondence okolo žádostí o vynětí ze soupisu vyplývá i jiná skutečnost, totiž že navzdory znění zákona nemuselo zahrnutí do soupisu konkrétním Romům nutně bránit v pokračující migraci. Mezi jinými to ukazuje právě příklad Vasil'a G. Zatímco v první žádosti z ledna roku 1960, reflektoval absenci stálého zaměstnání v místě soupisu (tedy v Kapišové),²⁶ ve druhé žádosti z června roku 1962 uvedl, že mu zahrnutí do soupisu znemožňuje řádný pracovní poměr v Česku, kde už od té doby po nějakou dobu pracoval.²⁷ K žádosti se vyjádřil i tamní MNV v Kostelní Bříze, který vynětí ze soupisu doporučil a konkrétně pojmenoval okolnosti pohybu Vasil'a G. po realizaci soupisu.

Soudruh Vasil' G. [...] přišel na Kostelní Břízu jako brigádní dělník v říjnu 1961 a byl u zemědělského závodu zaměstnán do května 1962, kdy musel v souladu se zákonem o soupisu tak zvaných kočujících osob odejít. Po celou tuto dobu se u závodu projevoval jako dobrý spolehlivý pracovník.²⁸

Právě po tomto nuceném návratu na Slovensko Vasil' G. sepsal svoji druhou žádost. Ještě před jejím vyřízení měl být dle MNV v Kostelní Bříze povolán zpět:

Po odchodu pracovní skupiny, vedené právě s. G. zůstal zemědělský závod takřka bez pracovních sil. Vzhledem ke kritické situaci [...] bylo povoleno místním národním výborem, aby se tato pracovní skupina vrátila. [...] [N]ávrh [na vynětí ze soupisu] projednalo i mimořádné zasedání rady MNV dne 3. ledna 1963.²⁹

Obdobného znění bylo i vyjádření ze strany samotného zemědělského závodu, který v srpnu stejného roku deklaroval, že chce s Vasil'em G. sjednat pracovní smlouvu „na více let“, ale brání jim v tom právě jeho zahrnutí do soupisu.³⁰

Taková vyjádření, která v obdobném znění doprovázela i ostatní žádosti o vynětí ze soupisu, ukazují, že žádný ze sledovaných aktérů neměl zájem na důsledném dodržování zákona, dle kterého měli být dotčené osoby zaměstnány výhradně v místě soupisu. V případě samotných Romů to bylo dáno jednak neutěšenou situací bydlení a nedostupnosti práce na Slovensku, ale i předchozí dlouhodobou zkušeností zaměstnání v Česku. Na straně tamních úřadů a zejména jednotlivých podniků to naopak vyplývalo

²⁶ ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „Žiadosť o vymazanie zo súpisu“, 18. 1. 1960.

²⁷ ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „Žiadosť o výmazanie súpisu“, 11. 6. 1962.

²⁸ ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „Vyjádření k vynětí soupisu“, 23. 8. 1963.

²⁹ *Tamtéž.*

³⁰ ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „s. Vasil' G.“, 21. 8. 1963.

z dlouhodobého nedostatku pracovní síly, a to především právě v oblasti zemědělství. Namísto usazení „kočujících osob“ tak zákon naopak produkoval pohyb trvale zaměstnaných Romů, a to nejdříve když se tito vraceli na Slovensko ještě před samotnou realizací soupisu, a následně když se záznam o soupisu opakovaně ukazoval jako překážka ve snaze o jejich opětovné zaměstnání.

Se záznamem o soupisu v občanském průkazu takto přitom Romové z Kapišové fungovali minimálně do roku 1963, kdy byly jejich žádosti konečně vyřízeny.³¹ Ještě v roce 1965 přitom úspěšně požádal o vynětí ze soupisu Jozef Č., a to konkrétně prostřednictvím MNV v Jihlavě,³² kde i přes to, že byl sepsán v Kapišové, pracoval nepřetržitě od začátku šedesátých let. Jeho žádost, i žádosti ostatních Romů kladně vyřídil MNV v Kapišové, který tak potvrdil, že ani on neměl zájem na důsledném „usazení“ Romů dle sledovaného zákona. V jednotlivých odůvodněných vynětích ze soupisu poukázal na „dobrou pracovní morálku“ žadatelů, dostupnost práce v Česku a nevyhovující podmínky, kterým tito čelili na Slovensku. V té době už se navíc plnění zákona dostávalo do možného konfliktu se silící snahou o systematickou „likvidaci cikánských osad“, která byla nově formulována v krajské koncepci z roku 1964 a centrálního posvěcení se jí dostalo v usnesení č. 502 z roku 1965, dle kterého měli být Romové ze Slovenska do Česka naopak „organizovaně“ přesouváni.

0.1.5. Přesuny Romů z Kapišové do Česka

V Kapišové byla zpráva o chystaném odstranění osady sepsána na MNV 6. července 1965, tedy ještě několik měsíců před přijetím říjnového vládního usnesení. Předseda MNV ve zprávě uvedl, že jejím obyvatelům byla vysvětlena možnost odprodeje rodinných domků státu k asanaci, aby se mohli „*niekde natrvalo usadiť*“, myšleno v Česku. Zároveň měli být vyzváni, aby této možnosti využili, a to písemně i ti Romové, kteří již v Česku v té době žili. Z takto oslovených deseti rodin čtyři rodiny „*písomne prehlasili, že z Čiech sa nemienia vrátiť*“, a že s odprodejem a s asanací souhlasí. Předseda MNV současně ve zprávě požádal

---

³¹ Nutno ovšem podotknout, že ne u všech sepsaných osob se žádost o vynětí ze soupisu dochovala, což může znamenat buď její nedůslednou archivaci, ale taky možnost, že pro některé z Romů zahrnutí do soupisu trvalejší překážku v jejich ekonomických strategiích vůbec nepředstavovalo.

³² ŠOKA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 9, sp. 206, sign. 4, „Josef [sic!] Č., vyjmutí ze soupisu“, 15. 6. 1965.

ONV o zajištění nacenění domků v osadě a vyjádřil přesvědčení, že by se k uvedeným rodinám mohly přidat i další, čímž „*bysme mohli osadu pomalu zlikvidovat*“.³³

K avizovanému nacenění domků v osadě došlo ve dnech 8. a 9. října 1965 stejného roku. Z dokumentace vyplývá, že naceněny byly všechny domy v osadě (celkem jich bylo 29), dle popisu se ve většině případů jednalo o dřevěné domky „*v schátralom stave*“, mnohdy navíc údajně „*neobývané*“, což je dalším dokladem probíhající migrace.³⁴

Z příslušné dokumentace MNV v Kapišové dále vyplývá, že rodiny, které asanaci svého domku schválili na dálku, byly následovány dalšími jednotlivými rodinami, které si v Česku zajistily sami bydlení, a to v místech, která již znaly z předchozích pracovních pobytů. V Kapišové tehdy zbylo už pouze sedm rodin, jejichž zástupci se k přesunu přihlásili na MNV v Kapišové ještě v červnu roku 1966. Tito uvedli, že „*sú ochotní sa presťahovať do práce buď do priemyslu, alebo aj na poľnohospodárstvo s podmienkou, že budú mať zabezpečené bývanie.*“³⁵ Teprve těchto posledních sedm rodin, se nakonec stalo součástí „organizovaného přesunu“, když byly přesídleny do předem určeného partnerského okresu v Přerově. Jakkoliv měl být dle usnesení jakýkoliv jiný pohyb považován za „nežádoucí migraci“ a jako takový neměl být tolerován, na příkladu Kapišové lze sledovat, že v jeho konkrétní praxi místní úřady respektovaly preference Romů samotných, a to s primárním cílem asanace jejich domku, potažmo odstranění celé osady. Praxe sledovaného usnesení tedy navazovala na již existující procesy, ať už to byla migrace Romů jako svébytná ekonomická strategie, nebo regionálně vyjednávaná snaha o „likvidaci cikánských osad“. Pro úplnost je nutné uvést, že v letech 1965–67 odešlo z Kapišové do Česka celkem na 220 Romů a osada v Kapišové tak měla být kompletně odstraněna.³⁶ Nicméně, jak jsem předeslal v úvodním příběhu Michala K., k tomu nakonec nedošlo.

---

³³ ŠOkA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 20, sp. 224, sign. 2, „Likvidovanie ciganskej osady – žiadosť o prevedenia odhadu“, 6. 7. 1965

³⁴ ŠOkA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 20, sp. 224, sign. 2, „Ocenenie nehnuteľ. cig. domkov“, 8.–9. 10. 1965. Mezi vlastníky naceněných domků chyběli všichni ti Romové, kteří byli v roce 1959 zahrnuti do soupisu „kočovných osob“, což nahrává tezi o jejich slabším ukotvení ve sledované obci a dočasnosti jejich návratu do Kapišové v souvislosti se soupisem v roce 1959.

³⁵ ŠOkA Svidník, f. MNV Kapišová, kart. 20, sp. 224, sign. 3, „Michal K. a spol, Kapišová – žiadosť o presídlenie“, 27. 6. 1966.

³⁶ *Kronika obce Kapišová*, s. 71.

0.1.6. Kontinuita náležitosti

Na zahrnutí své rodiny do finální fáze „organizovaného přesunu“ vzpomínala Anna D., dcera Michala K. Jakkoliv se Michal K. narodil v nedaleké obci Medvedie a se svými sourozenci se do Kapišové přistěhoval až v důsledku válečných událostí, mezi místními neromskými vesničany měl mít poměrně dobré postavení.³⁷ Zřetelnému sociálnímu kapitálu se měl těšit především jeho bratr Ján K., který se už v průběhu 50. let stal v Kapišové prvním a jediným romským zastupitelem MNV. V hodnocení zastupitelů v lednu roku 1957 o něm předseda MNV uvedl, že se schůzí účastní nepravidelně, protože v létě jezdí za prací mimo obec, současně se ale podle něj dosud plnil úkoly, které se týkaly „našich spoluobčanov cigánskeho pôvodu“ a „snažil sa týchto usmernovať tak, aby celá obec bola spokojná“.³⁸ V případě rodin obou sledovaných bratrů pravidelné výjezdy za prací jejich ukotvení v lokálních socio-ekonomických vztazích nijak nezpochybňovaly a nedotkl se jich proto soupis „kočovných osob“. Jména obou bratrů se objevila až v seznamu sedmi romských rodin, které zažádaly o přidělení zaměstnání a bydlení v Česku v polovině roku 1966.

Přesun těchto rodin se měl odehrát mezi partnerskými okresy Bardejov na Slovensku a Přerov na Moravě. Oba okresy vydaly iniciativně prohlášení o společném postupu při realizaci přesunu a došlo i k opakovaným návštěvám zástupců slovenské strany v přerovském okrese,³⁹ což kontrastovalo s vážnoucí komunikací mezi jinými partnerskými okresy v Česku a na Slovensku (viz Guy 1977: 278–98). Přesun rodin z Kapišové byl nachystán na druhou polovinu roku 1967, tedy více než rok po reflexi jejich žádostí ze strany MNV. V létě toho roku byly se zástupci jednotlivých rodin podepsány kupně-prodejně smlouvy, ve kterých majitelé domků souhlasili s jejich asanací a MNV v Kapišové se naopak k asanaci zavázal. Právě v této souvislosti podepsali jednotliví Romové v úvodu textu citované prohlášení, ve kterém deklarovali, že se do obce již nemíní vrátit, a pokud ano, že si nebudou stavět „provizoria“, ale řádné domy. Jeden z Romů, Juraj K., dokonce přiznal místnímu úřadu v podstatě neomezené pravomoce, když ve svém

---

³⁷ Rozhovor s Annou D. (nar. 1956), *op. cit.*

³⁸ ŠOKA Svidník, f. MNV v Kapišovej, kart. 1, sp. 5, „Plénium MNV v Kapišovej“, 23. 1. 1957.

³⁹ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 9, sp. 30. „Návrh spoločnej dohody“. 1966.

prohlášení uvedl, že „v páde, keď by rada MNV videla, že toto prehlásenie neplníme, súhlasím, aby robila s nami opatrenia, ako uzná za vhodné.“⁴⁰

Konkrétní realizaci přesídlení inicioval ONV v Přerově dopisem z 13. října, ve kterém vyzval MNV v Kapišové k zajištění přesunu celkem šesti rodin (o jedné přitom uvádí, že se jedná spíše o rodiny tři).⁴¹ Pro rodinu Jána K. bylo vytipováno bydlení v obci Bělotín. Po příjezdu na místo měl být ale nespokojený s velikostí přiděleného bydlení a ještě 18. října obdržel MNV v Kapišové dopis, dle kterého by měl být nově přesídlen do Lipníku nad Bečvou, a to spolu s rodinou svého bratra Michala K.⁴² K odjezdu rodin obou bratrů do Lipníku nad Bečvou nakonec došlo ještě v listopadu téhož roku. Jeho okolnosti popsala Anna D., dcera Michala K., tehdy jedenáctiletá:

Přišel starosta, otevřel nám dveře, ale [zatím] jenom od jednoho domu. To už bylo nějak v zimě. [...] Uvařili jídlo a bylo dobře. Přišel starosta, jakou že dostaneme práci. Otevřel [nám] i ten druhý dům. Když otevřel, [rodiče] zjistili, že je popraskaná zeď a lezli tam červi. Když to táta se strýcem viděli, nezůstali jsme ani chvíli. [...] Řekli jsme tomu starostovi, aby nám poslal z pošty zpátky do Kapišové oblečení, peřiny, všechno. V šest jel vlak tady do Bardejova. Ještě nám říkali, abychom nejzdili, že nás dají do jiné vesnice. [Ale rodiče] zůstat nechtěli. [...] [Do Kapišové] jsme přijeli ráno o půl deváté. V neděli už přicházeli gádžové, že rozeberou domky, zůstalo jich tam prázdných asi patnáct. No a najednou viděli, že tam někdo je. Nějací Romové, nebo kdo ví co? Když [nás] viděli, joj, jak se zaradovali, že jsme se vrátili, aspoň dvě romské rodiny! Ty domy nechali rozebrat a nám přinesli jídlo, dřevo, všechno.⁴³

S vyprávěním Anny D. se přitom shoduje i svědectví Jána V., tedy jednoho z nich.

My sme boli v kostole a tajemník [MNV] povedá, že sa pojde predať to, čo tam [v osade] zostalo. Že pôjdeme poobede, tak okolo druhej, a že kto bude chcieť, tak nech príde a nech si

⁴⁰ ŠOkA Svidník f. MNV v Kapišovej, kart. 20, sp. 224, sign. 4, „Prehlásenie“, 20. 4. 1966.

⁴¹ ŠOkA Svidník, f. MNV v Kapišovej, kart. 20, sp. 224, sign. 4, „Přesídlení cikánských rodin“, 13. 10. 1967.

⁴² ŠOkA Svidník, f. MNV v Kapišovej, kart. 20, sp. 224, sign. 4, „Ján K. – přesídlení do okresu Přerov“, 18. 10. 1967.

⁴³ Rozhovor s Annou D. (nar. 1956), *op. cit.* Originál: „O starostas avľa, phundrad'a o vudar, aľe ča jekh kher. Oda sas koda imar maj jevende sas. [...] Tade te chal, ta mištes. Avľa o starostas, že savi hin but'i. Phundrad'a the kodava aver kher. Sar phundrad'a, dikhen, e faľa pharad'i a kodoj kirme phirenas. Sar dikhl'a o dad, the o ujkus, imar nič na ačhil'am, nič. [...] Phend'am kole starostaske, kaj te bičhavel o renti pale, pal e pošta, o perini, kada savoro, pale pre Kapišová. O šestej džalas o vlakos, kadej ke Bartva. No mek amenge phennenas, že kaj te na džas, že džaha andre aver gav. Na kamenas te ačhel. [...] Kadaj avľam tosara o pol devjatej. A kurke imar o gadže avnas te rozčhivel o khera, oda ačhile das petnáct khera prážňa. No a sar dikhle o gadže, že ko kodoj, že darese Roma, abo ko džanel so? Dikhen, joj, sar zradisaľile! O gadže igen zradisaľile, že avľam pale, že choča duj Roma, duj rodzini. Kola khera dine te rozčhivel no a amenge ande o chaben, o kašta, savoro.“

*to odkúpi. Môže za stovku. To len tak, lebo to bolo všelijaké drevo. No a pozeráme na okno – oni už boli doma! Ale už sme tam neišli, aby sme nevyrušovali. Tajemník [rozhodol], že oni môžu ísť. Nikto nechcel robiť nejaké problémy.*⁴⁴

Návrat těchto dvou rodin přitom mohl být umožněný i díky tomu, že Ján K. měl podle pamětníků jako jediný s participací na organizovaném přesídlení váhat⁴⁵ a v archivu se nedochovala ani jeho kupně-prodejní smlouva a prohlášení o „nenávratu“. patrně nepodepsal kupně-prodejní smlouvu a nebyly mu tedy vyplaceny peníze za odprodej domku k asanaci. Podle Anny D. nedostal v té době zapláceno ani její otec Michal K. a překážkou se patrně nestalo ani jeho existující prohlášení o tom, že se do obce již nevrátí. Každopádně, tyto dvě rodiny dokázaly udržet nejen kontinuitu vlastního náležením k obci, ale navzdory plánům na úplné odstranění místní osady i kontinuitu zdejšího romského osídlení.

Dalším snahám o návrat přesídlených rodin přitom mělo být ze strany místního úřadu zamezeno. Takový postoj dokládá i zápis z jednání 17. července 1969, ve kterém se zástupci MNV vyjadřují k žádosti Petera S. o umožnění návratu z přerovského okresu do Kapišové. Jeho žádost MNV jednoznačně odmítl, a to s odůvodněním, že jmenovaný již dříve písemně prohlásil, že se do obce Kapišová nemíní vrátit, že odprodal svůj domek k asanaci, a nakonec, že v obci Kapišová nedisponuje žádným stavebním pozemkem.⁴⁶

0.1.7. Aktérství, kontinuity, diskontinuity

Ambivalence společenské pozice v rámci slovenského venkova, kontinuální zkušenost migrace a dislokace nebo konfrontace s politikou zaměřenou na „cikány“ jsou základní body, ve kterých příběh kapišovských Romů dobře ilustruje širší realitu Romů v poválečném Československu, včetně jejího historického podhoubí. Stejný příběh ovšem na druhé straně dobře ukazuje nutnost zohlednění lokálně a historicky podmíněných specifických kontextů a ve výsledku předznamenává diversitu zkušeností a aktérství Romů.

---

⁴⁴ Rozhovor se Štefanem V. (nar. 1933), *op. cit.*

⁴⁵ *Tamtéž.*

⁴⁶ ŠOkA Svidník, f. MNV v Kapišovej, kart. 20, sp. 224, sign. 4, „Záznam napísaný v kancelárii MNV v Kapišovej“, 17. 7. 1967.

Kromě nich ale studie ukazuje na nutnost jemnějšího rozlišování pozic „neromských“ aktérů, včetně jednotlivých státních složek. Vymezuje tak širší manévrovací pole, kdy je nesamozřejmá praxe centrální politiky vůči „cikánům“ vyjednávána v sítích aktérů a vztahů, jichž jsou Romové integrální součástí. Příběh kapišovských Romů tak umožňuje přerámovat historii politik vůči „cikánům“, kterou lze nahlížet nikoliv pouze jako historii snah o kontrolu a řízení životů společensky nekonformních obyvatel, ale při sledování konkrétní praxe ji chápat rovněž skrze kontinuitou ekonomických strategií Romů a jejich širších strategií sociability. Konkrétně, přestože měli být jako sepsaní „kočovníci“ ze zákona usazeni, Romové z Kapišové nadále migrovali za prací, a to i s posvěcením některých neromských aktérů – zaměstnavatelů a úřadů v Česku. Udrželi současně kontinuitu náležení a romského osídlení v obci na Slovensku, přestože měli být jako „cikáni“ přesídlení a jejich „cikánská osada“ definitivně „zlikvidována“. I zde tak učinili s přitakáním neromských aktérů, tj. svých sousedů a místního úřadu.

V souhrnu tedy úvodní studie dobře předznamenává prostor, do kterého je situována předkládaná práce. Prostor, ve kterém se rozmlžuje ostrá dichotomie mezi státem a Romy jako „věčnými outsidersy“ a oběťmi jeho donucovacích a sociálně inženýrských politik. Prostor, ve kterém pozice jednotlivých aktérů nejsou předem dané, ale stávají se předmětem vyjednávání, a to včetně nesamozřejmého uplatnění dominantně vymezených kategorizací obyvatel. Studie současně předznamenává způsob, kterým budu tyto vztahy a procesy sledovat, tj. mikrohistorický přístup akcentující aspekt lokality a temporality a kombinující různé typy historických pramenů, především tedy archivních materiálů a orálně-historických rozhovorů.

0.2. Romové v Československu a politiky vůči „cikánům“

V sedmdesátých letech dvacátého století vyzdvihl britský sociolog Will Guy z několika důvodů význam Československa pro studium historie Romů. Zařadil mezi ně skutečnost, že na daném území proběhly dva rozsáhlé a systematické pokusy o asimilaci Romů. První z nich ve druhé polovině osmnáctého století za vlády habsburských monarchů Marie Terezie a Jozefa II. Ten druhý pak za komunistického režimu politikou prosazovanou od roku 1958, jehož začátek datuje Guy k roku 1958 (Guy 1998 [1975]: 16–17) a za jeho vyvrcholení lze považovat právě program organizovaného přesídlení a „rozptylu občanů cikánského původu“, který se odvíjel od vládního usnesení z října roku 1965. K pochopení

kontextu geneze a realizace komunistické asimilační politiky obecně a přesídlovacího programu konkrétně je dobré připomenout i jiný moment, který upoutal Guye na historii Romů v Československu, a tím je odlišný vývoj situace Romů v obou jeho částech, tedy v Česku a na Slovensku. Guy připomíná, že vývoj v Česku se spíše podobal situaci Romů v zemích západní Evropy, která byla charakteristická tvrdými proticikánskými opatřeními vedoucími k produkci jejich dalšího pohybu. Na Slovensku, které bylo součástí tehdejšího Uherska, se Romové stávali integrální součástí lokálních socio-ekonomických systémů a současně přispívali k jejich transformaci.⁴⁷ Návazně se lišila i jejich situace za druhé světové války. Na území Slovenského státu čelili Romové různým formám perzekucí (na konci třicátých let jich zde žilo celkem okolo osmdesáti tisíc), které si vyžádaly i nemalé oběti na životech. Z celkového pohledu se ovšem vyhnuli osudu Romů na území Protektorátu Čechy a Morava, kde většina Romů zahynula v koncentračních táborech a válku jich přežilo jen několik stovek (Nečas 1999, pro detailnější srovnání osudů Romů na obou územích viz Sadílková 2020).

Poválečnou romskou populaci v Česku přitom utvářeli v drtivé většině právě imigranti ze Slovenska, jejichž migraci je nutné vnímat jako součást širších populačních pohybů po druhé světové válce. Podobně jako další obyvatelé (převážně rurálních oblastí) Slovenska přicházeli i Romové jako pracovní síla do vznikajících průmyslových měst, často v rámci organizovaných náborů. Byli ale rovněž součástí dosídlování českého pohraničí, ze kterého byly po válce nuceně odsunuty bezmála tři miliony německých obyvatel (viz např. Gerlach 2010). Jak dobře ukazuje situace v Kapišové, ve sledování poválečných pohybů obyvatelstva nelze v případě Romů vynechat ani aspekt jejich asymetrického společenského náležení, ve kterém se přes značnou míru integrace v lokálních socio-ekonomických systémech ocitali skrze přirozenou asociaci s rasizovanou kategorií cikánství (viz Ort 2022b). Události druhé světové války pro mnohé z nich znamenaly zvýraznění zkušenosti paternalismu a rasismu a fatální narušení vztahů s bezprostředními neromskými sousedy (viz Sadílková 2020). Poválečná migrace tak pro mnohé z nich znamenala i únik z těchto historicky zakořeněných silně mocensky

---

⁴⁷ Pochopitelně se jedná o určitou dávku zobecnění (kterou Guy sám připouští). Situace Romů se mohla výrazně lišit i v rámci obou sledovaných území. Mluvíme-li o situaci do druhé světové války, pro české země lze základně odlišit situaci (semi-)itinerantních „českých“ Romů a „moravských“ Romů, kteří byli usazení v konkrétních obcích a rovněž vykazovali vysokou míru integrovanosti v lokálně utvářených socio-ekonomických strukturách (viz např. Horváthová 2005). Na Slovensku naproti tomu lze oddělit situaci usedlých „slovenských“ Romů a (semi-)itinerantních Romů „olašských“ s odlišnou u historií migrační trajektorie a do jisté míry odlišným jazykem a kulturním systémem.

nerovných vztahových struktur. Rozsáhlý migrační pohyb Romů, který se započal hned v prvních poválečných letech přitom dal základ nejen nové populaci romských imigrantů a jednotlivých romských komunit v konkrétních místech, ale i transnacionálním sítím mezi Slovenskem a Českem, které zajišťovaly pohyb lidí, věcí a různých forem kapitálu na celá budoucí desetiletí, v mnoha případech v podstatě až dodnes.

Právě v takovém kontextu se formovala poválečná politika vůči Romům, respektive vůči občanům, kteří byli kategorizováni jako „cikáni“ a později jako „občané cikánského původu“. Existující socio-ekonomická marginalizace Romů, která byla výrazná v segregovaných osadách (především) východního Slovenska, ale týkala se i měst v Česku, kde nově příchozí romské rodiny žily často v nevyhovujících podmínkách, byla (nejen) ze strany centrálních úřadů interpretována skrze údajnou zakořeněnou „kulturní zaostalost“ samotných „cikánů“. V tomto ohledu představoval dominantní náhled na „cikány“ zjevnou kontinuitu i po komunistickém převratu v roce 1948. V oficiálním přístupu k Romům, který se v komunistickém Československu formoval od začátku padesátých let, byla ovšem tato zaostalost kladena za vinu především předchozím buržoazním a nacistickým režimům a jejich primárně proticikánskému nastavení. Politika vůči Romům byla v tomto ohledu doprovázena vírou, že při patřičné péči se „cikáni“ ze své „kulturní zaostalosti“ vymaní a stanou se plnohodnotnou součástí společnosti komunistického Československa. Nahlédnuto z druhé strany, figura „cikánského dělníka“ se pro nově ustanovený komunistický režim stala jedním z indikátorů úspěchu formování nové socialistické společnosti a její legitimacy (viz např. Spurný 2011).

Ve snaze o „převýchovu cikánů“ kombinovaly centrální úřady v padesátých letech různé přístupy, včetně odebrání dětí z „nezdravého“ prostředí „cikánských rodin“, ale i zvažování možnosti posvěcení kulturních práv Romů v duchu stalinské národnostní politiky a ideologického školení „cikánských aktivistů“, kteří sami formulovali vlastní představy o společenské pozici Romů jako skupiny (Donert 2008). Na straně místních úřadů a neromských obyvatel ovšem byla patrná zjevná kontinuita proticikánských nálad, ze kterých pramenily i silící požadavky po přijetí konkrétních restriktivních opatření. Právě hlasy z regionů byly důležitým kontextem schválení zákona č. 74/1958 o „trvalém usazení kočujících osob“, který v podstatě přistupoval na kriminalizaci „cikánů“ a měl tak upevnit legitimitu komunistické diktatury v době její první výraznější krize (Spurný 2011: 282–285). Definitivní příklon k asimilační politice, a tedy odmítnutí

přiznání některých kulturních práv Romům, byl ve stejném roce formulován ve vládním usnesení „o práci mezi cikánským obyvatelstvem“, kde byli cikáni definováni jako sociální skupina, která má být zbavena „zaostalého způsobu života“, a to především skrze plné zařazení do pracovního poměru (Jurová 2008: 688). Právě k takto formulovanému přístupu komunistického režimu k „cikánům“ odkazoval Guy, když mluvil o druhém systematickém pokusu o jejich asimilaci na československém území.

0.2.1. Přesídlovací politika

Pro politiku vymezenou v roce 1958 identifikoval Guy tři základní cíle, jejichž splnění mělo vést k úplné asimilaci „cikánů“ v tehdejší společnosti. Zaprvé to bylo jejich plné zařazení do pracovního procesu, zadruhé – i s oporou v zákoně č. 74/1958 – omezení obousměrného migračního pohybu mezi Slovenskem a českými zeměmi, a nakonec zatřetí „zlikvidování cikánských koncentrací“, především tedy východoslovenských „cikánských osad“. V průběhu dalších let se ale tyto cíle plnit nedařilo. Jako hlavní příčinu identifikuje Guy liknavý přístup ze strany místních národních výborů, na kterých přitom do velké míry ležela tíha realizace prosazované politiky. To reflektovali i interní dokumenty z centrální úrovně. Ty pojmenovávaly neochotu místních úřadů překonávat zakořeněné proticikánské postoje, které byly překážkou především při řešení bytové situace. Guy k tomu ovšem dodává, že to byla otázka i ekonomická – odpovědnost regionálních a místních národních výborů nebyla podpořena poskytnutím adekvátních finančních prostředků a vytyčená opatření tak měly řešit úřady za využití vlastních stávajících zdrojů. Kromě toho se stále více ukazovalo, že v rámci samotného východního Slovenska, kde byla situace bydlení a zaměstnanosti nejpálčivější, ani nebyl dostatek pracovních příležitostí pro pracovní zařazení zde žijících Romů. Guy uzavírá, že pokud se podařilo dosáhnout nějakých úspěchů, bylo to právě v oblasti zaměstnanosti, to ovšem díky probíhající migraci, kterou, přes centrální snahu jejího omezení, úřady na Slovensku a zaměstnavatelé v Česku ochotně tolerovaly (Guy 1977: 309–318).

Tentýž autor si dále všímá, že v průběžných hodnoceních neefektivity stanovené asimilační politiky byla formulována nikoliv potřeba jejího přenastavení, ale při zachování obdobných principů naopak její intenzifikace. V tomto kontextu sílily požadavky po vytvoření nové – a efektivnější – administrativní struktury. Především úřady na Slovensku pak začaly akcentovat nutnost organizovaného přesunu většího počtu

Romů z východoslovenského regionu do Česka, když zaznívaly i návrhy na zavedení kvót pro počty „cikánů“ v jednotlivých obcích a okresech (Guy 1977: 315). Tyto tendence vyvrcholily přijetím vládního usnesení č. 502 schváleného 13. října 1965. Při pokračujícím sledování obecného cíle „trvalého zaměstnání mladistvých i dospělých cikánských občanů a zvyšování jejich životní a kulturní úrovně“ usilovali jeho autoři o překonání dřívějších problémů v jeho naplnění. Na základě usnesení byl nově ustanoven meziresortní „Vládní výbor pro otázky cikánských obyvatel“, který jakožto nezávislý koordinační a poradní orgán převzal úlohu do té doby spadající pod Ministerstvo školství a kultury (Guy 1977: 253). V nové administrativní struktuře byl stanoven obdobný výbor i při Slovenské národní radě a dále i zvláštní komise při národních výborech na úrovni krajů, okresů a měst. Nová struktura byla podpořena vyčleněním zvláštních financí ve státním rozpočtu, které měly pokrýt realizaci konkrétních opatření.

Podobně jako zákon z roku 1958, ani sledované usnesení není možné chápat striktně jako centrální formovanou totalitní *top-down* politiku, ale – minimálně do určité míry – i jako výsledek tlaků regionálních aktérů (srov. Lucassen 2008). Největší procentuální zastoupení Romů v tehdejší Československu bylo totiž dlouhodobě ve východoslovenském regionu, který byl zároveň charakteristický vysokým počtem výrazně socio-ekonomicky marginalizovaných (a řekněme rasově segregovaných) osad. Ty byly z pohledu místních (ale i centrálních) úřadů chápány jako výrazné bezpečnostní a hygienické riziko (Donert 2017: 116–113). Ze strany krajského národního výboru minimálně od první poloviny šedesátých let sílily hlasy, dle kterých nebylo možné situaci východoslovenských Romů řešit pouze regionálně (viz např. Haišman 1999). Pokud tedy vládní usnesení ukládalo nově ustanovenému vládnímu výboru zpracovat harmonogram „likvidace cikánských koncentrací“ (Jurová 2008: 1003–1006), byla to do jisté míry odpověď na tyto požadavky ze strany krajského národního výboru a později i komunistické strany na Slovensku (viz Donert 2017: 159). Poptávka po systematictějších a shora přidělených nástrojích kontroly nad životy „cikánů“ pokračovala ale i v těch regionech v Česku, které představovaly častější destinace poválečných romských migrantů ze Slovenska (viz kapitola čtvrtá).

Vládní výbor na svém prvním zasedání 18. prosince 1965 schválil dokument „Zásady pro organizování rozptylu a přesunu cikánského obyvatelstva za účelem likvidace nežádoucích cikánských soustředění ve smyslu usnesení strany a vlády“, ve kterém uložil

státním orgánům „vypracování harmonogramu dlouhodobé likvidace cikánských ulic, čtvrtí v Česku a cikánských osad na Slovensku“ (Jurová 2008: 1031).⁴⁸ Pro rozpracování harmonogramu přitom byly vymezeny dva základní úkoly:

- I. „zabezpečit plán **rozptylu cikánského obyvatelstva v rámci vlastních hranic krajů a okresů**“
- II. „zabezpečit plán **přesunu části cikánského obyvatelstva ze Slovenska do českých krajů**“

K těmto byl přidán ještě třetí bod, který rozepisoval předpoklady takového „přesunu“ a „rozptylu“. Dle něj měly být „rozptyl“ i „přesun“ organizovány pouze „na základě dobrovolného souhlasu cikánského obyvatelstva“ a při předcházejícím „zajištění ubytování a zaměstnání cikánských rodin a osob“. O příslušných rodinách přitom bylo potřeba vést „přesné přehledy a v nových podmínkách života jim zajišťovat další péči, aby jejich proces převýchovy byl dále sledován.“ V reakci na dosavadní zkušenosti s proticikánskými postoji ve společnosti bylo uloženo národním výborům, aby vytvářely „podmínky pro nutnost pochopení rozptylu a přesunu u ostatního [tj. „necikánského“ – pozn. J.O.] obyvatelstva“, s čímž souvisela i plánovaná mediální kampaň (viz kapitola druhá). Pro přesun mezi Slovenskem a českými zeměmi byly vytyčeny partnerské kraje, které dále měly stanovit příslušné okresy, ze kterých mohly být rodiny ze Slovenska do Česka posílány. „Organizovanost“ přesídlování zde byla současně kladena do protikladu k „nežádoucí živelné migraci“, za kterou byl považován pokračující obousměrný pohyb Romů mezi Slovenskem a českými zeměmi. Taková migrace měla být přitom ze strany místních úřadů důsledně odmítána, když bylo v těchto případech požadováno, aby byly příslušné „cikánské osoby vráceny do původního místa bydliště“.

Jakkoliv odstraňování „cikánských koncentrací“ a přesídlování „cikánů“ měly probíhat hned od roku 1966 (a ve skutečnosti probíhaly v určité míře ještě před platností usnesení z roku 1965), příslušný harmonogram byl ustanoveným vládním výborem zpracován až pro roky 1967–1970. Dle něj mělo být v rámci regionů v Česku původně rozmístěno celkem 380 rodin a na Slovensku celkem 5 984 rodin (harmonogram byl postupně upravován, a to i v reakci na jeho selhávající realizaci). Přesun ze Slovenska do Česka se potom měl týkat celkem 2 177 rodin. Dalších asi osm a půl tisíc rodin mělo čekat

---

⁴⁸ Přednostně přitom měly být zlikvidovány jednak „cikánské osady“ v oblasti zahraničního turistického ruchu (oblast Vysokých Tater na Slovensku), ale „v zájmu zdraví pracujících Východoslovenských železáren“ i „cikánská osada“ ve Velké Idě u Košic (Jurová 2008: 1031).

přesídlení/rozmístění po roce 1970 (Guy 1977: 274–276, též viz Pavelčíková 2004: 91–92). Provedení přesídlování se mělo odvíjet od nově zavedené administrativní kategorizace „cikánského“ obyvatelstva do tří skupin, a to dle míry jejich asimilace v dominantní společnosti. Zatímco do první kategorie měli dle této logiky být zařazeni již téměř asimilovaní „cikáni“ s posledními zbytky „nežádoucího způsobu života“ a do třetí kategorie definované již v podstatě jako patologické případy bez vidiny možné „převýchovy“, druhá kategorie měla zahrnovat jedince a rodiny odhodlané vymanit se z „nezdravého“ prostředí „cikánských soustředění“ (viz zejména kapitola druhá). Jakkoliv právě na ně měla přesídlovací politika cílit primárně, omezení pohybu se mělo týkat všech „cikánů“ bez ohledu na jejich kategorizaci.

0.3. Reflexe přesídlovací politiky a její praxe

Bylo to právě omezení pohybu, které stálo už ve své době v jádru kritiky sledovaného vládního usnesení. Kromě některých společensky angažovaných Romů na jeho diskriminační povahu poukazovali i obyčejní Romové, kterých se jeho praxe dotýkala. Jak ale ukazují v kapitole čtvrté, kritika ze strany Romů ale jinak ve většině případů necílila na jeho základní nastavení, ale spíše na selhávající praxi. Za tehdy nejsilnější veřejnou kritičku základního nastavení asimilační politiky je tak možné považovat Milenu Hübschmannovou, vystudovanou indoložku s tehdy již dlouhodobým a intenzivním zájmem o romskou kulturu (v širokém slova smyslu). Hübschmannová na protiústavnost omezení pohybu poukázala například v popularizačním textu o společenské pozici Romů publikovaném v roce 1968 (Hübschmannová 1968). V *Literárních novinách* jí vyšla ještě v roce 1967 reportáž, ve které na příkladu konkrétní rodiny poukázala na bezvýhodnou situaci Romů ve východoslovenské osadě Vel'ká Ida, a to právě ve světle platnosti sledovaného usnesení (Hübschmannová 1967). Na diskriminační povahu vládního usnesení poukázala i v odbornějším textu publikovaném v *Sociologickém časopise* v roce 1970, a to v rámci širší kritiky oficiálního pojetí „cikánské otázky“ (Hübschmannová 1970). Ve stejném roce se kritika protiústavní povahy vládního usnesení objevila v Memorandu Svazu Cikánů-Romů (na jehož formulaci se Hübschmannová podílela), zazněla ale i v části dokumentu Charty 77 věnovaného situaci Romů v Československu (Přečan 1990). Asimilační politika byla ve své době kriticky reflektována i v zahraničí. Její vývoj ve svém textu stručně shrnul český právník a exilový spisovatel Otto Ulč (1969), za pozornost ale stojí především rozsáhlá disertační práce britského sociologa Guye, kterou

zpracoval na základě svého výzkumu na východním Slovensku ze začátku sedmdesátých let (Guy 1977). Tu lze přitom považovat za klíčovou, a co do podrobnosti zpracování geneze a praxe asimilační politiky vůči Romům v poválečném Československu dosud nepřekonanou studii, ze které v různých ohledech čerpám i v předkládané práci.

0.3.1. Porevoluční reflexe v české historiografii

Po roce 1989 byla přesídlovací politika konkrétně, ale i asimilační politika komunistického Československa obecně, kritizována zcela otevřeně, a to především s ohledem na její fatální dopady na životy zde žijících Romů. Politika komunistického režimu vůči Romům byla v této širší kritice nahlížena jako silně paternalistická, nezohledňující zájmy a perspektivu jich samotných. Silně hodnotící jazyk ovšem v těchto případech není podpořen adekvátní analýzou jejích dopadů a obvykle se opírá o archivní dokumenty, které zachycují perspektivu úřadů, nikoliv právě Romů. Jejich zájmy jsou tak v textech přítomné spíše implicitně a jsou do jisté míry nahrazeny obecně formulovaným zájmem o uchování romské kultury, která je zde chápána jako jakýsi ucelený hodnotový systém. Ve svém textu ke genezi institucionálního zájmu o „cikánské obyvatelstvo“ v poválečném Československu uvádí například Haišman na konto přesídlovacího programu následující:

S počátkem kdesi v úvahách pomatených či nevzdělaných stranických experimentátorů na východním Slovensku přetaveným stranickými sekretariáty včetně těch nejvyšších, vstoupilo svým vládním programem „opatření k řešení otázek cikánského obyvatelstva“ Československo do fáze již **zcela nezakryvaného zločinného etnocidia**, které v normálním světě (a v souvislosti s jiným etnikem je obvykle odsouzené na mezinárodních fórech včetně OSN. (Haišman 1999: 182, zvýraznění J.O.)

V textu se přitom Haišman opírá v podstatě výhradně o publikovanou sbírku archivních dokumentů, kterou sestavila historička Anna Jurová, sama autorka jedné z důležitých porevolučních prací o poválečné historii Romů ve sledovaném regionu, konkrétně tedy o „vývoji romské problematiky po roce 1945 na Slovensku“ (Jurová 1993). Jurová se zde věnuje právě i genezi a praxi přesídlovací politiky, ani ona se ale při výlučné opoře v archivních materiálech perspektivě a zkušenostem samotných Romů nevěnuje. Problémem její práce je navíc přejímání některých stereotypních představ o svébytné „psychice“ Romů a jejich „společenských návycích“. Autorce se tak na mnoha místech

nedaří držet kritický odstup od jí sledovaného oficiálního diskursu. S podobnými problémy se přitom potýká i práce historičky Niny Pavelčíkové, která podobným způsobem mapuje vývoj poválečné situace v Česku. I Pavelčíková se spoléhá výhradně na archivní materiály zachycující převážně perspektivu úřadů a v samostatné kapitole věnované „obecným charakteristikám romského etnika“ se dopouští spíše orientalizace a exotizace takto vymezené skupiny, než že by poskytla větší vhled do zkušeností a aktérských pozic Romů v tehdejší společnosti. V této logice pak v jiném textu vyvozuje, že výsledkem vládního usnesení byl „pouze další osudný zásah do tradičního způsobu života romských usedlých komunit, rozbití rodinných a příbuzenských vztahů“ (Pavelčíková 2010: 84).

Společným problémem (nejen) pro obě tyto knihy je navíc práce s termíny „Romové“ a „C/cikáni“. Patrně při snaze vyhnout se pejorativnímu označení „Cikáni“ píší obě autorky o politikách vůči „romskému obyvatelstvu“, případně o „romské problematice“. Oba tyto termíny ovšem nejde jednoduše zaměňovat a, jak podrobně rozeberu v kapitole druhé, užití termínu „Rom“ může být v kontextu asimilačních politik komunistického Československa nepřesné a ahistorické. Přes tyto nedostatky je ovšem možné konstatovat, že obě zmíněné práce byly pro české a slovenské čtenářstvo na dlouhou dobu jedinými ucelenými publikacemi, které shrnovaly poválečné politiky vůči Romům / „C/cikánům“, sumarizovaly základní úřední dokumenty a staly s tak důležitým výchozím bodem k další problematizaci.

K hodnocení přesídlovací politiky se v porevolučním období vrátily i dvě její přímé aktérky, respektive aktérky tehdejší diskuse, etnografka Eva Davidová a romistka Hübschmannová. Obě byly v době praxe vládního usnesení v kontaktu s konkrétními romskými rodinami, kterých se centrální politika dotýkala, i ony se ale ve svých porevolučních textech omezily na v podstatě obecná hodnocení bez hlubší analýzy nebo představení případových studií. Ve svém textu pro přehledovou publikaci *Černobílý život* například Davidová uvádí, že tehdejší koncepce „byla nejen nedomyšlená, ale naprosto zcestná, protože tzv. dobrovolnost tohoto rozptylu znamenala ve skutečnosti povinnost romských rodin odstěhovat se do vytipovaného okresu, a to bez ohledu na příbuzenské svazky a ostatní okolnosti života rodiny v jejím původním domově“ (Davidová 2000: 74). Jak přitom rozeberu dále, Davidová přitom sama v roce 1965 publikovala monografii, ve které tehdejší asimilační politiku schvalovala a nutnost prosazované koncepce „řešení

cikánské otázky“ obhajovala. Jakkoliv se ovšem sama jako pracovnice Východoslovenského Krajského národního výboru (Vsl. KNV) podílela na doprovodné mediální kampani (viz kapitola druhá), konkrétní praxi vládního usnesení záhy ve svém dopise na ÚV KSČ odsoudila, a to s uvedením příkladu situace Romů v jí dobře známé východoslovenské obci (Sadílková et al. 2018: 150–155).

V podstatě konzistentní postoj oproti tomu zaujímá Hübschmannová, která v porevolučních textech navazuje na svoji kritiku z konce šedesátých let. V jednom z nich uvedla na adresu přesídlovací politiky následující: „Bylo jasné, že vyhláška je neproveditelná. Ale kolik lidských osudů bylo drasticky poznamenáno, než se tak ukázalo!“ (Hübschmannová 2000a: 138). Konkrétní dopady rozebírá v jiném textu, zaměřeném na ústní lidovou slovesnost Romů na Slovensku. „Násilný rozptyl“ zde vedle „spontánní“ migrace Romů ze Slovenska do Česka, uvádí jako příčinu změny rytmu života romských rodin a celých romských komunit, tedy celkové narušení jejich „tradičních“ socio-kulturních systémů (Hübschmanová 1993, 1999a,b). I ona se zde o usnesení z roku 1965 zmiňuje poměrně obecně a podrobnějším vhladem do dopadu praxe usnesení na život konkrétních rodin zůstávají její texty z konce šedesátých let.

Obecně lze říct, že zatímco Pavelčíková s Jurovou se při snahách o dílčí zachycení aktérské perspektivy Romů uchylovaly k exotizujícím tezím o specifické romské „mentalitě“, Hübschmannová s Davidovou, přes rozdílnost svých pozic a přístupů, tíhly při kritice asimilační politiky k chápání romské kultury jako uceleného socio-ekonomického a hodnotového systému, který je navázán na určité místo (osady, respektive prostředí východoslovenského venkova, viz kapitola třetí) a spojen s „tradičním“ způsobem života. Spolu s poválečnou migrací do měst v Česku to byly právě sociálně-inženýrské asimilační politiky, které dle této logiky vedly k fatálnímu narušení takových systémů.

I při zohlednění těchto studií ale platí, že při převažujícím zaměřením na perspektivu státních úřadů se v porevolučních pracích o přesídlovací politice dostávala do popředí otázka po příčinách selhávání těchto asimilačních politik v komunistickém Československu. Na to konto vyjádřila obavy o zdárný průběh celé akce již Davidová ve zmíněném dopise na ÚV KSČ z roku 1966, kde upozornila na nepřipravenost plánovaného „rozptylu“, a to především s ohledem na životní podmínky v plánovaných destinacích přesídlení; proticikánské předsudky neromských obyvatel, které měly bránit v rozmístění

„Cikánů“ mezi neromskou populací; ale i slabou informovanost mezi samotnými Romy. Davidová tak varovala, že za těchto okolností může celá akce selhat, přičemž svou víru ve správnost základního nastavení celé politiky odhalila v konstatování, že „ztracená důvěra [...] se těžko bude potom získávat a znovuobnovovat“ (Sadílková et al. 2018: 150–155).

Celá koncepce záhy opravdu selhala, což bylo možné konkrétně měřit především neplněním stanoveného harmonogramu přesídlení na straně jedné, a pokračující „nežádoucí migrací“ na straně druhé (Guy 1977: 333–338). Nově ustanovený vládní výbor byl zrušen v listopadu 1968 a platnost samotného vládního usnesení skončila v roce 1970 v české a v roce 1972 ve slovenské části nové federace. Autorky pozdějších studií (viz Jurová 1993, Pavelčíková 2004) přitom identifikovaly podobné příčiny takto chápaného neúspěchu, před kterými varovala Davidová. Především to měla být nepřipravenost celé „rozptylové“ akce, jejíž zdárná realizace se odvíjela od komunikace vymezených partnerských okresů. Zatímco se ovšem okresy na Slovensku „svých cikánů“ měli ochotně zbavovat a posílat je do Česka bez předešlého potvrzení zajištění příhodných životních podmínek, mnohé okresy v Česku se příchodu „cizích cikánů“ měli bránit (srov. Guy 1977: 286–297). V tomto ohledu byl současně zpochybňován proklamovaný aspekt dobrovolnosti participace na celé akci, když k ní měli být Romové, pokud ne přímo nuceni, tak minimálně přesvědčováni (Pavelčíková 2004: 93). Jak naznačují i popsané postoje úřadů, plnění koncepce „rozptylu“ mělo celkově narážet především na prot cikánské postoje úřadů a obyvatel, kteří se rozmístění Romů ve společnosti bránili. Za těchto podmínek znamenala praxe přesídlovacího programu často jen další produkci pohybu (Guy 1977: 278–286). Ten se tak přidával k probíhající „nežádoucí migraci“, která měla být sice zakázána, ale k jejímuž omezení úřady v podstatě nebyly vybaveny žádnými nástroji (tamtéž: 304).

0.3.2. Lokalizované studie

Vedle snah o ucelené představení vývoje politik vůči Romům představili někteří autoři lokalizované studie jejich realizace. Ty umožňují jemnější rozlišení pozic jednotlivých aktérů a sledování určitých historických (dis)kontinuit. V rámci vlastního širšího zájmu o Romy na Ostravsku se mu právě pro tento slezský region (který spadl do severomoravského kraje) věnovala Pavelčíková (1999). V podstatě se zde ale omezila na konstatování, že právě tento průmyslový region byl destinací mnoha poválečných

romských migrantů ze Slovenska a přijetí dalších Romů v rámci přesídlovací politiky se poměrně úspěšně bránil.

Další studie potom byly zpracovány jako studentské kvalifikační práce. Diplomová práce Dušana Slačky obhájená v oboru historie se zaměřuje na „řešení cikánské otázky“ v jihomoravském okrese Hodonín. Slačka zde upozorňuje, že centrálně přidělené partnerské okresy pro realizaci přesídlení se mohly ocitát v konfliktu s již existujícími vztahy mezi okresy v Česku a na Slovensku a na ně navázanými migračními procesy. V jeho studii tak okres Hodonín usiloval o vykázní probíhající migrace z přeshraničního slovenského okresu Senec jako součást harmonogramu přesídlení, aby nemusel přijímat další Romy z přiděleného partnerského okresu Rimavská Sobota (Slačka 2015).

Možnost přenesení důrazu z perspektiv úřadů na perspektivu samotných Romů otevírá práce Aleny Růžičkové o historii Romů v moravské obci Vsetín, kterou obhájila na romistice na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy (Růžičková 2012). Růžičkovou sledovaný Vsetín je jednou z obcí, kde se přítomnost romské populace odvíjí primárně právě od přesídlení Romů ze Slovenska, zde konkrétně ze spišské obce Bystrany. Jakkoliv se Růžičková opírá pro svou práci vedle archivních pramenů rovněž o biografické rozhovory se samotnými Romy, nedokázala z tohoto metodologického rozšíření vytěžit problematizaci převažující perspektivy na asimilační politiku komunistického režimu. Jak upozorňuje Sadílková ve svém komplexním rozboru přístupu k dějinám Romů v Československu, Růžičková ponechává bez dalšího komentáře rozpor mezi kladným hodnocením komunistického režimu ze strany romských pamětníků a přetrvávajícího obrazu asimilační politiky jako (symbolického) násilí na romské populaci (Sadílková 2016: 98–99).

Sama Sadílková nejen v této své nepublikované disertační práci, ale i v dalších textech (např. Sadílková 2017, 2018, 2020; Sadílková et al. 2018, 2024 [v přípravě]) vyzývá k deviktimizaci Romů v narativu jejich poválečných dějin v Československu. Ve své vlastní lokalizované studii naznačuje, jak s konkrétními politikami komunistického režimu pracovat z druhé strany, tj. jako s politikami, které ve své praxi nesamozřejmým způsobem vstupovaly do aktérských ekonomických strategií a širších strategií sociability samotných Romů.⁴⁹ Jakkoliv přímo přesídlovací politice nevěnuje detailnější pozornost,

---

⁴⁹ Podobně integruje praxi přesídlovací politiky do migračních trajektorií a transnacionálních sociálních sítí i Dobruská (Dobruská 2018; Ort, Dobruská 2023).

na základě výzkumu v konkrétní obci navrhuje, že centrální snaha o asanaci osad se mohla potkávat se zájmem samotných Romů se z osady vystěhovat. Tento Sadílkové důraz přitom není zcela nový. Obdobně jej ve své etnografii „Cikánů“ v socialistickém Maďarsku formuloval už Stewart (1997) a konkrétně pro přesídlovací politiku i zvyše zmíněný sociolog Guy (1977: 329–330), na kterého Sadílková v podobných důzazech přímo navazuje. Sadílková tento upozad'ovaný důraz zdvihá a konkrétně rozpracovává v době, kdy (nejen) česko-slovenské diskusi o dějinách Romů v období socialismu nadále dominuje silně hodnotící narativ. Činí tak jednak v sílícím mezinárodním trendu zobrazování Romů nikoliv jako dějinných obětí, ale svébytných historických aktérů (viz *Prague Forum for Romani Histories*, též např. Roman et al. 2021, Maruhsiakova, Popov 2021, 2022), ale v návaznosti na dřívější revizionistické přístupy a diskuse o totalitarismu rovněž v kontextu úvah o utváření legitimacy komunistického režimu (viz např. Pullmann 2009, 2011, 2012; též Rabinach 2006).

0.3.3. Guyova analýza neúspěchu přesídlovací politiky

Za dosud nejpodrobnější zpracování geneze a praxe politiky československého komunistického režimu vůči „cikánskému obyvatelstvu“, a to včetně sledované koncepce přesídlení, lze považovat disertační práci⁵⁰ britského sociologa Guye. Je cenná hned z několika různých důvodů. Předně, kromě rozsáhlé historické části, která se opírá primárně o archivní prameny, čerpá i z etnografického výzkumu ve kterém Guye na začátku sedmdesátých let doprovázela zmiňovaná Davidová. Výsledkem je rozsáhlá práce, která „snahy socialistického Československa asimilovat svoji cikánskou populaci“ konfrontuje se situací Romů v konkrétních obcích východního Slovenska, potažmo – díky probíhající migraci – Česka, a to navíc v podstatě v době platnosti sledovaných politik, nebo krátce po ní. Lokalizované studie mu přitom umožnily jemnější rozlišení pozic jednotlivých aktérů, což ho vedle sledování zájmů Romů vedlo k pojmenování různorodých, a často protichůdných pozic na straně státních úřadů a jeho jednotlivých regionálních složek. Odtud pak vychází základní a podrobněji rozpracovávaná teze, dle které se centrální asimilační politice vzpírali ani tak ne samotní Romové, ale především místní úřady, na kterých zdárná realizace této politiky ležela především. Jedinečnost

---

⁵⁰ Jedná se o nepublikovanou disertační práci, své závěry ale Guy shrnul i v jiných textech (viz Guy 1998, 2001).

Guyovy práce tkví i v tom, že si skrze zahraniční afiliaci (disertaci obhájl na univerzitě v Bristolu) mohl dovolit komplexní a otevřenou kritiku komunistického režimu. Jakkoliv ovšem vyzývá ke zohledňování zkušeností Romů samotných (viz též Sadílková 2016: 281), i v jeho případě leží primární důraz na perspektivě státních úřadů a – jak avizuje i název práce – jejich „pokusů o asimilaci cikánského obyvatelstva“.

Konkrétně v případě přesídlovací politiky je jeho propojení s praxí v jím sledovaných obcích pouze částečné. Pro okres Spišská Nová Ves, na který se Guy zaměřuje, konstatuje, že plánovitý přesun do Česka se týkal pouze Romů z obce Bystrany (srov. Růžičková 2012), zatímco Romové z ostatních obcí – včetně Guyem sledovaných – do programu zařazení nebyli. Situace v těchto obcích se tak podobala té, kterou popsala Hübschmannová v roce 1967 pro Velkou Idu, kdy bylo tamním Romům zamezeno v podstatě v jakékoliv mobilitě – ať už z hlediska omezení vycházejících z vládního usnesení, nebo vzhledem k proticikánským postojům místních úřadů a neromských sousedů, kteří měli zájem na udržení teritorializace Romů v osadách.

Při sledování neúspěchu vymezené koncepce přesídlení pojmenovává Guy základně stejné faktory jako výše uvedené práce, tj. především skutečnost, že úspěch celé akce stál na okresních a místních národních výborech, jejichž zájmy se ale ocitaly v konfliktu s centrální politikou. Guy zde poznamenává, že pokud asimilační politika vymezená usnesením z roku 1958 selhávala především díky liknavosti místních národních výborů, které nebyly ochotné nést náklady centrální politiky a přetrvávaly u nich proticikánské postoje, zavedením nové administrativní struktury a přidělením zvláštních zdrojů nad rámec stávajících rozpočtů se tyto problémy překonat nepodařilo. Speciální komise, které byly zavedené na jednotlivých regionálních úrovních sice byly nezávislé na ostatních orgánech národních výborů, jak ale upozorňuje Guy, i jejich členové rekrutovali z místních Neromů a proticikánské postoje často reprodukovali (Guy 1977: 328–329). Centrálně ustanovený „Vládní výbor pro otázky cikánských obyvatel“, který byl složený ze zástupců jednotlivých resortů a jehož obdoba fungovala i při Slovenské národní radě, přitom byl veden jako poradní a koordinační orgán, který sám o sobě nedisponoval žádnými nástroji, jak přetrvávající proticikánské postoje na regionálních úrovních překonávat a realizaci harmonogramu přesídlení vynucovat (tamtéž: 318–330). Navíc, vládní výbor neměl k dispozici žádné nezávislé kontrolní mechanismy a plnění stanoveného harmonogramu mohl sledovat jen na základě výkazů samotných národních výborů. Ty si přitom velmi

záhy uvědomily bezzubost celé administrativní struktury a po počátečním vykazování aktivity jejich činnost v tomto směru výrazně ochabovala (tamtéž: 318–325).

Jakkoliv Guy identifikuje přetrvávající proticikánské postoje, respektive celkově rasizované postavení Romů jako hlavní příčinu neúspěchu přesídlovací a šířeji asimilační politiky, jeho analýza je cenná v tom, že realizaci těchto politik kontextualizuje do širších politicko-hospodářských změn druhé poloviny šedesátých let. Podle Guye tak vnitřní rozpor sledované politiky spočíval v tom, že zatímco československá ekonomika se po hluboké ekonomické krizi první poloviny šedesátých let a kolapsu třetího pětiletého plánu vydala cestou celkové decentralizace, asimilační politika vůči „cikánům“ se vládním usnesením z roku 1965 nově spoléhala na větší centralizaci. V této situaci tak nešlo pouze o nefunkčnost nové administrativní struktury, ale o celkovou ztrátu kontroly nad plánovitými procesy. Tento paradox plánovaného harmonogramu přesídlování analyzuje Guy na úrovni bydlení a zaměstnanosti, když jej shrnuje následovně:

V polovině 60. let se již vyhlídky na úspěch cikánské politiky asimilace prostřednictvím rozptylu zhoršovaly v důsledku soudobého ekonomického vývoje. Poměr výstavby nových domů se měnil ve prospěch dražších družstevních bytů v soukromém vlastnictví, zatímco centrální kontrola zaměstnavatelů byla postupně odstraňována, což na jedné straně umožňovalo některým firmám odmítat cikánské dělníky a učně, které nechtěly, na druhé straně však nové výrobní družstevní jednotky mohly najímat Cikány jako příležitostné dělníky, kteří cestovali po zemi v mobilních partách. (tamtéž: 320)

Právě poslední Guyem zmiňovaný fenomén se přitom ocital v přímém rozporu s oficiální logikou asimilace, které mělo být dosaženo stálostí bydlení a zaměstnání. Byla to navíc pokračující „neplánovaná“ migrace, která třikrát převyšovala počet plánovaně přesídlených rodin, a která spolu s tristním plněním harmonogramu ukazovala na neefektivitu celé koncepce. Guy vedle toho uzavírá, že přes kompletní odstranění části východoslovenských osad se z celkového hlediska zdaleka nepodařilo vylepšit neutěšené životní podmínky v těchto osídleních ani snížit celkový počet jejich obyvatel, když organizovaný přesun a migrace nepokryly ani jejich přirozený přírůstek (Guy 1977: 341–342).

0.3.4. Přesídlovací politika v novém narativu dějin Romů

V roce 2017 publikovala historička Celia Donert monografii *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in postwar Czechoslovakia*, která je důležitým příspěvkem k přerámování narativu dějin Romů v Československu, potažmo k přístupu k dějinám Romů obecně. Širší přínos této publikace je minimálně dvojitý. Donert jednak usiluje o deviktimizaci Romů, když jejich historii pojímá jako historii jejich vlastního úsilí o přiznání důstojného místa ve společnosti. Návazně na to potom odmítá historii Romů jako paralelní dějinnou linii a nahlíží ji jako integrální součást československé, potažmo evropské, světové historie. Samotná pasáž, ve které se Donert věnuje přesídlovací politice, ovšem naznačuje, že její pojetí aktérství Romů má své limity (k tomu viz diskuse na začátku první kapitoly). Přestože Donert v souvislosti s její realizací cituje několik písemných stížností Romů, i ona se zde drží primárně perspektivy státu a návazného hodnocení „úspěšnosti“ sledované politiky. I její příspěvek je tak hodnotný především širší kontextualizací a některými novými důrazy při její analýze, jakkoliv jí nevěnuje tolik prostoru jako Guy.

Donert argumentuje, že politika vůči Romům se v průběhu šedesátých let odkláněla od dřívějšího převažujícího důrazu na zaměstnanost, když si její tvůrci začali uvědomovat, že zařazování Romů do pracovního procesu s sebou nutně nenesou požadovanou ztrátu jejich kulturní identity. Shodně s obecnějším vývojem povahy zájmu státu o své občany začali být i Romové čím dál více chápáni nikoliv pouze jako dělníci, ale jako občané a objekty péče (Donert 2017: 143). Znamenalo to přenesení důrazu na „způsobu života“ a celostní zájem o „cikánskou rodinu“. Ze sílící genderové perspektivy to byly sexualizované „cikánské ženy“, které představovaly hlavní překážku společenské asimilace „cikánů“. To reflektuje nejen dobový populární sekuritizační diskurs o hrozbě „populační exploze“ spojovaný s touto skupinou obyvatel (viz kapitola druhá), ale v analýze Donert to současně předznamenává politiku nucených sterilizací, která už o pár let později dopadala právě především na romské ženy. Z tohoto pohledu byla i centrální koncepce „řešení cikánské otázky“, která se odvíjela od usnesení z roku 1965, pokusem o systematické řízení kvality života „cikánské populace“ a odstranění „zaostalého způsobu života“. Kromě shrnutí známých faktorů jejího neúspěchu, ve kterých odkazuje na Guye, zdůrazňuje Donert základní rozpor už v samotné jeho logice. Donert poukazuje na skutečnost, že při zaměření na kvalitu života byl právě způsob života „cikánů“

v oficiálním diskursu přirozeně chápán v termínech „sociální nepřizpůsobivosti“ a „parazitismu“. Romové, kteří dle oficiální logiky dosahovali určitého stupně asimilace, nebyli z této perspektivy nadále chápáni jako „cikáni“, a tak snaha o odstranění „zaostalého způsobu života cikánů“ zákonitě vedla k jeho reprodukci jako společenského problému, bez ohledu na míru plnění konkrétních aspektů centrální politiky. Takové nejasné chápání cikánství, které bylo na jedné straně asociováno s určitým způsobem života, na straně druhé bylo v praxi posuzováno na základě etno-rasových charakteristik, přitom vedlo i k nejasnému vymezení primární cílové skupiny sledované politiky. Právě toto napětí ilustruje Donert na příkladu stížností Romů, kteří byli v některých případech chápáni jako „příliš asimilovaní“ na to, aby mohli být zahrnuti do oficiální politiky vůči „cikánům“ a její praxi napojit na vlastní ekonomické strategie, v jiných případech si ale pisatelé dopisů stěžovali, že byli jakožto „cikáni“ omezeni na svobodě pohybu (tamtéž: 163–167). Zatímco tedy Guy upozornil na arbitrárnost rozdělení Romů do centrálně vymezených kategorií, která se často odvíjela nikoliv od posuzovaného životního stylu, ale od konkrétních zájmů místních úřadů, Donert zde poukazuje na vyjednávání chápání cikánství i ze strany Romů samotných.

0.4. Romští aktéři jako integrální součást společnosti

Z představeného přehledu literatury o přesídlovací politice v socialistickém Československu je zřejmé, že převažující zaměření na perspektivu státu jednak zanechává velmi malý prostor pro zachycení perspektivy a zkušenosti samotných Romů a návazně na to poskytuje velmi limitované možnosti sledování povahy jejich aktérství. Právě tyto dva základní cíle sleduji v předkládané práci. Jednak tedy usiluji o sledování praxe centrální politiky československého socialistického státu vůči „cikánům“, kterou – přes dosud věnovanou pozornost – zatím nikdo nepopsal s ohledem na její dopady na životy samotných Romů. V práci mi přitom nejde o převrácení hodnotícího znaménka, které jí, stejně jako celé asimilační politice, bylo přiděleno v romistické, ale i širěji společenské reflexi socialistických politik vůči Romům. Bez ambicí na hodnocení této politiky – a zde spatřuji druhý hlavní cíl – mi jde o sledování povahy aktérství Romů ve vztahu k praxi státních politik na ně namířených (ať už implicitně nebo explicitně), respektive vztahu Romů a státu a pozice Romů ve společnosti (nejen) socialistického Československa. Pokud Guy (1977), a potom po něm i Sadílková (2017), naznačili, že zájmy Romů se mohly ve skutečnosti v mnoha ohledech potkávat se zacílením asimilační politiky, naznačili tak směr výzkumu, který dosud nebyl příliš rozpracován (ale viz např. Grill 2015b, především pak Stewart 1997). Při rekonstrukci „mnohosti romské zkušenosti“ (Guy 1998) a snaze odpovědět na tyto otázky jsem pracoval s konstantní ambivalencí. Práce na mnoha místech ukazuje na silné společenské náležení a participaci Romů, na druhé straně je dokladem o historicky zakořeněném vyloučení Romů a rasové diskriminaci a segregaci. Sleduje primárně aktérské strategie samotných Romů, ale pohybuje se v prostoru donucovacích politik státu a jeho jednotlivých úřadů. Ukazuje jednak diversitu, ale zároveň často protichůdnost postojů, zájmů a jednání jednotlivých aktérů, ať už na straně státu, nebo i mezi Romy samotnými. Jednoznačnou dichotomii státu na straně jedné a Romů na straně druhé přitom současně rozrušuje. Chtěl bych ale předeslat důležité důrazy, které jednak vyplývají z toho, co píšu ve čtyřech hlavních kapitolách této práce, a zároveň mají širší přesah k celkovému chápání pozice Romů v neromských společnostech. Za prvé, Romy zde nechápu jako apriori cizorodou, vně stojící skupinu obyvatel, která usiluje o společenskou integraci, ale jako integrální součást společnosti, jakkoliv je z ní za různých okolností různými způsoby vylučována (srov. též Ort 2022b). Takové otočení perspektivy jednak vyvazuje Romy z esencializované pozice „věčných outsiderů“ (tamtéž) a zároveň umožňuje stvrdit ukotvenost historie Romů, nebo lépe

„historií Romů“ (viz *Prague Forum for Romani Histories*), v širších dějinných procesech. Dle této logiky současně neuvažují o Romech jako o jasně vymezené skupině obyvatel, když praxi politik státu vůči „cikánům“ a její dopady na konkrétní lidi chápou jako předmět nesamozřejmého vyjednávání jednotlivých zainteresovaných aktérů.

0.4.1. Regionální a subetnické vymezení výzkumného zájmu

Lokalizované studie, které rozpracovávám v jednotlivých kapitolách (viz kapitolu druhou až čtvrtou), ukazují kromě předeslané odlišné situace v Česku a na Slovensku rovněž na výraznou diversitu nejen romsko-neromských vztahů v jednotlivých obcích, ale dále pozicionalit a strategií sociability u jednotlivců a jednotlivých rodin. Namísto konstatování nekonečné diversity chci na tomto místě vysvětlit regionální vymezení vybraných studií, potažmo celé práce, a upozornit na specifika a limity, která s sebou nese. Částečně tak předesílám diskusi o reprezentativnosti mikrohistorických studií, kterou dále rozvinu v kapitole první.

Jako startovní bod svého výzkumu jsem si zvolil situaci v okrese Humenné na východním Slovensku, a to v jeho rozšířené podobě po restrukturalizaci okresů na začátku šedesátých let, kdy pod něj spadaly i dnešní příhraniční okresy Snina a Medzilaborce. Okresní vymezení jsem volil z toho důvodu, že právě okresní národní výbory měly být zodpovědné za zdárnou realizaci přesídlovacího programu a v okresních archivech se tak sbíhala značná část jeho dokumentace. Nález některých unikátních pramenů mě ale dovedl i ke zpracování dvou studií ukotvených v jiném slovenském regionu, v obou případech v tehdejší bardejovské okrese (dnes okres Svidník) – kromě úvodní studie z obce Kapišová i závěrečná studie z nedaleké obce Šemetkovce. Jakkoliv zařazení Bardejova umožňuje dílčí komparaci a upozornění na některé rozdíly praxe přesídlovací politiky na okresní úrovni, celkově se jedná o regiony s velmi podobnými charakteristikami, tedy takovými, do kterých jsem již kontextualizoval studii o Kapišové. Oba sousedící příhraniční regiony tvořily severní část východního cípu Slovenska a spadaly tak do dlouhodobě hospodářsky marginalizované oblasti, charakteristické jazykovou, etnickou a náboženskou diversitou, ale dlouhodobě také vysokou mírou vystěhovalectví místních obyvatel. Je to zároveň oblast, která byla při budování společnosti nově ustanoveného Československa nazírána v orientalizujících a rasizujících termínech jako zaostalá a byla předmětem vnitřně kolonizačních politik

(Holubec 2014, Baloun 2022). Podobně se v šedesátých letech nakonec východní Slovensko ocitlo v centru zájmu státní politiky vůči „cikánům“, a to pro vysokou koncentraci tzv. „cikánských osad“, asociovaných se „zaostalým způsobem života“, jejichž obyvatelé byli určeni k přesídlení a rozmístění po celém Československu. Volba tohoto regionu jako startovního bodu sledování praxe přesídlovací politiky je v tomto ohledu logická, na druhou stranu je nutné připustit, že není jediná možná. Zcela jinak by celý můj výzkum i předkládaná práce vypadaly, pokud bych se primárně zaměřil například na některý region v Česku. Tuto asymetrii jsem se snažil částečně narovnat ve čtvrté kapitole, kde jsem příběhy přesídlených/migrujících romských rodin sledoval v kontextu situace v příslušných regionech v Česku, i zde jsem ale nakonec řídil logikou vazeb těchto rodin na příslušné obce na Slovensku.

Současně je nutné přiznat v podstatě výlučné zaměření práce na ty Romy, kteří byli dlouhodobě usazení v konkrétních místech na území Slovenska a ve většině případů teprve po druhé světové válce přicházeli do Česka. Vymezení této skupiny obyvatel, která co do procentuálního zastoupení silně dominovala romské populaci v poválečném Československu, se může jevit do velké míry jako umělé, když navíc zahrnuje poměrně široké spektrum způsobů sociability v neromské společnosti. Její odlišení ale dává smysl ve vztahu k jiným, početně výrazně méně zastoupeným skupinám Romů (ať už jsou to původní čeští a moravští Romové a Sintové, z nichž velká část zahynula v koncentračních táborech za druhé světové války, nebo Romové olašští), a to vzhledem k hlubší interní diferenciaci, podpořené odlišnou historickou zkušeností ale i jazykem (viz např. Elšík 2003). Jakkoliv i tohle zacílení práce má svůj význam, když se takto vymezené skupiny obyvatel primárně týkala i mnou sledovaná politika, opomenutí zkušeností Romů s odlišnou subetnickou sebeidentifikací a historickou zkušeností není možné brát jako samozřejmé, a je nutné jej připomenout. V kontextu této práce se tak například nabízí otázka, proč se přesídlovací politika nedotýkala soustředění olašských Romů v Česku i na Slovensku, které vznikaly do jisté míry následkem praxe zákona o „usazení kočujících osob“ z roku 1958 (srov. Hajská 2020, 2024 [v přípravě]).

0.4.2. Terminologie

Pro politiku, která se odvíjela od vládního usnesení č. 502/1965 používám v textu obvykle zastřešující označení „přesídlovací politika“. To je do značné míry zjednodušující, když to nepostihuje všechny aspekty sledované centrální politiky, která vymezovala komplexnější úlohy v oblasti bydlení, zaměstnanosti, školství, osvětové činnosti, nebo sociologického výzkumu. Na druhé straně to ovšem postihuje její jádro, kterému se současně budu věnovat v předkládané práci primárně. A to sice důraz na přesídlování lidí jako klíčový nástroj jejich převýchovy a společenského začlenění neboli „řešení cikánské otázky“. V literatuře se o této politice často uvažovalo jako o „politice rozptylu“, případně „rozptylové kampani“. Zvolil jsem důraz na „přesídlení“ jako na nadřazený termín, který zahrnuje různé typy řízených přesunů obyvatel, ať už rozmisťování v rámci jednotlivých okresů, nebo přesun ze Slovenska do Česka. Termín „rozptyl“ přitom ponechávám pro zachycení prosazované logiky vymezených přesunů obyvatelstva, dle které se mělo zabraňovat „koncentraci cikánských obyvatel“ (viz kapitola čtvrtá). V souvislosti se snahou o odstranění stávajících „cikánských soustředění“ se držím oficiálního označení „likvidace“, a to vzhledem k primárnímu zaměření na východoslovenský kontext především v souvislosti s tzv. „cikánskými osadami“ (viz kapitola třetí).

V práci používám termín „cikánská komise“ jako označení pro meziresortní komise, které byly pod centrálně zavedeným Vládním výborem pro otázky cikánských obyvatel (s jeho obdobou při Slovenské národní radě) ustanoveny na úrovni krajů, okresů, měst a větších obcí. Jedná se o neoficiální označení, které používali někteří aktéři a současně zastřešující označení pro názvy komisí, které v jednotlivých dokumentech variovaly („Komise pro řešení cikánských otázek“, „Komise pro řešení otázek občanů cikánského původu“, „Komise pro řešení otázek cikánských obyvatel / cikánského obyvatelstva“, atp.; včetně slovenských variant těchto názvů).

Termín Romové používám jako kategorii etnické sebeidentifikace, a to i s ohledem na označení *Roma* (pl.) v romštině. Číním tak i s vědomím, že ne všichni lidé, o kterých takto referuji, byli v době realizace sledované centrální politiky mluvčími romštiny, a že o sobě mnozí z nich v určitých kontextech uvažovali jako o „Cikánech/Cigánech“, podobně jako se vůči tomuto označení mohli vymezovat. Označení „C/cikáni“ budu zapisovat primárně s malým „c“, které implikuje buď sociální, nebo na druhé straně rasové vymezení této kategorie. Velké „C“ budu používat buď v citacích, kde je takto uvedeno (včetně archivních

materiálů), nebo v přepisech rozhovorů, kde užití termínu odkazuje k etnické sebeidentifikaci – jakkoliv taková vymezení jsou často velmi nejednoznačná. Vedle toho používám i termín „cikánství“, který chápu jako umělý analytický koncept, odvozený od diskutovaných kategorií. I z toho důvodu, a současně ve snaze o vyčištění textu, jsem se rozhodl jej užívat bez uvozovek.

V souvislosti s užívaným jazykem jsem ale nakonec čelil dilematu, jak zůstat věrný dobově užívaným termínům, a zároveň neprotknout text ve vztahu k Romům mnohdy dehumanizujícím jazykem, a to navíc právě v práci, ve které mi jde primárně o zachycení perspektiv a zkušeností těchto lidí. Podobně, jak nezahltit text zmínkami o „cikánech“, „řešení cikánské otázky“, „rozptylu cikánů“ a „likvidaci cikánských koncentrací“, a zároveň nerezignovat na zprostředkování dobového jazyka, který důležitým způsobem dokládá uvažování o Romech, a nesklouznout k ahistoricitě, kterou jsem výše pojmenoval u Pavelčíkové s Jurovou? Je navíc nutné si uvědomit, že dominantní diskurs se propisoval i do jazyka textů (stížností, žádostí) samotných Romů, což ve své práci analyzuji částečně jako instrumentalizaci dominantního diskursu, částečně jako jeho sdílení. Opatření uvedených termínů uvozovkami je řešením jen částečným – i tak se může čtenář (a snad především čtenář romský, kterého se to může dotýkat osobněji) cítit v některých pasážích dobově dominantním jazykem zahlcen. I proto jsem se snažil dobovými termíny šetřit. Na mnoha místech například píšu o politice vůči Romům a odstiňuji tak napětí mezi oficiálně užívanou kategorií „cikáni“ a termínem etnické sebeidentifikace. Číním tak ale v momentech, kdy mi nejde o analýzu diskursů, ale o prosté odkázání k politice zaměřené na určitou skupinu obyvatel, a to i s vědomím, že přes veškeré ambivalence oficiálně postulované kategorie cikánství to byli právě Romové, na které politika vůči „cikánům“ cílila. Dobové termíny ale nutně využívám právě v momentech, kdy analyzuji diskursy na ně navázané, ať už se jedná o „cikány“ (viz především kapitola druhá), nebo o „likvidaci cikánských koncentrací“ (viz kapitola třetí), nebo „rozptylu“ (viz kapitola čtvrtá). Hranice takového vymezení nakonec nejsou zcela jednoznačné a v mnoha případech přistupuji k volbě termínů spíše intuitivně. Předslané dilema není možné vyřešit zcela, domnívám se ale, že je potřeba se jím zaobírat nejen ve vztahu k čitelnosti a historicko-empirické preciznosti předkládaného textu, ale směrem k širším úvahám o způsobu psaní o romských historiích.

V práci používám skutečná jména sledovaných obcí. V případě vlastních jmen variuje praxe mezi uváděním plných jmen a formátu křestní jméno s iniciálou příjmení. Celá jména užívám v případě osob, kteří byli prokazatelně sami veřejně činní a usilují tak o přiznání jejich pozice plnohodnotných aktérů dobové diskuse a rovnocenných partnerů v sociologické analýze konkrétních situací. Typickým příkladem je zde Koloman Gunár z Brekova, který o Romech v této obci sám napsal knížku. Na druhé straně, u většiny jednotlivých aktérů volím částečně anonymizovanou variantu pro ochranu osobních údajů a citlivost některých uváděných údajů. Týká se to i rozhovorů s mnohými pamětníky, se kterými jsem se na takové praxi domluvil. V případové studii přesídlených Romů z obce Šemetkovce (viz kapitola čtvrtá) jsem částečně změnil i některá křestní jména, a to pro přehlednost textu, ve kterém by byla shodná křestní jména matoucí.

0.4.3. Struktura práce

Ještě před empiricky laděné kapitoly řadím na začátek kapitolu věnovanou vlastním teoreticko-metodologickým východiskům. Přesídlovací politiku zde zasazuji do diskuse okolo díla Jamese C. Scotta, jednak tedy jeho pojetí státní moci v uplatňování sociálně inženýrských politik (Scott 1998), ale rovněž okolo jeho chápání resistance jako způsobu reakce marginalizovaných obyvatel na tyto politiky (např. Scott 1985). Budu sledovat ty příspěvky související antropologické diskuse, které usilují o jemnější rozlišení aktérů a narušení ostrých hranic mezi státem a společností, respektive mezi dominancí a marginalizací. Navážu zde na koncept „z okrajů“ (*from the margins*) jako způsob antropologického přemýšlení (Tsing 1994), který byl rozpracován pro antropologii státu (Das, Veena 2004). Při snaze o formulování komplexnějšího vztahu marginalizovaných obyvatel k dominantnímu státu se budu inspirovat u antropoložky Holly High, která zkoumala přesídlování chudých zemědělců v Laosu (High 2005, 2008). High zdůrazňuje, že není možné opomíjet očekávání a touhy, které si zemědělci do státních přesídlovacích politik sami projektovali. A když konkrétní realizace přesídlení mnohdy vedla k prohloubení jejich pauperizace a prekarizace, zemědělci z toho nevinili tuto konkrétní politiku, ale spíše nefungující stát jako takový. S odkazem na antropologa Lea Howe (1998) současně ukážu, že ani samotný vztah mezi dominancí a marginalizací není pevně daný, a že mezi lidmi probíhá konstantní zápas o to, kdo bude na straně dominance, a kdo si ponese stigma marginalizace. Takové rozvržení pozic má vliv i na to, na koho vlastně

státní politiky dopadají. V první kapitole návazně argumentuji, že politika vůči „cikánům“ byla sice zacílena na poměrně jasně vymezenou skupinu obyvatel, není o ní však možné uvažovat úzce pouze ve vztahu k Romům, ale spíše jako o politice, která vstupovala do lokálních socio-ekonomických systémů, ve kterých se rozhoduje o její konkrétní realizaci, a které má současně potenciál transformovat. Napojení antropologické diskuse na historické téma předkládané práce mě pak přirozeně dovedlo k již existujícím historickým přístupům, které se v antropologii přiznaně inspirují, ať už je to mikrohistorie nebo „dějiny každodennosti“. Otevírám zde mimo jiné diskusi o reprezentativnosti studií, které cíleně zmenšují výzkumné měřítko a sledují každodenní jednání „obyčejných“ aktérů–jednotlivců. Na jedné straně se zde přidávám k těm hlasům, podle kterých takto zaměření historici, podobně jako antropologové, nezkoumají „vesnice“ jako takové, ale zkoumají širší společenské fenomény „ve vesnicích“ (Geertz 1973: 22). Diskuse zvolených metod archivního výzkumu a orální historie mě ovšem nakonec dovedla k tomu, že v předkládané práci mi jde i o „vesnice“ samotné, a to především s ohledem na očekávání a zájmy participantů výzkumu, tedy lidí, se kterými jsem vedl rozhovory.

Ve druhé kapitole rozvinu diskusi o vyjednávání toho, na koho měla centrálně formulovaná politika dopadnout. Pokládám si zde klíčovou otázku po tom, kdo je vlastně „cikán“, když sleduji jednak různé způsoby vymezení této kategorie, ale i vyjednávání její asociace s konkrétními lidmi v praxi přesídlovací politiky. Od sledovaného vládního usnesení 502/1965 se odvíjela nová kategorizace „cikánů“, dle které byli rozděleni do tří skupin podle stupně společenské asimilace, respektive z druhé strany podle stupně „zaostalosti“. Samotné přesídlování se mělo týkat „cikánů“ z II. kategorie, kteří se sice ocitli v „nezdravém“ prostředí „cikánských koncentrací“, ale byl u nich předpoklad, že se z takového prostředí dokážou (s vnější pomocí) „vymanit“. Chápání cikánství jako určité sociální deviace ovšem koexistovalo s jinými společenskými diskursy, dle kterých byli „cikáni“ identifikováni a posuzováni na základě etno-rasových charakteristik. Díky tomu sice byl některým Romům odepřen přístup k participaci na přesídlovací akci, protože nesplňovali oficiální představy o cikánství, na straně druhé mohl být na základě etno-rasových měřítek omezována svoboda pohybu kohokoliv z Romů. Při představení dobových diskursů cikánství mě v této kapitole zajímá především kontext vyjednávání cikánství v každodenních vztazích. Zaměřím se na obec Brekov, kde se tamním Romům dařilo dosahovat vysokého stupně etablovanosti v lokálních vztazích a platnost kategorie

„problematických“ a „zaostalých cikánů“ odsouvat na jiné Romy mimo hranice domovské obce. V kontextu přesídlovací politiky ale označení „cikáni“ ulpělo na jediné rodině v obci, která celkový obraz integrovanosti místních Romů narušovala a jako společensky nekonformní se nakonec stala součástí oficiálního přesídlení do Česka. I na základě tohoto příkladu argumentuji, že cikánství jakožto kategorie potenciálně uplatnitelná na Romy na základě rasových kritérií se současně důležitým způsobem podílela na strukturování vztahů mezi Romy samotnými.

V kapitole třetí se budu věnovat jednomu z klíčových pilířů přesídlovací politiky, tj. snaze o „likvidaci nežádoucích cikánských soustředění“, především tedy (východo)slovenských „cikánských osad“. Kromě konkrétních aspektů realizace „likvidace osad“ mě bude zajímat její širší předpoklad, tj. způsoby jakými se jednotliví aktéři vztahovali k osadám jako svébytným sociálním, kulturním, ale i konkrétním fyzickým prostorům. Oficiální diskurs o osadách jako bezpečnostní a hygienické hrozbě zde byl podpořen dominantním expertním diskursem, ve kterém byly osady definovány jako prostory „kulturně zaostalého“ „cikánského způsobu života“. Kritické hlasy, které spatřovaly v asimilační politice příčinu rozvratu socio-kulturních systémů Romů zase měly tendenci nahlížet na osady jako přirozené prostředí realizace svébytné romské kultury. Další autoři při sledování teritorializace Romů v osadách naproti tomu zdůrazňovali klíčovou úlohu místních úřadů a neromských vesničanů jako strážců neromské teritoriální hegemonie. Při zaměření na aktérství Romů samotných se pokusím tyto náhledy smířit, když ukážu, že všechny tyto aspekty hrály svou úlohu v tom, jak osady chápali samotní jejich obyvatelé. Ti v mnoha doložených případech sdíleli náhled na osadu nejen jako místo materiálně nevyhovujících životních podmínek, ale právě i jako místo určité kulturní „zaostalosti“ a socio-ekonomické stagnace. V tomto ohledu se ekonomické strategie a širší strategie sociability Romů s centrální snahou o odstraňování těchto míst do určité míry potkávaly. Pokud tedy byla praxe centrální politiky vyjednávána v kontextu širších lokálně ukotvených socio-ekonomických vztahů, nemuselo to znamenat pouze narušení socio-kulturních vazeb mezi Romy samotnými (o kterém mluvili kritici politiky), ale současně potenciál narušování rasově motivované segregace. Argumentuji ovšem, že tento aspekt přesídlovací politiky byl spíše příležitostí pro jednotlivé (určitým způsobem situované) rodiny než možností celkového přerámování lokálních vztahů. Na příkladu osady Podskalka při okresním městě Humenné nakonec ukážu, že přes dlouhodobě existující prostorovou mobilitu mimo

osadu, obvykle právě do samotného Humenného, Romové ne vždy, a ne ve všech ohledech přitakávali oficiálnímu diskursu a chápali osadu i jako svébytný sociální a kulturní prostor, navíc s ambicemi na správní autonomii. Nejednalo se o prostor oddělený od okolního světa, ale o místo, ve kterém (a skrze který) byli Romové schopni realizovat širší společenskou participaci (např. skrze vlastní školu, vlastní fotbalový tým, hasičský sbor a jiné svazové aktivity).

Důraz na odstraňování osad byl zákonitě provázán s přemísťováním jejich obyvatel, a to podle logiky „rozptylu“. Na tento aspekt se zaměřím v úzce navázané kapitole čtvrté. Budu se v ní zaměřovat především na přesídlování Romů ze Slovenska do Česka, které bylo provázáno nejen s poválečnou migrací Romů mezi oběma částmi tehdejšího Československa, ale i s dlouhodobější snahou o kontrolu pohybu „cikánů“ jakožto „kočovníků“ a „fluktuantů“. V této kapitole usiluji o narušení jednoznačného chápání migrujících/přesídlovaných Romů v termínech vykořenění ze zavedených socio-ekonomických a kulturních vazeb, což bylo vlastní nejenom kritice asimilační politiky, ale i celkovému náhledu na poválečný pohyb romského obyvatelstva a proměně jeho socio-ekonomických vazeb. Ukážu, že na rozdíl od neromských obyvatel, kteří viděli v plánovaném rozmísťování ohrožení neromské teritoriální hegemonie, Romové samotní v něm mohli vidět příležitost společenského začlenění. V tomto ohledu kritizovali spíše nefunkčnost centrální politiky a proticikánské postoje konkrétních úřadů, nebo poukazovali na diskriminační povahu omezení svobody pohybu. U samotné prosazované kontroly pohybu zde ovšem konstatuji její neefektivitu, když většina Romů i v praxi sledované politiky udržela kontinuitu vlastních migračních trajektorií a „organizovaný přesun“ do vymezených míst se týkal za celý humenský okres pouze jednotlivců. Při sledování převažující migrační zkušenosti současně ukážu, že oficiální důraz na „rozptyl“ se mohl potkávat s konkrétními migračními strategiemi jednotlivých romských rodin. Ty ovšem při snahách o dosažení určité prostorové a socio-ekonomické autonomie počítaly s udržení dřívějších vazeb, ať už s dalšími rodinami v Česku, ale v určitém „transnacionálním“ sociálním poli i s těmi žijícími na Slovensku. Pro komplexnější zachycení samotného průběhu přesídlení se nakonec zaměřím na situaci rodin přesídlených z okresu Šemetkovce na Slovensku do okresu Jičín v Česku. Unikátní materiál – rozhovory Hübschmannové s různými aktéry přesídlení vedené na konci sedmdesátých let – mi umožňují jemnější rozlišení aktérských pozic a zkušeností samotných Romů, včetně zdůraznění dosud opomíjené genderové perspektivy. Zaměření

na situaci v regionech v Česku je alespoň částečným vyvážením primárního zacílení předkládané práce na region východního Slovenska. Umožní mi současně ukázat, že jakkoliv přesídlení a migrace znamenala pro mnohé Romy možnost úniku z historicky zakořeněných rasových hierarchií východoslovenského venkova, i v Česku na nich mohla ulpívat kategorie cikánství, opět s jejími lokálně a historicky podmíněnými významy a souvisejícími politikami.

1. KAPITOLA PRVNÍ. Aktérství Romů, antropologie a historie

Jeden z klíčových příspěvků pro chápání přesídlovacích politik představil James C. Scott ve své knize *Seeing like a state* (1998). Scott zde rozebírá politiky přesídlování v širším kontextu sociálního inženýrství moderního státu a jeho snahy o kontrolu svých obyvatel. Scott argumentuje, že takové politiky jsou odsouzeny k neúspěchu, protože ignorují *metis*, tedy specificky lokální znalost/porozumění. Scottův příspěvek je nosný pro širší kontextualizaci komunistických politik vůči Romům, tedy jako politik, které usilují o čitelnost svých obyvatel za účelem jejich kontroly a dohledu nad nimi. Z této perspektivy to byla jednak nepřehledná „cikánská soustředění“, ale také obousměrný migrační pohyb Romů mezi Českem a Slovenskem, které představovaly ohrožení suverenity státní moci. Scottova analýza jeho mocenských mechanismů se ale současně dočkala kritiky za vyobrazení státu jako relativně homogenního aktéra a zjednodušujícího chápání jeho politiky jako jednostranných *top-down* procesů (viz např. Higgs 2004). Na takovou kritiku navázal Lucassen, který rozpracoval dynamiku vyjednávání politik vůči osobám označovaným jako „cikáni“ z hlediska vztahu mezi centrem a lokálními autoritami (Lucassen 2008). Tato perspektiva je vysoce relevantní i pro politiky vůči Romům v poválečném Československu, kde, jak jsem předeslal v úvodu, tyto politiky mohly být vyústěním tlaků z regionů a zájmy centrálních a regionálních úřadů se navíc mohly často ocitat v konfliktu (viz především Guy 1977: 318–330). Lucassen, který sleduje rozdílný historický vývoj „proticikánských“ politik v Anglii a v Německu, současně v závěru svého textu vyvozuje další otázky nad Scottovým uchopením státní moci, které se již týkají společenské pozice samotných Romů. Pokud totiž Scott uvádí slabou občanskou společnost jako jednu z podmínek možnosti uplatňování sociálně inženýrských politik, Lucassen se táže, či zájmy by občanská společnost případně hájila. Připomíná přitom politiky nucených sterilizací ve Švédsku a Švýcarsku, tedy „plně rozvinutých demokraciích“ (tamtéž: 440). Poukazuje tím na nerovné postavení Romů a dalších marginalizovaných/rasizovaných skupin v (nejen) evropských společnostech. Tento důraz má svůj význam i pro mnou sledovanou situaci. Dle Scottovy analýzy by se totiž do pozice dominovaných státní mocí vešlo obyvatelstvo zemí bývalého východního bloku jako celek. Neposkytuje už ale aparát, jak uchopit pozici Romů, kteří byli z těchto společností jakožto „cikáni“ v různých situacích a za různých okolností vydělováni. Přenesení důrazu na pozici marginalizovaných obyvatel přitom rezonuje s texty těch autorů, kteří Scottovi vytýkali výlučné soustředění na *top-down* procesy a upozadování

reakcí zdola (např. Tilly 1999). Nutno zdůraznit, že Scott sám se těmito reakcím zdola poměrně výrazně věnoval na jiných místech (viz především Scott 1985, 1990). Dle následné kritické diskuse zde ale jeho koncept resistance čelil podobným problémům – homogenizace jednání marginalizovaných aktérů v příliš statickém a ostrém vymezení vztahu mezi dominancí a marginalizací. Právě na diskusi o konceptualizaci a způsobech sledování komplexního aktérství marginalizovaných obyvatel se zaměřím v této úvodní kapitole. Odpovědi budu hledat v různých antropologických přístupech, v druhé části kapitoly se budu věnovat možnostem jejich přenosu do historického bádání.

Je zřejmé, že tyto otázky rezonují s tím, co jsem v úvodu popsal pro přístupy k poválečným dějinám Romů v Československu. V reakci na převažující zaměření na principy uplatňování státní moci nad romským obyvatelstvem to byla Sadílková, která upozornila, že sledování této perspektivy přispívá k viktimizaci Romů a chápání jejich dějin primárně jako „dějin útlaku“ (Sadílková 2020). Podobným směrem cílila ve své monografii i Donert, která přerámovala narativ historie Romů na československém území právě s důrazem na jejich aktivní společenskou participaci (2017). Přes její popsaný význam (viz Úvod) kniha současně vyvolává otázky, jak vyzdvihované romské aktérství uchopovat. V pojetí Donert se mu totiž dostává prostoru především v podobě politické a společenské participace socio-ekonomicky lépe situovaných Romů. Za to se jí dostalo poměrně nevybíravé kritiky ze strany autorek provokativní knihy *Historicizing Roma in Central Europe* (2020, viz též Shmidt 2022). Obě autorky obviňují Donert (a řekněme i mnoho dalších autorů a autorek) z reprodukce dominantní logiky aktérství, čímž podle nich autorka stvrzuje existující rasistické struktury. Souhlasím s tím, že aktérství Romů, tak jak jej představila Donert, je limitující. Zjevné nedostatky má ovšem i kritika, kterou formulovaly Shmidt a Jaworsky. Za prvé, při čtení jejich knihy obecně, i argumentu ve vztahu k Donert konkrétně, se nelze ubránit dojmu, že argumenty kritizovaných autorů jsou představeny často zjednodušeně a poněkud selektivně. Za druhé, v celé knize vystupují Romové (opět) v podstatě výhradně jako pasivní objekty akademického bádání (viz též Slačálek 2023 [v přípravě]). Taková pozice je do určité míry obhajitelná, když centrálním zájmem jsou zde především ti, kteří vědění o Romech produkují. V postulovaném kontextu snahy o „dekolonizaci myšlení“ je ovšem až příliš nápadné, jak tato teoreticky zaměřená práce selhává v poskytování alternativy k chápání aktérství Romů a zachycení jejich zkušenosti. Ojedinelé nabídky alternativních přístupů navíc usvědčují autorky z toho, že i ony chápou identitu Romů a jejich pozici ve společnosti

neromské dominance poněkud zjednodušeně. Dobře je to vidět v poznámce pod čarou, která se týká právě mnou sledované přesídlovací politiky v šedesátých letech. Autorky v ní upozorňují, že do konceptu aktérství se u Donert nevejde jednání těch Romů, kteří se přesídlovací politice vzepřeli. Tím autorky na jedné straně opomíjí ty části knihy, ve kterých Donert nabízí dílčí vhled do konkrétní realizace centrálních opatření komunistického režimu a analyzuje žádosti a stížnosti Romů adresované centrálním úřadům. Na druhé straně, podobně jako Scott, představují alternativní náhled na romské aktérství v rovněž limitujících termínech resistance.

Jakkoliv pokládám důležité přijmout dekolonizaci myšlení a reflexi *whiteness* v dosavadní produkci vědění o Romech jako důležitý vnitřní apel, domnívám se, že taková pozice by neměla rezignovat na empirickou poctivost a ukotvenost. Podobný důraz formulovali editoři sborníku *Gypsy Economy*, který soustřeďuje antropologické studie způsobů sociability a módů existence Romů ve světě neromské dominance. Micol Brazzabeni, Ivone Manuela Cunha a Martin Fotta v úvodu ke sborníku formulovali přesvědčení, že „adekvátní politická odpověď na problémy, kterým čelí romské a cikánské populace, by neměla ústit k zacházení s lidmi jako s pasivními oběťmi při popírání jejich kreativity a kapacity pro boj jejich vlastními prostředky,“ když zároveň představili etnografii jako nejpříhodnější nástroj pro studium komplexity takových odpovědí (Brazzabeni et al. 2015: 9). Je to právě etnografický přístup, který umožňuje jemnější rozlišení povahy aktérství v komplexních sítích aktérů a socio-ekonomických vztahů.

1.1. Způsoby studia aktérství

1.1.1. Okraje jako startovní bod analýzy

Při sledování této pozice se lze opřít o přístup „z okrajů“ (*from the margins*), rozpracovaný antropoložkou Annou Tsing (1994). Tsing zdůrazňuje, že okraje v jejím pojetí nepředstavují geografické lokace, ani místa deviantních odchylek od sociálních norem. Indikují podle ní „analytickou pozici, která odhaluje omezující a opresivní povahu kulturní exkluze na straně jedné a kreativní potenciál reformulování, oživení a přerámování samotných sociálních kategorií, které marginalizují skupinovou existenci na straně druhé“ (Tsing 1994: 279). Tsing argumentuje, že přesun antropologického zájmu od studia odlehlých míst k vlastním západním společnostem paradoxně přispíval k falešné

dichotomii mezi komplexními globálními kulturními procesy a lokálními statickými kulturami a že „objevování ‚kulturního imperialismu‘ a ‚globalizace‘ pokračuje v upozadování kreativního aktérství lidí neevropského původu.“ (tamtéž: 283). V této dichotomii se tak podle autorky zdá, že „některá místa produkují *globální*, zatímco jiná uvízla v *lokálním*“ (tamtéž: 282). Sama přitom spatřuje ve studiu „odlehých“ prostor minimálně dvojitý význam. Jednak je podle ní nutné vyvázat takové prostory ze statického pojetí kultury a ve světle nových antropologických přístupů je studovat jako součást širších kulturních, politických a hospodářských procesů. Současně nám ale podle Tsing takové studium umožňuje tyto západní antropologické rámce prověřovat a revidovat, a přispívá ke komplexnějšímu chápání širších společensko-kulturních procesů.

Pro mnou sledovaný kontext lze takové rozpracování konceptu „z okrajů“ vnímat právě jako výzvu ke sledování zkušeností a postojů Romů jako marginalizovaných obyvatel, a to bez toho, abychom přistoupili na dobově dominantní tezi o jejich sociální deviaci jakožto „cikánů“. Tsing zde přitom připomíná i genderovou perspektivu a navazuje tak na teoreticky feminismu, které v intersekcionalním pojetí aplikovali přístup z okrajů na pozici černošských žen (bell hooks 1984, Crenshaw 1991). Právě při zohlednění této perspektivy se ve studiu aktérství Romů nebudu omezovat na společensko-politickou participaci statusově výše postavených Romů, ale budu sledovat širší škálu jejich pozicionalit, včetně příběhů těch romských rodin, které byly nakonec marginalizovány v rámci místně vymezených romských komunit (viz situace v Brekově, kapitola druhá) nebo specificky zkušenosti romských žen (viz situace rodin na Jičínsku, kapitola čtvrtá).

Pro rozpracování toho, jaké marginální prostory lze sledovat v případě praxe státní politiky komunistického režimu, je vhodné posunout se ke konceptu okrajů tak jak jej uvedly Veena Das a Deborah Poole pro antropologii státu (2004). V úvodu sborníku *Anthropology in the Margins of the State* vymezily autorky jako zájem takového přístupu jednak právě marginalizované populace v rámci konkrétních států; dále potom prostory nečitelnosti a rozmlžení státní moci; a nakonec těla jako domény uplatňování státní moci, kategorií sociální patologie a určování toho, kdo do společnosti státu patří, a kdo již nikoliv. Editorčky sborníku ve svém úvodu rozmlžují jednoznačnou hranici mezi státem a jeho společností a sledují místa, kde je státní moc provázána s jinými typy autorit. Pokud Scott poukazuje na snahy moderního státu dosáhnout čitelnosti (*legibility*) svých obyvatel

(1998), autorky převrací tuto perspektivu a sledují okraje jako prostory, ve kterých se stát a jeho politiky stávají nečitelnými pro svoje obyvatele. Z této perspektivy sledují dvojí tvář státu, který je ze strany konkrétních obyvatel na jedné straně identifikovaný jako původce vlastní marginalizace, na druhé straně jsou do něj projektovány různé touhy a očekávání. Podobně jako jiní autoři (viz výše) i tyto autorky nakonec zdůrazňují, že tito lidé nejsou pasivní oběti a okraje identifikují jako prostory kreativity v každodennosti, jejichž etnografické sledování je nejvhodnějším nástrojem pro zkoumání povahy státní moci.

Pro sledování aktérství Romů v praxi státních politik je tento přístup rozhodně nosný. Ve své práci ukazují, že i v prostředí východoslovenského venkova se překrývaly různé typy autorit. Bylo to v případě neromských obyvatel, kteří jednak okupovali přirozeně vyšší pozice v silně rasizované hierarchii socio-ekonomických vztahů, ale současně to byli oni, kdo většinou zastávali pozice v místních a okresních úřadech, které měly státní politiku vykonávat. V mnoha případech to ovšem byli i jednotliví Romové – často ti s poměrně vysokým sociálním a ekonomickým kapitálem v rámci konkrétních romských komunit –, kteří zastávali důležité funkce v příslušných úřadech a spolurozhodovali o tom na koho a jakým způsobem budou konkrétní politiky dopadat, respektive kdo z nich bude profitovat (viz např. bytová výstavba na Podskalce, kapitola třetí). Jak ještě blíže ukáží na díle antropoložky High (viz níže), nosná je i teze o dvou tvářích státu, od jehož politik si Romové slibovali zlepšení vlastního postavení. Nakonec, ani zde okraje neslouží pouze k zachycení zkušenosti marginalizovaných obyvatel, ale k pochopení širšího fungování společnosti a uplatňování kategorií normality a sociální deviace (srov. Sokolová 2008), které zde analyzují skrze kategorii cikánství (viz zejména kapitola druhá). V tomto ohledu předkládaná práce vypovídá o tom, jak se situace lidí, kteří byli v už tak marginalizovaných regionech (jednak samotné východní Slovensko, ale i pohraniční oblasti v Česku) dále marginalizováni a segregováni jako „cikáni“, dostala do zájmu centrálních úřadů komunistického režimu, jehož politiky vůči „cikánům“ se podílely na upevňování vlastní legitimacy (srov. Spurný 2011).

1.1.2. Dominance a resistance

Kritika Scotta za jeho upozadování kapacity marginalizovaných obyvatel reagovat na projevy státní dominance je do velké míry neoprávněná, protože právě Scott již dříve rozpracoval formy aktérství chudých zemědělců v jihovýchodní Asii, konkrétně jejich

„každodenní akty resistance“ (1985, 1990) a později „umění nenechat se ovládat“ (2010). I Scott přitom vycházel z dlouhodobého etnografického výzkumu, když poukazoval na to, že sledované formy resistance jsou jinak obtížně zachytitelné a na rozdíl od zjevných resistenčních aktů, jakými jsou například povstání, nejsou v „historii resistance“ zachyceny jako důležité události (viz především Scott 1985). Scottova orientace na drobné každodenní resistenční akty, které jsou skryté jak pro ty, kteří by je chtěli utlumit, tak pro sociální vědce, kteří je chtějí zkoumat, rezonuje s tím, co Shmidt a Jaworsky vytýkaly Donert, která se podle nich soustředila na velké aktérské projevy, které za sebou nechaly viditelnou stopu a upozad'ovala drobnější formy aktérství socio-ekonomicky hůře situovaných romských vesničanů.

Scottův koncept resistance ale různí autoři identifikovali jako příliš zjednodušující, včetně zmiňovaných Das a Poole, podle kterých nestačil na sledování komplexity aktérství v jimi sledovaných okrajových prostorech (2004). O citlivější rozpracování resistenčních praktik usilovala ve svém textu antropoložka Lila Abu-Lughod, která poukázala na nebezpečí jejich romantizace (1990). Inspirována Foucaultem (1978, 1982) neanalyzuje resistenci jako jednání, které stojí vně mocenských struktur, ale které je naopak jejich inherentní součástí. Etnografické sledování resistance tak chápe jako způsob diagnostikování komplexních mocenských vztahů. Na příkladu jednání beduínských žen ukazuje, že v takových intersekcionalně chápaných strukturách mohou dílčí resistenční praktiky působit protichůdně. Současně ukazuje, že resistance vůči některým formám moci může reprodukovat a stvrzovat jiné formy mocenského útlaku. Tato jemnější situovanost resistance v komplexních strukturách mocenských vztahů umožňuje přenést důraz z resistance obyčejných romských vesničanů (jak navrhly Shmidt s Jaworsky) k resistenci místních úřadů a neromských obyvatel, kteří se bránili narušení teritorializace Romů a jejich přijetí do „neromské“ zástavby v jednotlivých místech. Právě tyto postoje pak identifikoval Guy jako jeden ze stěžejních faktorů neúspěchu asimilačních politik komunistického režimu obecně a přesídlovací politiky konkrétně. Důraz Abu-Lughod tak umožňuje komplexnější uchopení praxe těchto politik, které sice mohou primárně cílit na Romy jakožto „cikány“, ale v posledku specifickým způsobem vstupují do širších lokálně ukotvených socio-ekonomických vztahů. V nich může resistance jedněch reprodukovat rasový útlak druhých. Tento důraz současně podporuje tvrzení, že resistance jako koncept je pro zachycení různorodých forem aktérství značně limitující.

Jestliže Abu-Lughod říká, že resistance je obvykle doprovázena přitakáním jiným formám moci, zůstává otázka, jak tato přitakání analyzovat.

Scottem postulovanou dichotomii dominance a resistance pro chápání vztahů mezi státem a společností problematizuje na základě svého výzkumu antropoložka High (2008). Ta ve shodě s uvedenými důrazy v diskusi o interních přesídlovacích projektech v Laosu sleduje především očekávání, touhy (*aspirations*) a životní strategie samotných přesídlovaných vesničanů. Jakkoliv ukazuje, že očekávání vesničanů směrem k přesídlovacím programům jsou nereálná a mnozí z nich se díky nim mohou dostat do situace ještě větší chudoby, jejich aspirace a iniciální ochotu participovat na státem vymezené politice podle ní nelze ignorovat. Zklamání přesídlení vesničané podle ní nakonec nerozporevali smysluplnost přesídlovacího programu samotného, ale poukazovali na nefunkčnost jeho provedení, což přičítali nefungujícím státním institucím. Podle High byly naopak přesídlovací programy do určité míry v linii s chápáním prostorové mobility jako pevně svázané s mobilitou sociální (srov. Grill 2012). K limitující opozici státní dominance a resistance jeho obyvatel nabízí High koncept „experimentálního souhlasu“, ve kterém vesničané sice přitakávali státní politice, ale průběžně ji reinterpretovali s ohledem na nově vyvstávající podmínky a kontinuitu vlastních socio-ekonomických strategií.

Podobně ukazují, že v kritice přesídlovací politiky samotní Romové mnohdy necílili k jejímu fundamentálnímu nastavení, ale především k její nefunkčnosti (viz kapitola čtvrtá). Popsaný koncept „experimentálního souhlasu“ rezonuje i s přístupy dalších autorů, kteří v etnograficky informovaných přístupech formulovali vztah Romů k československému státu v období komunistického režimu. Antropolog Jan Grill s ukotvením ve vlastním antropologickém výzkumu poskytl historický vhled do vývoje ekonomických strategií Romů v konkrétní obci, když pro období socialismu uzavřel, že zdejší Romové byli schopni selektivně využívat některé aspekty socialistických politik vůči „cikánům“, aniž by podleli tlaku na kulturní asimilaci (2015a,b). Připomínám, že to byla Sadílková, která v souvislosti s přesídlovací politikou poukázala na možný překryv zájmů Romů s centrální přesídlovací politikou (2017).

Kolektiv autorů angažovaný v diskusi o přesídlovacích politikách v Laosu ve své polemice s High upozornil na to, že přitakání státním politikám lze číst s návazností na Scottovu distinkci mezi „veřejnými“ a „skrytými transkripty“ (*public a hidden transcripts*;

1985, 1990) právě jako produkt asymetrických mocenských struktur, kdy si socio-ekonomicky hůře postavení nemohou otevřenou – veřejnou – kritiku dovolit (Braid et al. 2009). Když High reagovala, že není možné se jednoduše stavět se do pozice rozhodčích sociální reality, kteří určují, které výpovědi vyjadřují „opravdové“ postoje mluvčích, a které jsou produktem existujících mocenských nerovností (2009), navázala tak na zevrubnější kritiku, kterou směrem k této Scottově tezi formulovala lingvistka a antropoložka Susan Gal (1995). Ta ve své recenzní esejí odmítá postulovanou distinkci, ve které veřejné projevy mocensky podřízených představují potlačení jakéhosi autentického sebe (*self*). S ukotvením ve vlastním sociolingvistickém výzkumu v bilingvní komunitě v Maďarsku upozorňuje na to, že jeden člověk může vyjadřovat různé, a často protichůdné názory, a to včetně těch, které jsou dokladem resistance vůči oficiálním jazykům a ideologiím. Gal uzavírá, že „tyto kontrastní postoje nemohou být klasifikovány jako předstírané (*posed*) oproti skutečným (*genuine*)“, ale že jsou „dokladem koexistence hluboce pociťovaných, i když konfliktních diskurzů“ (tamtéž: 413, viz též Gal 1993). To, k čemu směřují Gal s High je výše popsané vnímání dvou různých tváří státu, ve kterém obě emoce, respektive postoje, mají rovnocennou kvalitu a platnost (srov. Das, Poole 2004).

1.1.3. Vyjednávání marginalizace

Vedle zjednodušujícího pojetí resistance a její romantizace (Gal 1995: 420), vytýká Gal Scottovi, že „obrovský rozsah mocenských vztahů, který je evidentní v rozličných sociálních formacích historických a etnografických záznamů“ zplošťuje do „jediné opozice mezi dominantním a podřízeným“ (tamtéž: 414–415). Podle ní je problematický předpoklad, že dominantní a podřízení jsou vždy „jednoznačně definovatelné, unifikované a separované skupiny, jednoznačně stojící proti sobě“ (tamtéž: 417). S odkazem na Caroline Humphrey označuje právě státní socialismus jako typický příklad „vnořených hierarchií“ (*nested hierarchies*), ve kterých mohou jednotliví obyvatelé každodenně zažívat jak zkušenost dominance, tak zkušenost podřízenosti (tamtéž: 416, viz Humphrey 1994). Za příliš statickou označil Scottem postulovanou dichotomii mezi dominancí a marginalizací i antropolog Leo Howe (1998). Scott podle něj chudé zemědělce příliš fixuje v jejich marginalizovaném postavení, když do své analýzy nezahrnul konstantní zápas o to, kdo z podřadného postavení unikne a přidá se na stranu

dominance. Howe tento svůj důraz opírá o vlastní etnografický výzkum mezi nezaměstnanými obyvateli severoirského Belfastu, kteří usilovali o status těch, kteří si zasluhují státní podporu (*deserving unemployed*), a to při současném uvrhování dominantně chápaných představ o „žebřících“ a „příživnících“ na jinak vymezenou frakci nezaměstnaných obyvatel.

Skrze takový Howův náhled na pozici marginalizovaných, která v jeho pojetí ztrácí na své samozřejmosti a získává určitý situačně-relační charakter, je přitom možné dále narušovat i homogenizaci pozice a zkušenosti Romů v neromských společnostech. Současně takový přístup rezonuje s tím, jak již někteří autoři a autorky vyjednávání společenské pozice Romů popsali, a to konkrétně v regionu střední Evropy. V těchto případech se ovšem na utváření chápání dominance a marginalizace nepodílela kategorie (ne)zásluhové nezaměstnanosti, ale silně rasizovaná kategorie cikánství s různými společenskými atributy, které na ni byly historicky navázány, a které s ní byly v celospolečenském diskursu asociovány.

Antropolog Yasar Abu Ghosh popsal pro malé město na jihu České republiky, že někteří zde žijící Romové byli úspěšní ve strategii „unikání cikánství“, když jsem jim dařilo tuto kategorii uvrhovat na jinak vymezenou frakci tamějších romských obyvatel (Abu Ghosh 2008). Podobnou dynamiku popsaly i antropoložky Cecilia Kovai s Katou Horváth pro menší obec v Maďarsku, kde zdejší Romové ve svém každodenním kontaktu s neromským světem usilovali o „zamlčování cikánství“ a obviňovali jiné místní Romy z jeho přehnaných projevů (Kovai 2012, Horváth 2012). Důležité pro předkládanou studii je, že takový princip vztahování se Romů k neromskému okolí a k utváření vztahů mezi Romy samotnými, byl popsán i pro rurální oblasti východního Slovenska. V tomto případě vycházím především z vlastního dlouhodobého terénního výzkumu v malé obci na severo-východním Slovensku, kde cikánství nebylo pouhou otázkou společenských stereotypů, ale vepisovalo se do struktury lokálních vztahů. Asociace s touto kategorií znamenala dílčí exkluzi z lokálního společenství, a tak, podobně jako v uvedené maďarské obci, to byla právě strategie zakrývání charakteristik cikánství, pomocí které se zdejší Romové snažili stvrdit své místní přináležení a posílit tak vlastní sociální status (Ort 2021, 2022b; srov. též Grill 2015b; Hrustič 2015a,b). Jakkoliv je obtížné takové vztahy rekonstruovat historicky, ukážu, že podobná logika interní diferenciacie Romů byla

relevantní i v těch obcích, které jsem si vytyčil pro sledování přesídlovací politiky (viz především kapitola druhá).

Jak upozorňují Horváth s Kovai, právě nastavení socialistických politik takto nastavenou logiku vztahů spoluutvářelo. Byl to totiž socialistický stát, který chápal cikánství jako kategorii kulturní zaostalosti a sociální deviace a samotným Romům dával falešný příslib, že se v případě důsledného „zamlčování cikánství“ plnohodnotně zařadí po bok svých neromských sousedů (Horváth 2012). Podobně upozornila pro kontext socialistického Československa Sokolová, že to „kdo byl v očích státu počítán jako ‚cikán‘ mělo jen velmi málo co do činění s domněle ‚reálnou‘ etnicitou, když se to spíše odvíjelo od situovanosti v rámci oficiálně sankcionovaných kategoriích patřičného a nepatřičného, normálního a deviantního a integrovaného a neintegrovaného“ (Sokolová 2008: 43). Iluze příslibu plnohodnotného přináležení k neromské společnosti, ke které odkazují Kovai s Horváth spočívala v historicky ukotveném a ve společnosti přetrvávajícím rasistickém diskursu, který uvrhoval Romy do podřadného postavení bez ohledu na jejich socio-ekonomický status a dominantně chápanou míru začlenění v socialistické společnosti. Centrální úřady sice deklarovaly etnický/rasově neutrální politiku a kategorii cikánství asociovali s kulturní zaostalostí a sociální deviací, rasové předpoklady o „cikánech“ ovšem nadále vstupovaly na jedné straně do způsobu formulování centrálních politik, ale podílely se i na tom, kdo byl nakonec jako „cikán“ označen v jejich praxi.

Podobně nejednoznačné vymezení cílové skupiny takových politik poskytovalo poměrně velký manévrovací prostor jednotlivým aktérům na lokální úrovni. Vyjednávání kategorie cikánství mezi Romy samotnými, respektive jeho reflexe ze strany místních úřadů, je pro předkládanou studii zajímavé zejména proto, že mohlo v jednotlivých případech spolurozhodovat o tom, na koho a jakým způsobem budou dopadat, ale snad i kdo z nich bude schopen profitovat a kdo nikoliv. I z toho důvodu by bylo značně zavádějící uvažovat o přesídlovací politice konkrétně, ale i o politice vůči „cikánskému“ obyvatelstvu obecně, výhradně ve vztahu k separátnímu narativu „dějin Romů“, případně z druhé strany „politik vůči Romům“. Pro zachycení dynamiky vyjednávání pozic jednotlivých aktérů a jejich vztahů (tedy i vztahu dominance a marginalizace) je daleko přesnější a užitečnější uvažovat o přesídlovací politice jako o centrálním opatření, které je výsledkem určitých historicky podmíněných (a to i regionálně ukotvených) procesů a ve své realizaci nedopadá nutně výlučně na Romy, ale specifickým způsobem vstupuje

do lokálně vyjednávaných vztahů, kde se rozhoduje o jeho nesamozřejmé praxi (tedy nesamozřejmému vymezení cílové skupiny), a kde má potenciál komplexní transformace celých lokálních socio-ekonomických systémů.

1.1.4. Společenská pozice a identita Romů ve střední Evropě

Antropolog Stewart ve své klasické etnografii Romů v socialistickém Maďarsku ukazuje, že Romové z jím sledované obce čerpali benefity socialistické politiky, a to jako zaměstnanci zdejší továrny. Peníze vydělané „gádžovskou prací“ ale zároveň „očišťovali“ skrze ekonomické praktiky práce „romské“ (*Romani butji*), což bylo součástí symbolického utváření romské kulturní identity tváří v tvář dominantnímu neromskému světu (Stewart 1997). Takový způsob existence v neromském světě, který Stewart popsal pro kulturně konzervativní skupinu „Lovárů“ (tj. olašských Romů) ovšem nelze neproblematicky aplikovat na většinovou romskou populaci na východním Slovensku, kde kulturní hranice mezi Romy a jejich neromskými sousedy nebyly zdaleka tak ostré, a kde Romové vyzdvihovali vlastní přináležení k regionu a spoluúčast na místním způsobu života (viz Ort 2022b).⁵¹

Abych podpořil pozici, ze které není nutné chápat přitakání dominantním pořádkům výhradně jako jejich maskovanou subverzi, zastavím se u chápání identity a společenské pozice Romů ve střední Evropě podrobněji. Jak už jsem uvedl jinde (Ort 2022a), v tomto ohledu je možné základně vyjít z prací romistů Eleny Marushiakové a Vesselina Popova, kteří chápou romskou identitu obecně skrze koncepty komunity a společnosti (*community* a *society*), jako dvou vzájemně provázaných dimenzí společenské pozice. Kromě toho, že Romům přiznávají distinktivní etnickou identitu, argumentují Marushiaková s Popovem, že Romové ve střední a východní Evropě utvářeli „integrální součást příslušných občanských národů s jejich souvisejícími národními identitami“ (2020: 42). Tuto duální povahu romské identity podrobněji rozpracovala řecká antropoložka Aspasia Theodosiou, a to s ohledem na úlohu kategorie místa v (sebe-)identifikaci Romů (2004). Theodosiou argumentuje, že v etnografických textech

---

⁵¹ V tomto ohledu tedy nelze chápat rozdíly regionálně, ale spíše v termínech vnitřní kulturní diference Romů samotných. Jak už jsem uvedl, velmi podobnou dynamiku vztahů, jako jsem pozoroval mezi Romy na východním Slovensku popsaly pro maďarskou obec Horváth s Kovai (Horváth 2012, Kovai 2012). K polemice o odlišném pojetí „cikánské práce“ mezi Romy v Maďarsku viz Horváth (2005). K olašským Romům na východním Slovensku a jejich ekonomickým strategiím naopak viz Hajska (2015, 2017, 2024 [v přípravě]).

o sociabilitě Romů bývá kategorie místa obvykle opomíjena, a to na jedné straně s ohledem na domnělý romský nomadismus, na straně druhé straně s důrazem na místně nezávislé „myšlené společenství“ (*imagined community*, Anderson 1983). Když se antropologové odklonili od vysvětlení distinktivní romské kultury skrze odlišné místo původu a přenesli důraz na každodenní interakci s neromským světem (viz Stewart 2013), podle Theodosiou tím paradoxně učinili z místa pouhou kulisu těchto interakcí a „neviditelnou kategorii analýzy“ (2004). Na základě svého výzkumu na řecko-albánské hranici Theodosiou ukazuje, že místo hrálo klíčovou úlohu v sebeidentifikaci zdejších Romů, kteří byli ale současně chápáni jako jeho integrální součást. O sledované obci Theodosiou uvažuje jako o „dvojitě obývaném místě“ (*doubly occupied place*, Stewart 1996), jehož byl vztah mezi Romy a Neromy (resp. *Yifty* a „Řeky“) inherentní součástí, a ve kterém odlišnost nebyla něčím, co přicházelo nutně zvenčí, ale vyrůstala i zevnitř (Theodosiou 2004: 38). Theodosiou ale současně připouští, že pozice Romů byla v tomto ohledu asymetrická, a to s ohledem na jejich asociaci s výše diskutovanou vylučující kategorií cikánství. Podle ní tedy byli Romové sice „místní, ale nikoliv indigenní“ (tamtéž). Tento komplexní náhled na romskou identitu, ve kterém jsou Romové chápáni jako přirozená součást lokálních socio-ekonomických systémů (viz též Olivera 2012) jsem již dříve podrobněji rozpracoval pro situaci Romů v malé vesnici na severo-východním Slovensku (2022b), budu s ním ale pracovat i v předkládané práci. Domnívám se tedy, že právě tento přístup, který zohledňuje různé formy a různé úrovně společenského náležení Romů, umožňuje vystoupit z představy o Romech jako jednoznačně ohraničené marginalizované skupině společenských outsiderů.

Chápání romské identity jako pevně ukotvené v lokálních systémech se zde zdá být o to víc relevantní, že se předkládaná práce zaměřuje na období socialismu. Podle Marushiakové s Popovem je totiž společenský vývoj právě toto období klíčovým faktorem pro míru integrovanosti Romů ve společnostech střední a východní Evropy (např. Marushiakova, Popov 2020). Jak jsem ukázal ve svém předchozím výzkumu na východním Slovensku, byli to především samotní Romové, kteří období socialismu obvykle považovali za vrcholné období vlastní společenské participace a vzestupné sociální mobility a nástup neoliberálního kapitalismu naopak mnohdy s propadem vlastního socio-ekonomického statusu (k podobným vzpomínkám viz též Sidiropolu-Janků 2015, Kramářová et al. 2005). Nesnažím se přitom navodit dojem úplného souladu Romů s nastavením socialistických politik a ignorovat konkrétní akty resistance

a subverze. Jde spíše o opuštění uvedených binárních opozic a otevření širšího pole pro sledování dynamických forem romského aktérství, které je snad rovněž možné chápat v termínech „experimentálního souhlasu“, tak jak jej popsala High (2008, ale viz též 2005), do kterého Romové projektovali svá očekávání a touhy, a jehož politiky se snažili inkorporovat do vlastních ekonomických strategií a širších strategií sociability. Současně, podobně jako se High neuchýlila k obhajobě přesídlovacích programů v Laosu, není ani mým cílem přehodit hodnotící znaménka u přesídlovací politiky československého státu, která byla v dominantním historiografickém narativu vnímána jako jeden ze symbolů násilí komunistického režimu na Romech. Ve skutečnosti mým cílem vůbec není hodnocení této politiky, ale naopak její vyvážení z nutnosti hodnotících postojů, které jsou obecně na studium socialistických politik vůči Romům obvykle navázány, jak ještě nedávno konstatovali Marushiaková s Popovem (2020).

1.1.5. Antropologie, historie a studium aktérství

Dosud diskutované autory a autorky pojí skutečnost, že byli všichni do určité míry ukotveni v antropologické disciplíně a někteří z nich přímo pojmenovali etnografický výzkum jako stěžení klíč k uchopení komplexity sledovaných vztahů a kreativity aktérství konkrétních lidí (viz Abu-Lughod 1990, Brazzabeni et al. 2015, Das, Poole 2004). V případě historického výzkumu je nasnadě se opřít právě o ty historiografické směry, které se antropologií inspirují. Není náhodou, že právě zástupci těchto směrů stavěli do centra svého zájmu jednotlivce jako důležité dějinné aktéry. Tento „návrat aktéra do dějin“ (Horský 2014) reagoval na historiografický vývoj od počátku dvacátého století, který se odkláněl od „silných mužů, kteří tvořili dějiny“ (Dülmen 2000) ke sledování sociálních struktur, ze kterých vyplývali kolektivní aktéři definováni sdíleným socio-ekonomickým statutem. Problém takového přístupu, který se etabloval pod termínem „dějiny mentalit“ ovšem spočíval v homogenizaci takto vymezených aktérů a ve falešné autonomii sledovaných kolektivních mentalit (Burke 1997). V nově chápaném důrazu na jednotlivce mělo současně dojít k vyváženému náhledu na vztah mezi aktérem a strukturou, a to i v návaznosti na antropologickou/sociologickou diskusi, ve které tuto falešnou opozici smířili především Anthony Giddens (např. 1979) a Pierre Bourdieu (např. 1977, 1990). Pro tyto autory bylo sice aktérství jednotlivce do jisté míry

podmíněno strukturou, byl to ale každý jednotlivý aktér, který takovou strukturu spoluutvářel, a co víc, disponoval kapacitou ji přetvářet.

Mezi důležité autory, kteří se odklonili od determinujících kolektivních mentalit a kladli důraz na diversitu zkušeností, postojů a jednání mezi jednotlivými aktéry, patřil italský historik Carlo Ginzburg, který již v polovině šedesátých let aplikoval takový přístup při studiu italské lidové kultury (1983 [1965]). Později jej rozpracoval ve svém klasickém díle *Sýr a červi*, kde rekonstruoval myšlenkový svět heretického mlynáře v Itálii 16. století (1980 [1976]). Na Ginzburgův mikrohistorický přístup (viz níže) navázali zástupci německé školy historické antropologie, jejíž důrazy ve svém klasickém textu „Missionaries in the Row Boat? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History“ rozpracoval Hans Medick (1987). Medick zde rekapituluje, že při převažujícím zaujetí strukturou, je potřeba obrátit pozornost k jednání konkrétních aktérů a zohlednit úlohu kultury, ovšem nikoliv jako izolovaného autonomního celku, ale v její dynamické relační podobě. Právě v tomto spatřuje Medick výhodu inspirace historiků v antropologické disciplíně, která podle něj pěstuje senzitivitu k okrajovým tématům a obecně k jinakosti. Zaměření na pozici jedinců z marginalizovaných sociálních skupin přitom dle Medicka v historiografii evropské modernizace a industrializace ztlačilo. I on ovšem upozorňuje, že není možné sklouznout k chápání těchto jedinců jako obětí, ale jako svébytných aktérů, kteří pěstují vlastní kreativní formy resistance. Tento důraz lze nalézt i v přístupu, který se v německém kontextu etabloval jako *Alltagsgeschichte* („dějiny každodennosti“). Jeho stoupenci se původně soustředovali převážně na období německé třetí říše, kde odklonili pozornost od nacistických vůdců k obyčejným lidem, jejichž jednání v každodennosti ovšem vnímali jako klíč k pochopení nabytí a uplatňování nacistické moci (Lüdtke 1995). I oni se tedy soustředili na životy těch, kteří „dosud zůstávali v historii převážně anonymní“ (tamtéž: 4). Jejich jednání a zkušenosti ovšem nenahlíželi izolovaně, nýbrž neoddělitelně od kontextu jejich vzniku a dopadu (tamtéž).

Z metodologického hlediska se uvedené historiografické směry potkávají v mikrohistorickém přístupu, který lze do určité míry charakterizovat zmenšením měřítka zkoumání za účelem objevování jinak skrytých aspektů sociálních vztahů. Primárním předmětem výzkumu tak může být v mikrohistorickém přístupu jedinec (tak jako v případě Ginzburgova mlynáře Minocchia), rodina, nebo typicky vesnice. Vráťm-li

se zde k úvodní diskusi o zkoumání aktérství Romů v socialistickém Československu, není překvapivé, že k zachycení komplexních forem romského aktérství vedly právě takto vymezené historické studie (tj. studie konkrétních vesnic, respektive rodin), jakkoliv se zde jejich autoři k mikrohistorii nutně přímo nehlásí, nebo její přístup alespoň blíže nereflektují (viz Grill 2015a,b, Hajska 2020, 2022, 2024 [v přípravě], Sadílková 2017, 2020). Mikrohistorický přístup ale současně říká, že takto vymezené předměty studia není možné vnímat jako pevně dané, ale chápat je jako měnící se v čase a v prostoru a jako výsledek širších sociálních a kulturních procesů (Levi 2001).

Stoupenci mikrohistorie, ale třeba právě i dějin každodennosti, čelili při zmenšení měřítka otázkám po výpovědní hodnotě takových studií. Není zaměření na každodennost romantizujícím pohledem na dějiny, přístupem, který ulpívá na detailu a není schopný přispět k pochopení důležitých dějinných procesů (viz Lüdtke 1995)? Pro předkládanou práci, která se rovněž opírá především o studie konkrétních romských rodin a konkrétních obcí, lze shrnout odpovědi na podobné otázky následovně (srov. Levi 2001): Právě mikrohistorické zaměření a napojení na antropologickou disciplínu umožňují sledovat různé formy romského aktérství, které je jinak buď homogenizováno, nebo zcela opomíjeno. Důraz na romské aktérství přitom v tomto ohledu není pouze diskursivní hrou, která by si kladla za cíl boj proti stereotypnímu obrazu Romů jako historických obětí, případně pasivních recipientů státních politik. Pokud Medick argumentuje, že bez zahrnutí zkušenosti příslušníků marginalizovaných skupin je obraz industrializace a modernizace neúplný (viz výše), podobně lze argumentovat, že bez zahrnutí zkušenosti a aktérství Romů jako výrazné a výrazně marginalizované menšiny zůstává neúplný obraz fungování socialistické společnosti jako celku. Jak přitom argumentuje Giovanni Levi ve své obhajobě mikrohistorie (2001), zmenšení měřítka v mikrohistorickém přístupu neznamená jednoznačné ohraničení izolovaného výzkumného zájmu, ale spíše stanovení počátečního bodu analýzy, od kterého se odvíjí sledování konkrétních společenských fenoménů, a který je sám o sobě neoddělitelnou součástí širších socio-ekonomických a politických kontextů. V tomto ohledu zastánci mikrohistorického přístupu přiznaně navazují na amerického antropologa Clifforda Geertze a na jeho klasickou tezi, že „[a]ntropologové nezkoumají vesnice; [...] ale ve vesnicích“ (Geertz 1973: 22, kurzíva původní). Zaměřením na „vesnici“ (jednotlivce, rodinu atp.) tedy mikrohistorický přístup dle Leviho nerezignuje na komplexitu sítí aktérů a vztahů, jichž je „vesnice“ součástí. Naopak, redukce měřítka umožňuje sledovat

kontradikce těchto vztahů a lépe zachytit možnosti a limity autonomního jednání jednotlivců (Levi 2001).

1.1.6. Otázka reprezentativnosti

Když High obrátila pozornost od opresivní povahy přesídlovací politiky v Laosu ke strategiím sociální mobility chudých vesničanů (High 2008), její kritici poukazovali na to, že si vybrala příliš specifické příklady, které neodráží většinovou zkušenost přesídlovaných (Braid et al. 2009). Přiznám se, že jsem v průběhu svého výzkumu čelil podobnému dilematu. Jakkoliv jsem věděl, že komplexní zhodnocení přesídlovací politiky není cílem mého výzkumu, přece jen jsem považoval za nutné soustředit se na ty vesnice, kde přesídlovací politika výraznějším způsobem vstoupila do lokálních socio-ekonomických vztahů a životů Romů samotných. Snaha nalézt obec, kde byla praxe přesídlovací politiky výrazným předělem v životě romské komunity jako celku mě nakonec zavedla mimo okres Humenné, jehož regionální hranice původně vymezovaly můj výzkumný zájem. Dostal jsem se k obci Kapišová (okr. Svidník, dříve Bardejov), o které jsem v průběhu svého předchozího výzkumu ve svidnickém okrese od lidí z regionu slýchal, že zdejší Romové byli v kontextu přesídlovací politiky i s hudebními nástroji naloženi do autobusu, odvezeni „do Čech“ a už když odjížděli, tak přijel buldozer a jejich „chatrče“ srovnal se zemí. V pokračujícím výzkumu se ukázalo, že situace v Kapišové byla o mnoho komplikovanější a zdaleka neodpovídala popisu jednorázového hromadného přesunu celé zdejší romské komunity do Česka (viz Úvod). Jakkoliv jsem se nakonec dostal k poměrně unikátním archivním materiálům, které se týkaly kompletnímu přesídlení Romů z obce Šemetkovce (shodou okolností sousedící s obcí Kapišová, viz kapitola čtvrtá), moje zkušenost se potkává s tím, co ve vztahu k reprezentativnosti popsal Levi pro mikrohistorický přístup. Podle něj neexistují „typické příklady“ a je obtížné zobecňovat, protože obecné je vždy tvořeno výhradně unikátnostmi a samotná distinkce mezi obecným a konkrétním je z tohoto pohledu lichá (Levi 2001). Odtud pak pramení v mikrohistorických pracích používaný koncept „normální výjimky“ (*normal exception*, viz např. Magnússon 2020: 27–29). Navíc, jak jsem již uvedl, mikrohistorický přístup ze své podstaty záměrně cílí na okrajové případy, a právě z této perspektivy prověřuje a reviduje dominantní historiografické a společenské narativy. Obdobně argumentovala ve své odpovědi kritikům i High, když připomněla, že žádná případová studie není

dostatečně typická, a že její studie neslouží k vytvoření reprezentativního obrazu přesídlovacích politik, ale k poukázání na nové perspektivy, ze kterých je možné číst jejich praxi (High 2009).

K takovému přístupu se do velké míry přiznávám v předkládané práci, když ani mně nejde o komplexní zhodnocení dopadů sledované na životy Romů v socialistickém Československu. Na druhé straně, praxe sledované přesídlovací politiky byla dosud v odborné literatuře popsána v dosti omezené míře. Jakkoliv jsem ukázal, že její chápání je poměrně silně ukotveno v interpretačním rámci opresivní povahy komunistického režimu a Romů jako jeho obětí, váhám, zda je možné rovnou přistoupit k prověřování dominantního narativu bez širšího, řekněme deskriptivnějšího, zmapování konkrétní praxe. Na tomto místě se trochu vracím k tomu, co jsem podotýkal v úvodu této kapitoly v souvislosti s knihou autorek Shmidt a Jaworsky. Je rozhodně přínosné otevírat v kontextu studia dějin Romů nové přístupy a kriticky nahlížet stávající narativy. Problém s dějinami Romů (nejen) na sledovaném území je ovšem ten, že historických studií, které byly zaměřeny na zkušenosti a životní trajektorie Romů samotných je dosud velmi málo a mnoha teoretičtější studiím pak podobná empirická ukotvenost schází. Domnívám se, že je to jedno z důležitých dilemat psaní o romských historiích. Na jedné straně, jak psát o historii Romů a nesklouznout k pozitivistickému „zaplnování bílých míst“ bez ambice zodpovědět obecnější otázky a na straně druhé nerezignovat na popisnější přístup k dějinám Romů (jakožto dějinám heterogenních romských zkušeností), zájem o něž je v širší společnosti, tak specifitěji akademickém prostředí dlouhodobě upozadován.

Jakkoliv se tedy domnívám, že představa o kompletním zmapování vybraného společenského fenoménu (v tomto případě realizace přesídlovací politiky v socialistickém Československu) je lichá, v následujících kapitolách se nebudu soustředit na životní trajektorie a strategie Romů z jedné konkrétní obce, ale na situaci hned v několika obcích na východním Slovensku, ve většině případů v tehdejší okrese Humenné, ale částečně i z tehdejšího okresu Bardejov. V návaznosti na pohyb jednotlivých rodin z těchto obcí se budu podobně soustředit i na různá místa v Česku. Rozprostření vlastního zájmu mezi více jednotlivců, rodin, obcí, okresů, a nakonec i obou částí tehdejšího společného státu, mi na jedné straně umožní představit plastičtější obrázek různorodé praxe sledované politiky, ale především mi pomůže ukázat v této kapitole již několikrát adresovanou heterogenitu romské zkušenosti.

1.2. Prameny

Jako jeden z typických rysů mikrohistorie bývá označován paradoxní jev, kdy jsou badatelé při studiu marginalizovaných jedinců a skupin obyvatelstva často odkázáni na oficiální písemné záznamy, které jejich jednání a způsoby existence zachycují a mapují jako formy společenské deviace (např. Magnússon 2020). Typickým příkladem této výzkumné situace je již citované klasické dílo *Sýr a červi*, ve kterém Ginzburg rekonstruuje myšlenkový svět italského heretického mlynáře právě na základě inkvizičních záznamů. Vráťím-li se na úplný začátek této kapitoly, obdobný paradox je přítomen i v jednom z důležitých argumentů Scotta o sociálně inženýrských politikách moderního státu. Scott ukazuje, že jednou z charakteristik jeho fungování je snaha dostat pod kontrolu vlastní obyvatelstvo, ale i fyzický prostor celého vlastního území. Od toho se odvíjelo např. přiřazování příjmení, číslování domů, parcelování pozemků, usazování obyvatel, pravidelná a transparentní městská architektura atp. Scott přesvědčivě argumentuje, že taková snaha učinit vlastní obyvatelstvo i území čitelným ovšem není pouze jeho deskripcí, ale aktivně se podílí na procesu jeho homogenizace, čímž narušuje diversitu jako základní stavební kámen fungování nejen společnosti, ale i celého prostředí, na které je navázána (Scott 1998). Klíčové zde ovšem je, že taková deskripce nesloužila pouze k čitelnosti obyvatelstva pro soudobé státní úředníky, ale slouží zpětně i pro historiky a historičky, kteří z ní mohou čerpat v podobě písemných pramenů uložených ve státních institucích. V romistickém kontextu ukazuje z jiné perspektivy na podobný paradox Adèle Sutre ve své mikrohistorické studii rozšířené romské rodiny, která na počátku 20. století vykazovala extrémní transnacionální (a transkontinentální) mobilitu (2014). Sutre argumentuje, že bohatost materiálů, ze kterých mohla při mapování pohybu této rodiny čerpat, se odvíjí od „specifických režimů viditelnosti“, díky kterým tato rodina vyčnívala, ať už se jednalo o mobilitu samotnou a na ní navázané kontroly pohybu, nebo o výstřední styl oblékání. Podobný argument předkládá i Hübschmannová ve vztahu k širšímu badatelskému zájmu o Romy, když vyvozuje, že pokud Romové nevyčnívali a splňovali dominantní požadavky normality, v badatelském zájmu nebyli zohledňováni jako Romové (Hübschmannová 1995).

I Romové v poválečném Československu se stávali viditelnějšími i právě díky výrazné migrační aktivitě, která zaměstnávala úřady jak na centrální, tak na lokální úrovni. Související archivní materiály, které vyplývaly ze snahy o kontrolu společensky

nonkonformního obyvatelstva, mají ovšem minimálně dvojí úskalí. Jednak zachycují jen určitý poměrně úzký segment života Romů v poválečném Československu, zároveň se přitom jedná primárně o pohled na Romy zvenčí, který jen v omezené míře dokáže zprostředkovat jejich aktérství. Na druhé straně původci archivních materiálů byli i Romové samotní (viz Marushiakova, Popov 2021, Sadílková et al. 2018, 2024 [v přípravě]) a s mnohými z takových textů pracuji i v předkládané práci. Kritické a etnograficky informované čtení archivních materiálů (viz Tabuer a Trevisan 2019) se současně snažím dosáhnout kombinací s jinými typy pramenů, zde především orálně historických rozhovorů.

1.2.1. Orální historie

Jako odpověď na limity písemných archivních materiálů se metoda orální historie začala etablovat nejpozději od sedmdesátých let 20. století, když postupně narušovala zdánlivě neotřesitelné postavení písemných pramenů v historickém bádání (viz např. Porteli 1991, Prins 2001). Podobně jako mikrohistorický přístup, i orální historie jako metoda se soustřeďuje na marginalizované skupiny obyvatel, které vypadávají z velkých dějinných narativů, když současně klade důraz na rozličnost individuálních zkušeností a postojů. Zastánci metody orální historie současně zpochybňovali údajnou objektivitu písemných pramenů a volali po nutnosti zohlednění kontextu jejich vzniku, ale i hlubší reflexi samotné situace bádání v archivech (např. Dirks 2002), a to i v reakci na kontinuální a různě intenzivní nařčení z nespolehlivosti, nevědeckosti a subjektivity orálních zdrojů ze strany „klasických“ historiků (např. Prins 2001). Cílem této podkapitoly není ani tak obhajoba orální historie ve vztahu k dominantním písemným pramenům. Tomu se již dříve věnovali jiní (např. Porteli 1991, Prins 2001), navíc v českém kontextu má orální historie poměrně silnou tradici a těší se relativně vysoké míře institucionalizace (viz např. Mücke 2013, Vaněk 2019, 2022, Mücke a Vaněk 2016). Z uvedené diskuse zde ovšem vypíchnu některé body a vztáhnou je k vlastnímu výzkumu – ve kterém jsem se opíral o orální i písemné prameny současně –, ale snad i obecněji ke studiu k (nejen) poválečné historii Romů (nejen?) v Československu.

Zde výrazně navazuji především na Sadílkovou, která ve své vlastní disertační práci podrobně zmapovala historiografické přístupy k poválečné migraci Romů ze Slovenska do Česka, a která v detailně zpracované obdobně tematicky zaměřené případové studii

rovněž vycházela z kombinování písemných a orálních pramenů (2016). Sadílková ukazuje, že oba přístupy byly při studiu dějin Romů v Československu do té doby využívány v podstatě výhradně separátně. Úskalí využívání písemných pramenů, které spíše, než o životech Romů samotných vypovídaly o tom, jak na ně nahlížely jednotlivé úřady, v tomto kontextu nejsilněji artikulovala Hübschmannová (např. 1995). Jak upozorňuje Sadílková (2016), v jejím případě orální historie vyplynula jako součást vlastních etnografických výzkumů, když pomocí této metody pokrývala především postavení Romů v dominantní společnosti předválečného Slovenska (viz např. Hübschmannová 1998, 2000b) a spolu se svými studenty především osudy Romů za druhé světové války na stejném území (především Hübschmannová 2005). Pro poválečné období ovšem dlouho dominoval důraz na písemné materiály, a tedy i státní perspektivu, a to jak v textech s ambicí zmapování „dějin Romů“ (především Jurová 1993, Pavelčíková 2004), tak v pracích se širším tematickým zaměřením (Spurný 2011, 2016, k diskusi viz též Sadílková 2013). V podstatě výhradně z archivních materiálů ovšem vycházely i autorky, které se snažily uchopovat narativ romských dějin nově, ať už to byla Věra Sokolová, která mapovala (dis)kontinuity diskursu o „cikánech“ v socialistickém Československu (Sokolová 2008), nebo již několikrát zmiňovaná Donert se svým důrazem na úlohu samotných Romů při vyjednávání centrálních menšinových politik (Donert 2017, jakkoliv Donert do svých pramenů rozhovory s některými dobovými aktéry okrajově zahrnuje). Naproti tomu, jak detailně rozebírá Sadílková, orálně historický přístup k poválečným dějinám Romů v Československu byl využíván především v závěrečných studentských pracích na Hübschmannovou založeném oboru romistika na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Ty ovšem na druhé straně buď úplně opomíjí, nebo jen okrajově využívají písemné archivní materiály (viz Sadílková 2016: 90–101).⁵² Poválečného období se dotýkají ještě dvě publikace, které vychází výhradně z orálně historických rozhovorů (Kramářová et al. 2005, Sidiropolu Janků 2015). Sadílková v tomto ohledu volá po nutnosti propojení těchto dvou přístupů (zde ale viz Serinek et al. 2016) a to včetně výzvy ke zde již probíranému dialogu s antropologickou

---

⁵² Sadílková odkazuje na práce Cichého (2003), Houdka (2008), Šebové (2006) a Růžičkové (2012). Mezitím byly právě pod vedením Sadílkové obhájeny ještě práce Mižigára (2016) a Hlaváčové (2016). Autoři všech uvedených prací usilují o sepsání regionálně vymezené historie romských rodin, a to především s důrazem na jejich příchod ze Slovenska do Česka po druhé světové válce. Současně je nutné upozornit, že jejich práce s archivními materiály se liší, někteří je zcela opomíjí, jiní konstatují nízkou úspěšnost při hledání relevantních materiálů v lokálním archivu. Někteří s archivními materiály pracují, ovšem bez ambice hlubšího dialogu s orálními zdroji.

disciplínou (pro československý kontext dále viz např. Ort 2022b; Sadílková 2016, 2017, 2020; Sadílková, Závodská 2021; Hajska 2020, 2022, 2024 [v přípravě]).

Nutno konstatovat, že jakkoliv se v československé romistické historiografii jedná o poměrně nedávný trend, s ohledem na širší diskusi k využití orálních pramenů se nejedná o nic nového. Například jeden z průkopníků metody orální historie, belgický historik a antropolog Jan Vansina, již v roce 1985 zdůraznil, že orální historie není pouhou doplňkovou metodou v případech, kdy archivní materiály selhávají, ale že „[orální zdroje] korigují jiné perspektivy, stejně jako jiné perspektivy korigují je samotné“ (Vansina 1985: 199, podle Prins 2001: 122). Navíc, jak upozornil Porteli, samotná distinkce mezi orálními a psanými prameny je do jisté míry zavádějící, když i písemné zdroje mají velmi často svůj orální původ a orální zdroje jsou badateli zpracovávány do písemné podoby, ať už v přepisech nahrávek z rozhovorů, terénních poznámek, nebo v samotných publikovaných textech (Porteli 1991).

1.2.2. Výzkum realizace přesídlovací politiky

Dirksova výzva po antropologické reflexi pozice badatele mě vede k zaměření na okolnosti mého vlastního výzkumu. To mi současně umožní konkrétněji rozpracovat některé aspekty kombinace dvou uvedených pramenných základů. Můj výzkum začal v podstatě již v průběhu mého magisterského studia na romistice, kdy jsme s Helenou Sadílkovou a Romanou Hudouskovou zpracovávali pro Multikulturní centrum Praha poválečnou historii Romů se zaměřením na situaci právě v Praze. Rozhodli jsme se tehdy jít cestou biografických rozhovorů s několika pamětníky (respektive až na jednu výjimku pamětnicemi), jejichž vyprávění jsme pak zasazovali do širšího historického kontextu (Hudousková et al. [nepublikováno]). V průběhu finalizace projektu jsem již nějakou dobu pobýval na východním Slovensku, kde jsem prováděl svůj etnografický výzkum (viz Ort 2022b). Této skutečnosti jsme se rozhodli využít k doplňujícímu výzkumu v těch obcích, odkud rodiny dotazovaných pamětníků po válce do Prahy přicházeli. Na jaře roku 2015 jsem tedy navštívil obce Lubiša a Dlhé nad Cirochou v okrese Humenné, kde jsem nahrál rozhovory s některými romskými i neromskými vesničany a prošel tamní obecní kroniky. Kromě toho jsem ale navštívil i okresní archiv v Humenném, což pro mě byla současně první zkušenost s výzkumem v institucionalizovaných archivech. Když jsem se snažil zorientovat v archivních pomůckách a nacházel jen dílčí relevantní dokumenty ze zápisnic

místních národních výborů (MNV) nebo školských výkazech, přišla ke mně vedoucí archivu s tím, jestli by mě nezajímaly krabice s materiály k *likvidácii cigánských chatrčí* při fondu okresního národního výboru (ONV) v Humenném. Celkem tři krabice obsahovaly podrobnou dokumentaci k odkupu a bourání jednotlivých obydlí, a to včetně způsobu zajištění nového bydlení, které bylo řešeno buď v rámci sledovaného regionu, nebo přesídlením daných rodin do Česka. Jakkoliv to původně vypadalo, že v archivu strávím sotva celý den, po tomto nálezů jsem se do něj vracel ještě celý týden, abych si uvedené materiály kompletně nafotil. V samotném archivu přitom tyto materiály ještě nebyly řádně zpracované a opatřeny rejstříkem a byly mi poskytnuty z vlastní iniciativy vedoucí archivu. Když jsem si totožné archivní materiály o šest let později vyžádal znovu, abych si již v rámci svého výzkumu k disertační práci ověřil obsah některých nedokonale vyfocených stránek, přístup k nim mi byl jinou pracovnící archivu odepřen s odůvodněním, že tyto materiály se teprve zpracovávají. Jakkoliv je temporální podmíněnost získaných dat dávána obvykle do souvislosti s metodou orální historie (viz Porteli 1991), tato zkušenost ukazuje, že i archivní výzkum má svojí důležitou temporální rovinu, a to i když odhlédneme od samotné skutečnosti nesamozřejmého procesu archivování a uchovávání písemných pramenů (Dirks 2002). V průběhu mého výzkumu to přitom nebyla zkušenost ojedinělá. Když jsem se snažil dohledat archivní materiály k fungování „Komise pro řešení cikánské otázky“ při ONV v Přerově, kam měli být dle oficiálního harmonogramu přesídlováni Romové z obce Kapišová (viz Úvod), od pracovníka archivu se mi dostalo odpovědi, že uvedené materiály byly kompletně zničeny povodní v roce 1997. Hlavní problém temporální podmíněnosti získaných dat se ovšem přece jen projevil především při snaze o systematictější nahrávání rozhovorů s pamětníky. Ve svém původním výzkumném projektu jsem si vytyčil za cíl nahrávat rozhovory jak s Romy, tak s jejich tehdejšími neromskými sousedy ve vtypovaných obcích. V ideálním případě jsem chtěl nahrávat i vyprávění tehdejších státních úředníků či lokálních zastupitelů, kteří byli důležitými aktéry při realizaci centrálně formulované politiky. Brzy jsem zjistil, že pamětníků a pamětnic, kteří byli v polovině šedesátých letech již v dospělejším věku, kdy mohli aktivněji rozhodovat o podobě individuálních nebo rodinných životních strategií, nebo dokonce zastávali funkci ve státních institucích, bylo v prvním případě pomálu a v případě druhém byli v podstatě nedohledatelní. I proto jsem se v průběhu svého výzkumu oproti původnímu plánu musel daleko více opřít o výzkum

archivní, nebo často o rozhovory s pamětníky, kteří byli ve sledovaném období ve věku útlého dětství, případně znali rodinné události z daného období jen zprostředkovaně.

Na druhé straně jsem se sám přesvědčil o tom, že i Romové byli původci mnohých písemných pramenů (srov. Marushiakova, Popov 2021, Sadílková et al. 2018, 2024 [v přípravě]). Tyto prameny, mezi které patřily především různé typy žádostí, představují důležitý vhled do životních trajektorií a postojů jednotlivých Romů/romských rodin, byť tedy zůstávají v mezích úřední komunikace a reprezentují tak pouze určitý segment romského aktérství. Jak z hlediska rozšíření pramenné základny, tak z hlediska chápání vztahu Romů k vlastní minulosti a etnické identitě pro mě bylo velmi obohacující setkání s některými místními Romy, kteří sami aktivně a systematicky usilovali o zachycení dějin Romů ve své vlastní obci. Takto jsem se setkal s panem Kolomanem Gunárem, který na základě rozhovorů s pamětníky sepsal historicko-etnografickou studii o historii Romů v obci Brekov (viz kapitola druhá). Již více etnograficky laděnými rozhovory pokračovala v jeho práci i jeho dcera Elena Cinová. Ta byla současně blízkou spolupracovnicí Petera Kudráče, který mapoval historii Romů v romské osadě Podskalka při městě Humenné (viz kapitola třetí). I Kudráč nahrával rozhovory s pamětníky, kromě toho ale od místních Romů dříve shromáždil některé starší písemné dokumenty, především fotografie, které spolu s Cinovou přetavil ve veřejně uvedenou výstavu v kulturním centru na Podskalce.

1.2.3. Orální historie a participativní výzkum

Brekov a Podskalka patřily mezi ta místa, ve kterých se přesídlovací akce, respektive obecně migrace do Česka, týkala jenom části romských rodin a v době výzkumu zde žil ještě signifikantní počet Romů (v případě Podskalky se nadále jednalo o výlučně romské sídliště administrativně spadající pod město Humenné). V jiných obcích už ale žádní Romové nežili, a to právě i následkem jejich přesídlení do Česka. V těchto případech jsem se při slovenské části výzkumu soustředil na výzkum archivní, když jsem nahrál i několik rozhovorů s neromskými pamětníky z daných vesnic. Tuto výzkumnou fázi jsem následně doplnil výzkumem v relevantních okresech a obcích v Česku, kde jsem kromě návštěvy archivů především usiloval o dohledání romských pamětníků, kterých se přesídlení dotklo. Mimo jiných jsem takto dohledával romské pamětníky ze slovenské obce Papín, ze které odešli všichni Romové na konci šedesátých let (viz kapitola čtvrtá). Některé se mi skutečně podařilo dohledat a na podzim roku 2021 jsem nahrál převážně vyprávění dvou

sester, Moniky H. (nar. 1971) a Marcely S. (nar. 1977),⁵³ jejichž otec v Papíně vyrostl, ale i rozhovor s paní Pavlínou B. (1948),⁵⁴ která si sama na odchod ze svého rodného Papína dobře pamatovala.

Před setkáním s těmito romskými ženami jsem se dosud snažil příběh Romů z obce Papín zrekonstruovat při pátrání v regionálních archivech na Slovensku, což jsem osobně považoval za vzrušující detektivní práci. Přímo v Papíně jsem absolvoval rozhovor se starším neromským vesničanem Jánem Ž. (nar. 1946),⁵⁵ který mi poskytl cenné informace a důležitý vhled do lokálních vztahů. Jeho vyprávění mě notně dráždilo nadřazeně paternalistickým, místy až dehumanizujícím zpětným náhledem na Romy z Papína, spolu s občasnými rasistickými poznámkami směrem k Romům obecně. Jakkoliv jsem věděl o důležitosti orální historie, po předchozím ponoření v archivních materiálech jsem byl více než v jiných případech zaskočen tím, jak rozhovory se zmíněnými romskými ženami přinesly zcela novou perspektivu, a to nejen s ohledem na tuto konkrétní případovou studii, ale ve vztahu k výzkumu jako takovému. Rozhovory byly plné nejasností, objevovaly se v nich vnitřní rozpory, na některých místech se výpovědi rozcházely i s tím, co jsem se dozvěděl z jiných pramenů. Především mi ale pamětnice dokázaly zprostředkovat „svěžest a bohatství detailu“ každodennosti (Prins 2001: 139), ať už o životě Slovensku, nebo potom v Česku. Silný kontrast k předchozímu čtení archivních materiálů, které se týkaly dané obce, mi dal ještě silněji pocítit to, co jsem zažil už při rozhovorech s jinými Romy (ale i Neromy) předtím i potom, totiž že radikalita orální historie spočívá ve vtažení historika do celého příběhu a jeho účast na samotném vytváření dat (Porteli 1991).

Obzvláště silně jsem si to uvědomoval při rozhovorech, při kterých romští pamětníci přistoupili na vedení rozhovoru v romštině, což byla možnost, kterou jsem nabízel všem pamětníkům a pamětnicím, ovšem mnozí z nich již romštinu aktivně neovládali, nebo se v ní v dané situaci necítili komfortně. Právě touto často opomíjenou jazykovou rovinou se přiznávám k pražské romistické škole, kde to byla zejména její zakladatelka Hübschmannová, která kladla primární důraz na znalost romštiny při výzkumech mezi

---

⁵³ Rozhovory s romskými ženami Monikou H. (nar. 1971) a Marcelou S. (nar. 1977), nahráno autorem v roce 2021 a 2022 v Horním Podluží, v češtině (nahrávka v držení autora).

⁵⁴ Rozhovor s romskou ženou Pavlínou B. (nar. 1948), nahráno autorem v roce 2021 v Březnu, v romštině a v češtině (nahrávka v držení autora).

⁵⁵ Rozhovor s neromským mužem Jánem Ž. (nar. 1946), nahráno autorem v roce 2021 v Papíně, ve slovenštině (nahrávka v držení autora).

Romy (respektive mluvčími romštiny) a při orálně historických rozhovorech sledovala mimo jiné určitou jazykovou rovinu, tj. jak konkrétní historické události a procesy chápou a pojmenovávají sami Romové (viz např. Hübschmannová 1993, 1995, 1999a).

Právě na příkladu obce Papín je možné přiblížit jakým způsobem jsem pracoval s různými typy pramenů. I při rozhovoru s neromským vesničanem z Papína, i při pozdějších rozhovorech s pamětnicemi z řad původně papínských Romů jsem již měl k dispozici poměrně detailní archivní materiály, které se týkaly mimo jiné historie přesídlování romské osady v rámci území samotné obce Papín, ale i pozdější přesídlení jejích obyvatel do Česka. Z počátku jsem pamětníkům do jejich vyprávění nad rámec vlastních dotazů nevstupoval, postupně jsem jim ale svoje předchozí poznatky odhaloval, a to jednak s cílem podnítit další vzpomínky, ale i ve snaze otevřít diskusi nad některými rozpory mezi archivními prameny a jejich vlastním vyprávěním. Neromský vesničan Ján Ž., který se narodil v roce 1946, například neměl žádné tušení o tom, že až do druhé světové války žili Romové přímo v intravilánu obce Papín, než byli na základě vyhlášky z roku 1942 přesunuti asi dva kilometry od obce na místo, které již on sám považoval za přirozené umístění tamější romské osady. Přitom podle archivních materiálů probíhala ještě v padesátých a na začátku šedesátých let komunikace mezi ONV v Humenném, který průběžně tlačil na přesídlení Romů zpět do obce, a MNV v Papíně, který se takovému přesídlení vytrvale bránil (viz kapitola třetí). Daleko spíše než dílčí limity, ukazuje dle mého tento příklad některá specifika a benefity orální historie. Rozhovor, ve kterém byl Ján Ž. na jiných místech schopný poskytnout poměrně detailní vyprávění o konkrétních Romech, kteří v Papíně žili, naznačuje, že ponětí o přítomnosti Romů přímo v obci se z místní paměti v podstatě úplně vytratilo.

Zůstaneme-li u obce Papín, jako příklad nutnosti zohlednění kontextu studovaných pramenů, respektive odlišné perspektivy výpovědí pamětníků, poslouží dva různé popisy tehdejší romské osady. Pan Ján Ž. ji ve své výpovědi popsal následovně:

Oni tu Rómovia bývali tak, ako všade majú teraz tie budky pozbíjané. Bývali asi medzi Nižnou Jablonkou a Papínom. To je obec asi o päť kilometrov. Asi v polovičke cesty a tu pri vode, pri tej Udave, čo tam tečie, tak oni bývali tam, hej? V tých chatrčiach. Ale koľko ich tam mohlo byť, to

*nepoviem, možno že dvadsať, ale tých chatrčí tam bolo možno šesť až sedem. Ale ako povedám, to boli len také budky pozbíjané.*⁵⁶

Jeho strohá charakteristika osady „pozbíjenými budkami“ poměrně silně kontrastuje s barvitými vzpomínkami a popisem jeho vrstevnice Pavlína B.:

Tam byla krásná řeka, furt jim [dětem] říkám, že bych se na tu řeku chtěla podívat, fakt. No tak co, ty mladý kluci, patnáct, šestnáct, sedmnáct [jim bylo], tak se šli koupat. Byl tam takový vodopád, rybičky tam skákaly a oni se tam koupali. Holky třeba šly v šatech, takový slaboučkový šaty měly, no a kluci měly červený trenky [smích], tak se tam koupali. V létě si dělali táboráky, to si pamatuju jako kdyby teď. To byl jako louka, v řadě byly baráky, z jedné strany, z druhé strany.⁵⁷

V druhé části rozhovoru jsem Pavlíně B. ukázal fotografii již zchátralého domu z papínské osady, kterou si ve své dokumentaci archivoval ONV v Humenném. Ukázalo se, že je to dům, ve kterém Pavlína B. vyrostla, což ji povzbudilo k dalšímu vzpomínání.

Mámu tam [Slováci] brali úplně jinak. I jsme měli fakt hezkej barák. Ona [máma] si držela slepice, husy, ovce. Furt mi bylo divný na co jí byly ovce a pak mě napadlo, že třeba přišel chlap, Slovák, ostříhal tu ovci a dali mámě peníze. [...] [T]ak dozadu jsme měli velkou zahradu. Na druhou stranu jsme měli taky zahradu, tam jsme měli třešně, u studny si máma dala udělat zeleninu, mrkev, petržel. To vždycky přišel ten Mehur [neromský vesničan?], ten přišel a kradl. Ale máma mu řekla „dám ti“, a my jsme pak k němu chodili na pohádky.⁵⁸

Odlišnost výpovědí, která spočívá nejen v tom, jak je osada popsána, ale i v „bohatosti detailu“ a zainteresovanosti vypravěče, je pochopitelně z velké části dána tím, že zatímco Pavlína B. v osadě jako Romka vyrostla, Ján Ž. k ní přistupoval jako outsider, který vyrostl přímo ve vesnici. U obou výpovědí ovšem nejde škrtnout ani kontext, ve kterém se odehrávají. Zatímco Ján Ž. svoji výpověď napojil na určitý stereotypní obrázek života Romů v osadách na východním Slovensku („*tak ako všade majú teraz tie budky pozbíjané*“), Pavlína B. neskrývala nostalgii po dětství v osadě (ale i obecněji na Slovensku), když v průběhu rozhovoru opakovaně vyslovila přání se „tam“ ještě někdy podívat (srov. Sadílková 2016: 153–160). Její vzpomínání bylo navíc ještě umocněno fotografií jejího

---

⁵⁶ Nahrávka s Jánem Ž. (nar. 1946), *op. cit.*

⁵⁷ Nahrávka s Pavlínou B. (nar. 1948), *op. cit.*

⁵⁸ *Tamtéž.*

rodného domu, což je dobrý příklad toho, jak některé archivní materiály sloužily jako určité impulzy při rozhovorech s pamětníky.

Klademe-li důraz na kontext původu sledovaných pramenů, pro sledované orálně historické rozhovory je neopomenutelným rámcem způsob vztahování se Romů k období komunismu, na které i mnou dotazovaní pamětníci vzpomínali veskrze pozitivně. Pokud jsem výše tento aspekt rozpracovával v kontextu vztahu Romů a státu, zde bych jej chtěl vztáhnout k možnostem využití orálně historické metody. Pozitivní vzpomínky na období komunismu jsou v tomto ohledu zajímavé zejména ve srovnání s dlouho dominujícím historiografickým narativem, ve kterém byl komunistický režim ve vztahu k Romům spojován především s fatálními dopady asimilační politiky na romskou identitu a socio-kulturní struktury. Na tento rozpor již dříve upozornila Sadílková (2016: např. 99).

Zde je možné se zastavit alespoň u dvou aspektů, které se týkají širší diskuse o možnostech využití orální historie. Orální historie někdy čelí podobným výtkám jako celý mikrohistorický přístup, totiž že ve svém zaměření na detail a na subjektivní zkušenost jedince není schopná přispět k porozumění širším historickým procesům (viz Prins 2001). Rozhovory s romskými pamětníky ukazují, že bez využití orální historie může být obraz takových procesů značně neúplný, respektive jednostranný. Jak poznamenává Sadílková, orální historii je zde možné využít nejen jako pramen ke „zmapování lokální historie určité (menšinové) skupiny a zachycení jejich náhledu na svoji minulost, ale jako možn[ý] zdroj pro lokální (re)kontextualizaci dominantních historických interpretačních narativů“ (Sadílková 2016). V tomto ohledu tedy metoda orální historie dobře koresponduje s výše rozebraným přístupem „z okrajů“.

Druhý aspekt se týká toho, jak k podobným výpovědím vůbec přistupovat. Ve výše uvedené diskusi o přesídlování vesničanů v Laosu bylo antropoložce High vytýkáno, že pokud vesničané říkali, že souzní se realizovanou státní politikou, nemuseli si to nutně i myslet, když to pouze deklarovali ve výzkumném kontextu, a to i s ohledem na asymetrický mocenský vztah mezi státem a jeho chudými obyvateli. V případě orální historie se přitom podobná diskuse posouvá do kontextu selektivity lidské paměti a idealizace minulosti. Je tedy na místě číst obdobné výpovědi Romů vztažené k období

komunismu jako idealizovanou nostalgii?⁵⁹ Podobně jako antropoložka Berdahl, která analyzovala (n)ostalgické vzpomínání na období komunismu ve východním Německu (Berdahl 1999) se domnívám, že podobné výpovědi není možné bagatelizovat (viz též odpověď High [2009]), ale brát je vážně jako reflexe žité zkušenosti. A to jak zkušenosti ve vzpomínaném období, tak v období výpovědi. I sami Romové totiž často ve svých výpovědích kontrastují život za komunismu se zhoršením vlastní socio-ekonomické pozice a propadem sociálních jistot v porevolučním období (viz Ort 2022b). Dobrým příkladem z předkládaného výzkumu je situace Romů na osadě Podskalka při Humenném (viz kapitola třetí). Jeden z pamětníků, pan Elemír T. (nar. 1940), mi vyprávěl, jak díky přesídlovací politice dosáhl podobně jako mnozí další Romové na kýžený byt přímo ve městě Humenné.⁶⁰ Po revoluci byly ovšem příslušné byty postupně zprivatizovány a mnozí Romové, včetně pana Elemíra T., byli nuceni se jako „neplatiči“ odstěhovat zpět do osady. Znovu, mým cílem zde není jakýmkoliv způsobem hodnotit komunistickou politiku vůči Romům, ale poukázat na některé důležité aspekty chápání orálně historických narativů a jejich kontextu.

1.2.4. Limity písemných pramenů

Svůj kontext mají i archivované písemné prameny, které mají navíc v tomto směru oproti výpovědím v orálně historických rozhovorech tu nevýhodu, že je jejich kontext hůře rekonstruovatelný. U archivních materiálů se například nemůžeme doptat na dílčí nejasnosti. V případě studia dějin Romů a výše vytyčenému tématu „vyjednávání cikánství“ tak může opakovaně vyvstávat především otázka ke komu vlastně v jednotlivých dokumentech odkazuje označení „cikáni“, respektive ke komu všemu ještě ano a ke komu už ne (viz Tauber a Trevisan 2019; srov. kapitola druhá). Na neúplnost archivních materiálů podobně ukázala i výše citovaná Sutre, která zdůraznila, že přes bohatost písemných materiálů, které se vázaly k jí sledované rodině, zůstávalo pořád daleko více aspektů jejího života skrytých (Sutre 2014). Povaha dostupných pramenů přitom hraje klíčovou roli v tom, jaká témata se vůbec budou dostávat do popředí zájmu. Díky zmíněnému dílčímu rozšíření výzkumu mimo okres Humenné do tehdejšího okresu

---

⁵⁹ Podobnou otázku si v úvodu své knihy klade Matěj Spurný, ten ji ovšem nerozpracovává k metodě orální historie, se kterou pracuje jen velmi okrajově, v případě kapitoly o Romech potom vůbec (Spurný 2011, viz též Sadílková 2013).

⁶⁰ Rozhovor s romským mužem Elemírem T. (nar. 1940), nahráno autorem v roce 2019 na Podskalce, v romštině (nahrávka v držení autora).

Bardejov jsem například mohl srovnávat dostupné pramenné základny v obou okresech. Zatímco archivní materiály z humenského okresu obsahovaly složku na každou romskou rodinu, která byla v rámci okresu zahrnutá do přesídlovací politiky, s nákresem a naceněním jejího domku určeného k odkoupení a zbourání, informacích o novém bydlišti i pracovním zařazení, v bardejovském okrese jsem nic podobného nedohledal. Naproti tomu jsem ale zde ale získal bohaté materiály okresní „Komise pro řešení cikánské otázky“, které obsahovaly četné diskuse o průběhu plnění politiky nebo korespondenci s partnerským okresem v Česku. Tedy kontext, který mi naproti tomu chyběl pro okres humenský. Taková diskrepance daleko spíše, než o rozdílech v provádění přesídlovací politiky vypovídá o rozdílech v archivaci příslušných dokumentů, respektive jejich dostupnosti v době mého výzkumu.

Při diskusi o povaze pramenné základny je zde nakonec nutné konstatovat její zásadní omezení ve vztahu k vytyčeným cílům předkládané práce. Pokud mi totiž jde o zachycení plurality aktérství Romů, včetně jeho méně nápadných forem, sledování takového aktérství je často navázáno na znalost struktury socio-ekonomických vztahů a fungování sociálního statusu. V tomto ohledu nemůžou ani archivní materiály, ani orálně historické rozhovory nahradit antropologický vhled do každodennosti, získávaný díky dlouhodobému etnografickému výzkumu a metodě zúčastněného pozorování. Orální historie sice může vyvážit mnohdy jednostranné zaměření písemných archivních materiálů a doplnit daleko komplexnější obrázek minulosti, včetně přiblížení aktérské perspektivy dotazovaných pamětníků, pro zachycení komplexity tehdejších sítí aktérů a vztahů a návazné plurality forem romského aktérství tváří v tvář konkrétním politikám socialistického státu může posloužit jen velmi omezeně. Na druhé straně je nutné doplnit, že kromě archivních písemných dokumentů a vlastních rozhovorů s pamětníky jsem se mohl opřít ještě o další zdroje. Jedná se především o publikace z dobových výzkumů, ať už v konkrétních romských komunitách, nebo sociologických výzkumů v československé společnosti jako celku. Své poznatky jsem mohl částečně doplnit i o publikované i nepublikované rozhovory s (většinou) romskými pamětníky, které vedli jiní badatelé již přede mnou (viz např. Hübschmannová 2005, Kramářová et al. 2005, Sidiropolu-Janků 2015, www.pametromu.cz). Kromě toho jsem se mohl částečně opřít i o obrazové

materiály, ať už dobové filmové a televizní záběry (Archív RTVS v Bratislavě), nebo o poměrně rozsáhlou fotodokumentaci celé přesídlovací akce (Krajský archiv Košice).⁶¹

Nakonec, i vzhledem k antropologickému přesahu ukotvení celého výzkumu se mi v jeho průběhu opakovaně vracela otázka, do jaké míry (a jakým způsobem) můžu čerpat ze svého předchozího dlouhodobého antropologického výzkumu v regionu východního Slovenska. Je možné z detailního vhledu do fungování sítě aktérů a vztahů v jedné malé obci těžit při snaze o lepší pochopení vztahů v obcích jiného okresu (s výjimkou obce Kapišová, viz kapitola pátá), navíc pro události, které se staly v na konci šedesátých let minulého století (jakkoliv i v této obci jsem prováděl rovněž výzkum historický)? Domnívám se, že tato zkušenost pro mě byla důležitá minimálně při vedení orálně historických rozhovorů, ale i při samotném kontaktování pamětníků při terénním (historickém) výzkumu v jednotlivých obcích. Jakkoliv mám pocit, že mi výzkum kromě posílení jazykové vybavenosti přinesl i vhled do některých lokálně utvářených významů a principů strukturování vztahů, jeho význam pro navazující ryze historický výzkum nedokážu zhodnotit. Pro širší kontextualizaci ovšem na některých místech k publikaci z tohoto výzkumu odkazuji, ovšem opět k těm pasážím, které se týkají relevantního období.

1.3. Etický rozměr výzkumu

Pokud jsem s odkazem na Porteliho uvedl, že radikalita orální historie spočívá ve vtažení výzkumníka do procesu utváření dat, není to otázka čistě metodologická, ale rovněž etická. Při orálně historických rozhovorech totiž výzkumník vstupuje do určitého vztahu, ve kterém je vztah výzkumníka a zkoumaného „nahrazen přesvědčením, že dva lidé, kteří každý přinášejí do rozhovoru jiný typ vědění, se rovnoměrně podílí na procesu objevování“ (Yow 1995: 53). Oba zainteresovaní aktéři vstupují do takového vztahu s různými zájmy a různými očekáváními, které přitom nekončí provedením rozhovoru samotného (Halbmayer 2009). V případě rozhovorů s romskými pamětníky, o které mi zde jde především, byla často patrná osobní angažovanost narátorů, kteří měli zájem na mapování historie vlastních rodin, případně místně vymezených romských komunit. Intenzivně jsem to pociťoval při setkáních na Slovensku s panem Gunárem, později jeho

---

⁶¹ Ke smůle ovšem právě tato fotodokumentace obsahovala fotografie ze všech tehdejších okresů, vyjma mnou sledovaných okresů Humenné a Bardejov.

dcerou Elenou Cinovou, ale i Peterem Kudráčem, kteří již podobné lokální historie sami zpracovávali. Při setkání s nimi jsme tak vzájemně sdíleli dosud získané materiály a porovnávali vlastní zjištění, když jsem od nich získal například nahrávky či přepisy rozhovorů s lidmi, kteří již v době mého výzkumu nežili, nebo se na další podobný rozhovor necítili. Podobnou osobní angažovanost jsem ale cítil i při mnohých rozhovorech s pamětníky v Česku, kteří již na obec na Slovensku ztratili vazby. Velký zájem o setkání se mnou projevy zmíněné sestry Monika H. a Marcela S., které předtím samy pátraly po nejasné historii vlastní rodiny. První rozhovor nakonec trval pět hodin, během kterých jsme po jejich úvodním vyprávění procházeli archivní materiály a snažili se identifikovat v archivních materiálech zaznamenaná jména Romů původem z Papína a vztahy mezi nimi. Sestry pak v průběhu našeho setkání volali dalším svým žijícím příbuzným, aby se na některá jména doptaly a upřesnily si dílčí vztahy a události. Samy pak vymýšlely, s kým bych mohl nahrát ještě další rozhovory, kdo by si toho mohl hodně pamatovat. Snad ještě silnější byla podobná zkušenost při rozhovoru s Pavlínou B., která se v Papíně sama narodila, ovšem od konce šedesátých let na Slovensku nebyla. Kontakt na paní B. jsem získal přes její vnučku, která se účastnila pravidelných setkání pro romské středoškoláky, kde se náhodně zmínila, že její rodina pochází z Papína. Setkání s babičkou mi rychle zprostředkovala, když mi současně tlumočila požadavky z rodiny, abych přivezl materiály, které jsem doposud dohledal. Když paní Pavlína B. při našem rozhovoru zjistila, že už jsem množství informací shromáždil, a že jsem její rodnou obec na Slovensku několikrát i navštívil, v průběhu rozhovoru často přecházela do role tazatelky, když zjišťovala, jak to teď v Papíně vypadá. V lehkém zmatení z celé situace dokonce otáčela některé mé otázky na tehdejší život v osadě na mě, když snad situačně nabývala dojmu, že jsem kompetentnější k jejich zodpovězení. Především ale opakovaně vyjadřovala přání se do své rodné obce ještě někdy podívat.

Na takové atmosféře podobných setkání mi připadají důležité minimálně dva momenty. Jedním z nich je již zmiňovaný zájem Romů o vlastní místně ukotvenou historii, který vystupuje jednak proti populárnímu stereotypu o Romech žijících výhradně přítomností, ale i o etnograficky ukotvených antropologických konceptech, dle kterých je identita Romů utvářena primárně v každodenních vztazích, a to bez vazby na společnou historii nebo konkrétní místo (srov. Gay Y Blasco, 1999, 2001, Stewart 1997). Především mě ale tato setkání vedla k novému promýšlení zacílení celé práce. Zájem konkrétních Romů o zmapování historie jejich rodiny a míst, ze kterých pochází, mě přece jen vedl

k dílčímu přehodnocení výše citovaného klasického Geertzova příoměru. Nemohu se tedy ubránit tomu, že v předkládané práci nesleduji pouze určité fenomény „ve vesnicích“, ale spolu s participanty svého výzkumu (a partnery ve svém výzkumu) zkoumám i přímo samotné „vesnice“ (srov. Geertz 1973: 22). Takový závěr je i dílčí odpovědí na výše formulované dilema mezi interpretativnějším sledováním určitých společenských fenoménů a deskriptivnějším mapováním dosud citelně málo popsané historie Romů jako historie romských zkušeností, aktérství, životních trajektorií, ale i konkrétních míst. V předkládané práci tak nevyhnutelně cílím na obojí.

2. KAPITOLA DRUHÁ. Kdo je „cikán“?

Archivní fond finančního odboru ONV v Humenném k „likvidácii cigánskych chatrčí“, jehož náleží ve mně vyvolal bližší zájem o přesídlovací politiku, sestává z necelých sto padesáti složek, z nichž se v každé nachází dokumentace k jednomu domu, respektive k rodině, která v něm žila. Obvykle se jedná o finanční ohodnocení obydlí a informace o pracovním zařazení a podmínkách bydlení dané rodiny v novém místě, ať už na Slovensku, nebo v Česku. Obec Brekov, která se nachází jen několik kilometrů od okresního města Humenné, se týká jediná složka, vedená na asanaci domku Reginy D.⁶² Příběh její rodiny mi v této kapitole pomůže zodpovědět otázku, koho se nakonec týkala politika, která byla v oficiálním jazyce zacílená na „cikány“, respektive na „řešení cikánské otázky“.

Když jsem v obci Brekov nahrával rozhovor s místním romským pamětníkem Kolomanem Gunárem (*1948) a ptal jsem se ho na praxi přesídlovací politiky v okrese, zdůraznil, že Romů v Brekově se tato politika nedotkla. Případ Reginy D. podle něj tvořil výjimku, když ho doprovázely zvláštní okolnosti:

Jedna rodina takto odišla z obce, oni mali murovaný domček, rovný. Ta paní vychovala všetky deti sama. Jej manžel bol v base, zastrelil jedného pána. V krčme se pohádali, mal doma pištoľ, nelegálne. Išiel domov, zobral pištoľ a ho zastrelil. A išiel do basy. Ona vychovala všetky deti a keď mal [jej manžel] prísť domov, tak ho tu občania nechceli, majorita ho nechcela prijať, aby tu bol, aby tu žil naďalej. No tak sa rozhodli, že využijú tu možnosť, že štát vykúpil akože ‚chatrč‘, to byl normálne domček, no tak štát to zbúral, dostali dvadsať tisíc [rodina Reginy D.] a išli do Ostravy. On [už potom] dlho nežil, možno štyri, max. päť rokov. Lenže ona už sa nemohla tu vrátiť, a s deťmi, lebo už nemali kam. Prišiel buldozér a to zrovnal so zemou. To tak, iba jedna rodina.⁶³

V takovém narativu byla existující přesídlovací politika využita ke zbavení se rodiny, jejíž přítomnost nechtěli obyvatelé obce s ohledem na tehdy přibližně patnáct let starou událost akceptovat. Taková interpretace rozhodně dává smysl a dobře dokládá, že realizace centrální politiky navazovala na lokálně specifickou a historicky utvářenou hierarchii vztahů. Argumentuji zde, že se v tomto případě nejedná pouze o pokračující sankce ze strany vesnického společenství vůči jejímu jednotlivému členovi (a jeho rodině). Ukážu, že přesídlení této rodiny lze chápat i v kontextu dobového dominantního diskursu o „cikánech“ a toho, jak byla tato kategorie vyjednávána v místně vymezených

⁶² ŠOKA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 15, sp. 47, „D. Regina, Brekov“ [nezpracováno].

⁶³ Rozhovor s Kolomanem Gunárem (nar. 1948), nahráno autorem 28. 5. 2019 v Brekově, slovensky (nahrávka v držení autora).

společenstvích. V tomto ohledu navazovalo přesídlení na způsob vymezení vztahů mezi „slušnými/civilizovanými cikány“ a těmi, kteří podléhali představě o kriminalizovaných „kulturně zaostalých příživnících“, kteří se nedokážou „přizpůsobit“ společenským pravidlům. Sledovaná rodina mohla představovat ztělesnění takto dominantně chápané kategorie, a to nejen z toho pohledu, že otec od rodiny si s sebou nesl nálepku vraha, ale i z toho důvodu, že se do obce přišel z jiného okresního města a v tradičně virilokálním prostředí byl tedy v tomto ohledu nahlížen jako „cizí“. Přesídlení této rodiny tak lze číst nejen z hlediska postojů „majority“, budu-li citovat Gunára, ale i s ohledem na způsob sebeidentifikace místních Romů, kteří aktivně udržovali kategorii místně etablovaných (tj. „slušných“) „Cikánů“.

Sledování způsobů utváření vztahů mezi obyvateli Brekova v tomto ohledu může přispět k odpovědi na širší otázku nesamozřejmého vymezení cílové skupiny centrálně schválené politiky, ale i její konkrétní realizace. Než se ovšem dostanu k bližšímu popisu historického vývoje pozice Romů ve vesnickém společenství obce Brekov, zařadím v první části této kapitoly analýzu dobového diskursu o „cikánech“, a to jak na úrovni diskursu oficiálně ideologického, tak populárního. Připomenu to, na co už upozornily jiné autorky přede mnou, totiž že chápání cikánství se pohybovalo na nejasné hraně mezi kategorií sociální deviace a kulturní zaostalosti na straně jedné, a kategorií rasy na straně druhé (viz Donert 2017, Sokolová 2008). Mým cílem ovšem je přenést sledování takového ambivalentní logiky cikánství do lokálního kontextu a poukázat tak nejen na to jakým způsobem stát kategorizoval své občany a jak vymezoval hranici mezi normalitou a deviací, ale primárně na to, jak se tato logika mohla promítat do strukturování vztahů v konkrétních místech, a to jak mezi jejich romskými a neromskými obyvateli, tak mezi Romy samotnými.

2.1. Diskursy cikánství

2.1.1. Kategorizace cikánů

Pro potřeby „řešení cikánské otázky“ byla „Vládním výborem pro otázky cikánských obyvatel“ zavedena nová kategorizace „cikánů“, a to podle logiky jejich „přizpůsobivosti“ v dominantní společnosti. První skupinu měli tvořit ti „cikáni“, kteří vykazovali vysoký stupeň společenské asimilace, což se kromě jejich řádného zaměstnání projevovalo

zejména tím, že už žili mimo „cikánské prostředí“, které mělo reprodukovat nežádoucí „cikánský způsob života“. Druhou skupinu měli tvořit ti, kteří sice ještě byli součástí „cikánských koncentrací“, ale projevovali určitý zájem toto „nezdravé“ prostředí opustit. Třetí skupinu měli tvořit „silně zaostalí cikáni“, kteří měli vykazovat nejvíce sociálně-patologických rysů a značnou resistenci vůči kýžené „převýchově“ a společenské změně. Zatímco „cikánů“ z první skupiny mělo být již jen drobně napomáháno k odstranění posledních projevů „cikánského způsobu života“, v primárním zájmu se ocitali „cikáni“ z kategorie druhé, kteří se stávali cílovou skupinou přesídlovacího programu. Naopak vůči třetí „nenapravitelné“ skupině mělo být využíváno represivních a donucovacích opatření, včetně odebrání dětí do státních institucí, což bylo rámováno jejich „ochranou“ před sociálně-patologickým prostředím (viz Jurová 2008: 1003–1031).

Je zřejmé, že pokud komunistický režim cílil na asimilaci „cikánů“ v dominantní společnosti, jeho příslušné politiky byly odsouzeny k neúspěchu, když v takovém nastavení kategorii „(sociálně-patologického) cikána“ nadále reprodukovaly (viz Donert 2017: 163–168). V tomto ohledu je příznačné, že uvedená kategorizace původně zahrnovala kategorie čtyři, když do první (respektive nulté) kategorie zahrnovala již v podstatě plně asimilované „cikány“. Na základě interní diskuse uvedeného vládního výboru byla ovšem tato kategorie velmi záhy zrušena, a to pro svou irelevanci z hlediska logiky asimilační politiky (viz Jurová 2008: 1003–1031, též Guy 1977: 260–264).

Historička Donert ukazuje, že oproti dřívějšímu dělení „cikánů“ na „usedlé, polousedlé“ a „kočovné“, které se odvíjelo od vládního usnesení „O práci mezi cikánským obyvatelstvem“ z roku 1958 (viz Jurová 2008: 688), měla být nově zavedená kategorizace směrodatná pro státní administrativu (Donert 2017: 157). Připomeňme, že od této kategorizace se mělo odvíjet, kdo bude zahrnutý do přesídlovací akce a kdo nikoliv. Jakkoliv ovšem vládní výbor předpokládal, že pro rozřazení do jednotlivých kategorií poskytuje sledovaný „životní styl“ poměrně objektivní kritéria, pro praxi lokálních úřadů zůstával značný manévrovací prostor, ve kterém nadále sehrávaly roli i etnické/rasové charakteristiky (tamtéž: 157–158).

Svědectví o nejednoznačném pojetí cikánství poskytují archivní materiály z fondu „cikánské komise“ při Vsl. KNV v Košicích. Ta řešila mimo jiné případ pana V. z košického okresu, který si chtěl koupit rodinný domek v Pardubicích a nastěhovat se do něj se svoji čtrnáctičlennou rodinou. Dle jeho stížnosti „cikánská komise“ při ONV v Pardubicích

„nechtěla dát souhlas k zakoupení domku z toho důvodu, že pro tento okres je plánován přesun cikánských rodin z okresu Trebišov“. Po projednání stížnosti se předseda komise vyjádřil, že souhlas k zakoupení domku přidělí jen za podmínky, že přijetí této rodiny bude „započteno do plnění úkolu přesunu“ ze zmíněného okresu. Tento požadavek odmítl Juraj Špiner, zmocněnec rady KNV v Košicích, a to s odůvodněním, že není možné omezovat přesun rodin z okresu Trebišov, a navíc že jmenovaný je „*plne civilizovaný občan a preto ho nemožno ani evidovať jako cigánsky problém.*“ Argumentoval přitom, že „*[n]a takýchto Cigánov ako je on a jeho deti sa nevzťahujú ani smernice vydané Vládnym výborom.*“⁶⁴

Pokud v tomto a v dalších případech Špiner poukázal na „civilizovanost“ některých „Cikánů“, aby podpořil jejich snahu o dosažení na bydlení v Česku, jakkoliv se vymykala oficiálnímu harmonogramu, v jiných případech byla naopak „přílišná civilizovanost“ důvodem pro zamítnutí požadavků konkrétních žadatelů. V situaci, kdy měl být podporován prodej rodinných domků „cikánským občanům“ potvrdil Vsl. KNV správnost rozhodnutí o zamezení koupi nemovitosti ze strany paní L., jejíž případ uzavřel Špiner následovně: „*Nepovažujem to ani za cigánsky problém, nakoľko to je plne civilizovaná osoba a rafinovane využíva svojho pôvodu.*“⁶⁵ Podobně se setkali s neúspěchem i dva „cikánští občané“, kteří se snažili odprodat své zánovní rodinné domky se zahradou umístěné v „cikánském soustředění“. Úřady na jedné straně uznaly těžkosti s prodejem, protože „bílý občan“ nechce koupit dům „mezi cikány“ a „cikánský občan“ na takový dům nemá finanční prostředky. Komise při Vsl. KNV ovšem odmítla zahrnutí těchto domků do kampaně „likvidace cikánských osad“, protože uvedené domy přesahovaly hodnotu 50 tisíc Kčs a nebylo je tedy možné klasifikovat jako „chatrče“.⁶⁶

Nejednoznačné pojetí cikánství zde spočívá v tom, že jakkoliv byli na základě některých kritérií (zde především etnických/rasových) konkrétní obyvatelé zřetelně identifikováni, nebo se sami identifikovali jako „cikáni/cikánští občané“, na základě jiných kritérií (sociálních, ekonomických) byla tato jejich kategorizace zpochybňována. Ze strany Vsl. KNV, který příslušné žádosti a stížnosti vyřizoval to mohlo vést na jedné straně k podpoření konkrétních socio-ekonomických strategií těchto obyvatel, když tím byli

---

⁶⁴ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, sp. 012/67, „Ján V.“, 10. 3. 1967.

⁶⁵ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, sp. 61/68, „L. Irena, vyjádrenie k sťažnosti“, 8. 3. 1968.

⁶⁶ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, sp. 88/68, „Žiadosti o vykúpenie rodinných domov“, 27. 9. 1968.

postavení mimo přesídlovací harmonogram, a tedy i omezení pohybu „cikánů“. V podobné logice bylo na druhé straně zamezeno některým obyvatelům z nastolené politiky jakkoliv profitovat. Některé z mnou uvedených případů cituje i Donert, která uvedený rozpor a napětí dokládá citací „tautologického“ (Donert 2017: 163) prohlášení k prvnímu uvedenému případu pana V.: *„Podotýkáme, že keby sme mali takých Cigánov jako je on, že by sme museli riešiť problém iných ľudí a nie Cigánov.“*⁶⁷

Tyto případy ovšem ukazují ještě na jinou důležitou věc. Totiž že při nejednoznačném vymezení cikánství, zůstával prostor pro prosazování zájmů jednotlivých aktérů, kromě samotných Romů i místních úřadů. Typicky to byla na jedné straně snaha úřadů v Česku bránit se přijímání Romů ze Slovenska a na straně druhé snaha úřadů na Slovensku (zde Vsl. KNV) zdejší Romy do Česka posílat, byť se to zrovna nemuselo shodovat s vytyčeným harmonogramem. Podobně upozornil Guy, že zařazování Romů do oficiálně stanovených kategorií na Slovensku se mohlo spíše než od posuzovaného „způsobu života“ odvíjet od snahy místních úřadů zařadit „své cikány“ do plánovaného harmonogramu a potenciálně je tedy určit k přesídlení (Guy 1977: 475–476).

V této kapitole se ovšem nebudu chtít omezit na vymezování kategorie cikánství v komunikaci jednotlivých úřadů socialistického státu a způsoby úřední kategorizace jeho obyvatel. V mikrohistoricky laděné studii se pokusím rozkrýt, jakým způsobem se kategorie cikánství podílela na strukturování historicky utvářených lokálně podmíněných socio-ekonomických vztahů. A to jednak jako kategorie, která Romy historicky odsouvala do přirozeně podřadného postavení v silně rasizované socio-ekonomické hierarchii, ale i jako kategorie oficiální dobové politiky, která akcentovala aspekt sociální „přizpůsobivosti“. U dobového chápání kategorie cikánství se ale nejdříve zastavím precizněji. Nechci se zde totiž spokojit se základně vymezenou ambivalencí mezi kategorií sociální deviace a kategorie etnicity/rasy, podobně jako nechci zůstat u pouhého konstatování rozporu mezi oficiálně deklarovanou rovností všech obyvatel a rasistickou praxí konkrétních opatření socialistického státu, tak jak to přesvědčivě doložila Sokolová (2008). Domnívám se, že rozpracování konkrétních kontur chápání cikánství ve sledovaném období jednak učiní předkládanou studii symetričtější, současně mi ale umožní připomenout a zdůraznit, že jakkoliv představy o „cikánech“ vykazovaly v československé, ale i širěji evropské (západní) kultuře zjevnou kontinuitu (viz Sokolová

---

⁶⁷ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, sp. 012/67, „Ján V.“, 10. 3. 1967.

2008, především s. 103–131), byly podmíněny dobovým politickým a společenským kontextem. S tímto důrazem zde opět cílím na narušení homogenizace povahy komunistického režimu a způsobů utváření společenské (ne)patričnosti.

2.1.2. Oficiální diskurs: Rasismus jako překážka převýchovy

Když Sokolová analyzuje dobový oficiální diskurs o „cikánech“ pro období padesátých a šedesátých let, soustředí se na tři autory. Historičku Zdeňku Jamnickou-Šmerglovou a její dílo *Dějiny našich cikánů* (1955), Jaroslava Suse a jeho dílo *Cikánská otázka v ČSSR* (1961) a knihu *Cikáni včera, dnes a zítra* Karla Nováčka (1968). Sokolová argumentuje, že jakkoliv všichni tři autoři rozeznávali „zaostalost cikánů“, kterou bylo třeba řešit společenskou asimilací, došlo mezi nimi k určitému posunu v chápání distinktivních rysů „cikánské“ kultury, respektive „způsobu života“ (Sokolová 2008: 121–131). Podle ní v sobě popis odlišnosti „cikánů“ u Jamnické-Šmerglové nese koloniální a rasizující rysy, které se zhmotňují v klíčové otázce její knihy: „Budou z nich lidé?“ (Jamnická-Šmerglová 1955: 5). Od související metafory „dětí“ se odvíjí i prosazovaný způsob asimilace, a to skrze trpělivou (pře)výchovu a osvětovou činnost. Sokolová si všímá, že sledované rozdíly v „mentalitě“ a „citlivosti“ pozdější autoři překládali do „sociálních charakteristik“. „Rétorika kulturní odlišnosti se postupně transformovala do sociální patologie, která legitimizovala poptávku po artikulování striktnějších asimilačních programů,“ uzavírá (Sokolová 2008: 126–127).

Zde má Sokolová na mysli právě příspěvky Suse a Nováčka, které v jejich přístupu klade na roveň vedle sebe. Posun těchto autorů od dřívější argumentace Jamnické-Šmerglové lze vnímat i v souvislosti s definitivním odmítnutím svébytných kulturních práv Romů a příklonu k represivnější asimilační politice na konci padesátých let. Obě knihy lze v tomto ohledu nahlížet i jako zpětnou legitimizaci tohoto posunu v centrální politice (srov. např. Donert 2008, Spurný 2011). Zaměřím se na druhého jmenovaného autora, který svou knihu vydal v roce 1968 a přímo se tedy vyjadřuje k přesídlovací politice (jakkoliv v publikaci vychází ze své doktorské práce obhájené už v roce 1964, viz Donert 2017: 169).

Nováčkova teze je zřejmá. Odlišnost, tedy „zaostalost“ „Cikánů“ je nutné chápat jako výsledek jejich dlouhodobé izolace, „svérázného vývoje, provázeného neustálým útiskem a pronásledováním“ (1968: 5). Takový vývoj ale podle něj vedl nejen k „zaostalému

způsobu života“, ale i k udržení distinktivních antropologických (tj. fyzických) rysů a svébytné „cikánské psychologii“ (tamtéž: 35–36). S odkazem na historické pronásledování „Cikánů“ současně nepřímou odpovídá na otázku Jamnické-Šmerglové, když vyjadřuje přesvědčení, že „Cikán“ je nyní „poprvé člověkem“ (tamtéž: 30). Nováček ve své knize přitakává dobové politice, když je podle něj „rozptyl cikánského obyvatelstva“ logickou odpovědí na tuto historicky podmíněnou izolaci, která reprodukuje „cikánský způsob života“ (tamtéž: 4). V takovémto procesu asimilace ovšem Nováček spatřuje dvojí překážku. Jednak vztah „Cikánů“ k „bílým“, ale rovněž postoj „ostatních“ k „Cikánům“ (tamtéž: 37–38). Nováček se zde na jedné straně vymezuje vůči ve společnosti rozšířeným rasizujícím názorům, dle kterých „Cikány převychovat nelze“, a že „minulý i současný způsob jejich života odráží ‚cikánskou přirozenost‘“ (tamtéž: 5). Proto v „řešení cikánské otázky“ klade důraz i na „převýchovu ostatního obyvatelstva k překonání jeho predsudků vůči Cikánům“ (tamtéž: 6). Sám ovšem „cikánskou přirozenost“ nahrazuje historicky utvářenou „cikánskou psychologií“, která podle něj činí z budování důvěry v okolní „bílý“ obyvatelstvo dlouhodobý a křehký proces:⁶⁸

Zklame-li se Cikán v člověku, kterému důvěřoval, dovede jej pak nenávidět s celou ‚cikánskou upřímností‘, a ta je opravdu nemalá. Cikáni jsou lidé zpravidla temperamentní, nezřídka impulzivní a značně citliví na případná příkoří. Dovedou se bezmezně radovat a mnozí z nich obratem ruky přejít do šarvátky. Tento rys není konec konců vlastní jen Cikánům, ale všem kolektivům na nižším stupni rozvoje. (tamtéž: 38)

Nováčekův text tak podtrhuje výše diskutovanou ambivalenci pojetí cikánství. Jakkoliv se na jiných místech vymezuje vůči představám o „cikánské rase“ či „cikánské přirozenosti“ a „způsob života“ interpretuje skrze sociální izolaci a patologii, sám předkládá obecnou silně rasizující charakteristiku kolektivního „cikánského temperamentu“. I on se tedy točí v „bludném kruhu“ (srov. tamtéž: 38), když na jedné straně postuluje „trestní a příživnickou činnost“ jako charakteristiku cikánství (tamtéž: 37–38), na druhé straně se vymezuje vůči postoji společnosti, ve kterém jsou „Cikáni [...] bez rozdílu považováni za jednolitou zlodějskou, parazitní masu“ (tamtéž: 22).

Ve snaze o rozbití této „masy“ i Nováček předkládá diferenciaci „Cikánů“, když v podstatě reprodukuje přetrvávající kategorizaci dle logiky nomadismu a dělí „Cikány“ na „usedlé, polokočovné a kočovné“ (tamtéž: 32–35). Způsob, jakým Nováček takovou

---

⁶⁸ Nakonec, podobný důraz je možné číst i v textech Tomáše a Miroslava Holomkových (viz kapitola čtvrtá).

diferenciaci používá se ovšem blíží nově stanovené administrativní kategorizaci na základě míry „přizpůsobivosti“. Kočovnictví postuluje jako inherentní rys „zaostalého cikánského způsobu života“, který zároveň odstupňovává stádium asimilace „Cikánů“. „Usedlí Cikáni“ jsou dle této logiky dřívější kočovníci, kteří se adaptovali na dominantní způsob života. Při akcentování sociální povahy cikánství Nováček zdůrazňuje, že na tyto „usedlé Cikány“ se opatření v „řešení cikánské otázky“ nevztahují a bylo by naopak „neodpustitelnou chybou organizovat výchovnou práci se speciálním zaměřením jenom proto, že se od ostatního obyvatelstva odlišují barvou pleti, a že cikánský původ je patrný podle jejich fyziognomie“ (tamtéž: 32).

Postulovaná sociálně chápaná distinkce se přitom dle Nováčka propisuje i do vztahů mezi „Cikány“ samotnými. Mnozí z nich se podle něj snaží se s ‚bílymi‘ sblížit“ (tamtéž: 38), což vede k údajným rozporům „mezi mezi Cikány zapojenými do pracovního procesu a fluktuujícím a nepracujícím živlem“ (tamtéž: 39). Jakkoliv není zcela jasné, z jakých dat u tohoto tvrzení vychází, jeho teze je zajímavá minimálně ze dvou důvodů. Jednak pro samotného autora slouží jako potvrzení relevance sociální definice cikánství a upozadění významu sdílených etnických rysů. Současně tím ale ukazuje na možnou sílu historicky utvářeného dominantního diskursu, který promlouvá do způsobu vymezování vztahů mezi „Cikány“ samotnými. Jakkoliv to Nováček dále nerozebírá, „Cikáni“ se u něj stávají aktivními aktéry utváření tohoto diskursu, což je ne zcela samozřejmý důraz, kterého se ze značně odlišných pozic držím i já nejen v této kapitole, ale v podstatě i v celé práci.

Velmi podobný diskurs ve svých dobových textech předkládá etnografka Eva Davidová, tehdejší pracovnice KNV v Košicích. Formulovala jej především ve své monografii *Bez kolíb a šiatrov* (1965), ale obdobně i v nedatovaném „studijním materiálu pro pracovníky osvětových zařízení“ nazvaném *Cigánsky problém a jeho riešenie vo východoslovenskom kraji*, který sestavila spolu s již zmiňovaným Špinerem, tajemníkem „cikánské komise“ při stejném KNV.⁶⁹ Davidová prováděla své výzkumy mezi Romy na východním Slovensku již od padesátých let a zaměřovala se v nich na tradiční témata etnografie v jejím tehdejší pojetí: způsoby obživy, kultura bydlení, lidová náboženství, folklór atp. I ona poměrně komplexní rozpracování těchto témat ve své monografii rámuje

---

⁶⁹ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvatelstvo, kart. 9, sp. 44. „Cigánsky problém a jeho riešenie vo východoslovenskom kraji“, nedatováno. Turčínová-Davidová zde konkrétně rozpracovala kapitolu „Cigánsky problém z hľadiska historicko-etnografického a sociologického“.

tezemi o „zaostalém“ a „anachronistickém způsobu života“, který je třeba překonat. Stejně jako Nováček, i Davidová sice definuje „Cikány“ jako etnickou skupinu, záhy ovšem zdůrazňuje, že „cikánskou otázku“ je nutné řešit nikoliv jako národnostní, ale jako „sociální problém“ – *„formou postupnej asimilácie Cigánov s ostatným obyvateľstvom“* (tamtéž: 10). Zde Davidová konstatuje, že existuje *„veľa cigánskych občanov – rodín i jednotlivcov, ktorí sa svojím spôsobom života neodlišujú od priemeru ostatného obyvateľstva“* a vyjadřuje přesvědčení, že takových bude nadále přibývat (1965: 11). Takto asimilované jedince už ale zároveň sama mezi „Cikány“ nepočítá. Na jedné straně Davidová reprodukuje sociální patologizaci cikánství, na straně druhé mu stejně jako Nováček vzápětí přisuzuje i specifické antropologické znaky, které „Cikány“ od okolní společnosti odlišují (tamtéž: 11).

I Davidová představuje historii „Cikánů“ především jako historii jejich pronásledování, kdy podle ní jejich zrovnoprávnění nastalo až po roce 1945. Teprve tehdy byly podle Davidové vytvořeny správné podmínky pro „řešení cikánské otázky“, kterou ona sama definovala jako *„súhrn problémov vyplývajúcich z odlišností zaostávajúcich foriem spôsobu života a kultury Cigánov, ktoré treba na základe zmeny ich ekonomického postavenia v procese socialistickej výchovy odstraňovať“* (tamtéž: 35). Období padesátých let charakterizuje v tomto ohledu „živelným řešením“, které nabralo jednotný směr až po roce 1958, kdy se přistoupilo k ukončení kočovného způsobu života jakožto *„vážného prežitku minulosti“* (tamtéž: 42). Dalším klíčovým úkolem v asimilaci „Cikánů“, ke kterému odkazuje i samotný název monografie *Bez kolíb a šiatrov*, je podle Davidové „likvidace cikánských osad“ jakožto nezdravých prostředí, která reprodukují „zaostalý způsob života“ (tamtéž: 87–88). V procesu asimilace Davidová identifikuje obdobné překážky jako Nováček. Kýženému zařazení do řádného pracovního procesu brání podle ní jednak *„zakorenené názory na prácu, ktorú predtým považovali Cigáni len za nutné zlo“*, brzdí jej ale i některé *„povahové rysy“*, jejichž výčet silně rezonuje s Nováčkovým popisem „cikánské psychologie“ – *„nestálosť a nevytrvalosť, nedostatečná zodpovednosť k práci a ku kolektívu, nezdravé prejavy temperamentu, pocit menejcennosti a z toho vyplývajúca precitlivosť“* (tamtéž: 89). I Davidová ale zdůrazňuje, že je potřeba *„bojovať nielen proti prežívajúcim nesprávnym názorom mnohých Cigánov, ale i proti nepochopeniu a avérszii ostatného obyvateľstva“* (tamtéž: 44). Jakkoliv je ale podle ní potřeba *„odstraňovať nadradený vzťah k Cigánom“*, varuje před „nedůsledným“ a „povrchním“ řešením „cikánské otázky“, který prý u *„niektorých Cigánov“* vede k *„chytráčeniu a zneužívanie“*

výhod, ktoré im naša spoločnosť poskytuje". V tomto kontextu varuje i před přebíráním pouze „vnějších forem nového života“ bez „skutečné“ vnitřní proměny „Cigánů“ (tamtéž: 122–125).

V chápání cikánství je z Davidové textu cítit stejné napětí jako u Nováčka. Na jedné straně brojí proti rasistickým předsudkům, činí tak ale ve jménu nutnosti odstranění typických charakteristik „cikánského způsobu života“ (typicky příživnictví a kočovnictví) a přeměny „nezdravého myšlení Cikánů“, které se projevuje i specifickou mentalitou. Tento svůj postoj Davidová konkrétněji pojmenovává i v citovaném studijním materiálu, kde přímo uvádí, že rasistické předsudky jsou „*vážnou brzdou pri uskutečňovaní opravdivej premeny života a myšlenie Cigánov*“ a „*vyvolávajú potom spätne u Cigánov nesprávne reakcie a sťažujú asimiláciu*“. I ona přitom připouští, že takovou „*antipatii vyvolali sami Cigáni*“, čímž ale podle ní „*bezdôvodne trpia aj poriadní Cigáni*“. Kromě toho, že zde Davidová chápe rasismus především jako překážku ke zdárné „převýchově Cikánů“, nakonec jej označuje za do velké míry přirozenou reakci na chování jich samotných. Postuluje přitom kategorii „pořádných (slušných) Cikánů“, která, jak ukážu dále, měla své pevné místo v populárním diskursu, a to i mezi Romy samotnými. S dřívějším vymezením „Cikána“ jako přirozeně „nepořádného“, tj. „parazitujícího a zaostalého“ ovšem Davidová hranici mezi sociálně patologickou a etnickou kategorií nadále rozmlžuje, stejně jako rozmlžuje odpověď na otázku, kdo je vlastně „Cikán“ a kdo už ne.

2.1.3. Sekuritizační diskurs: „V zájmu všech“

Při důrazu na „komplexní řešení cikánské otázky“ si nutnost působení na širší „necikánskou“ veřejnost uvědomovali i zástupci nově ustanoveného vládního výboru. I oni pojmenovávali „proticikánské postoje“ ve společnosti jako jednu z hlavních příčin neúspěchu dosavadních politik a navazovali tak na dřívější dokumenty, které hodnotily plnění vládního usnesení z roku 1958 (viz Jurová 2008). Oproti tomuto usnesení tak měla být realizace přesídlovací politiky doprovázena příslušnou mediální kampaní, která měla zdůraznit důležitost této úlohy pro celou společnost. Za tímto účelem byla odvysílána i třídílná televizní relace s příznačným názvem *V zájmu všech*. Hned v úvodu prvního dílu, vysílaného 26. 10. 1966, implikoval hlas redaktora spoluodpovědnost diváků za

popsanou (neutěšenou) situaci „Cikánů“ a z pasivních pozorovatelů tak současně udělal důležité aktéry kýžené změny:

Co jste udělali pro řešení ‚cikánské otázky‘? Proč jste odmítli prodat ‚Cikánům‘ dům? Vzali byste si cikánskou holku? Vzali byste Cikána do party? Každé páté dítě na východě Slovenska je Cikán. Každé má svůj domov, ale málokteré z nich postel a hračku. Jen málokteré vyvezli na slunce v kočárku. Každému bude šest a vstoupí do školy a nebude ji navštěvovat. Bude žít ve zlých podmínkách. [záběry z chudých východoslovenských osad]. Stane se dospělým a dostane občanský průkaz s národností slovenskou nebo českou. Co bude dělat bez vzdělání a kvalifikace? Chlapec půjde na vojnu, kde se naučí, možná získá kvalifikaci. Děvče bude rodit děti, o které se nebude starat.⁷⁰

Takto formulovaný úvod předznamenává zaměření všech tří dílů, které se postupně soustředí na různé životní etapy a různé aspekty každodenního života „Cikánů“, tedy těch, kteří reprezentují výše definovaný „cikánský způsob života“. Dobře ale ukazuje i širší posun v chápání sociálních práv v socialistickém Československu. Jak podrobněji ukazuje Donert, v šedesátých letech se důraz přenesl od zajištění placené práce pro všechny k tématům péče, rodiny a každodennosti, což s sebou neslo i zjevný genderový rozměr (Donert 2017: 143–153). Ten je patrný nejen z předešlé citace, ale i z výše probíraných textů. Samotná Davidová na několika místech připomíná, že díky tradičnímu genderovému vymezení rolí je to právě „cikánská žena“, která je díky vyšší míře společenské izolace primární překážkou v asimilaci „Cikánů“ (Davidová 1965: 80, 159; Turčínová-Davidová [nedatováno]: 33,⁷¹ srov. Donert 2017: 152). Při narůstajícím důrazu na soukromý život a obecněji na jeho kvalitu se v tomto období obrací pozornost především k vysoké porodnosti sexualizovaných „cikánských žen“, které dle dominantní logiky reprodukuje deviantní „způsob života“. Toto téma se dostává do popředí i v celé třídílné televizní relaci. „Stala se matkou. [...] Cikánská žena se narodila proto, aby rodila děti. Ženou a matkou se stala, když byla ještě sama dítětem,“ uvádí hlas redaktora kapitolu „Matka“ v prvním dílu relace.⁷² Vedle možnosti kontroly porodnosti „cikánských žen“ a odebírání „cikánských dětí“ je i v následujících dílech obecně kladen důraz na témata hygieny a zdraví a celkově na odstranění „nezdravého“ prostředí, ve kterém jsou „cikánské děti“ socializovány: „Prostředí utváří člověka. Každý z nás by měl problém,

⁷⁰ Archiv RTVS, Bratislava, idec: 766-7260-9000-0051, „V záujme všetkých 1.“, 1966.

⁷¹ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvatelstvo, kart. 9, sp. 44. „Cigánsky problém a jeho riešenie vo východoslovenskom kraji“, nedatováno.

⁷² *Tamtéž.*

kdyby se narodil v polorozbité chatrči. Kdyby kdokoliv vyrostl v tmě negramotnosti a svazujících tradicích. Těžko se může odtrhnout a žít jinak,“ přesvědčuje diváka hlas redaktora. Hned v zápětí se televizní reportér vydává na návštěvu k „paní Marience“, aby si prohlédl zařízení nedávno postaveného domu v jedné z východoslovenských obcí. Její manžel je zrovna v práci, pracuje jako svářeč. Kamera zabírá kytičku, velké nástěnné hodiny, v rohu opřený kontrabas. Reportér uznale kýve hlavou, loučí se podáním ruky. „Špína a nepořádek nejsou podmíněné chudobou,“ shrnuje redaktor ukázkou z kýžené proměny životních podmínek a návyků „Cikánů“, která ukazuje na správnost snah o systematičtější „likvidaci cikánských osad“.73

Průběžný apel na diváka, ve kterém je podobná změna „v zájmu všech“, je zde zasazen do kontextu rostoucího důrazu širší centrální politiky na kvalitu celé populace. Představovaný „cikánský způsob života“ nejen že ji narušoval, ale vzhledem k vysoké porodnosti „cikánských žen“ do budoucna výrazně ohrožoval. Tento sekuritizační narativ, který akcentoval hrozbu výrazného populačního nárůstu „Cikánů“ jako „deviantní“ skupiny obyvatel je přitom příznačný pro celý dobový diskurs, vyústil v Československu ve sterilizační praxi v podstatě na základě rasového klíče (Sadílková 2019). Takové čtení onoho „společenského zájmu“ formuluje i sama Davidová, která byla spoluautorkou námětu a scénáře prvního dílu uvedené televizní relace, a ve které současně promluvila jako expertka na „cikánskou otázku“. Před dalším společenským vývojem sama varovala i v citovaném studijním materiálu, když se podle ní „*disproporcie medzi prežívajúcim cigánskym spôsobom života a spôsobom života priemerných obyvateľov našej socialistickej spoločnosti [...] ešte zväčšia, rovnako ako sa zväčší relatívny počet Cigánov v ČSSR*“ (Turčinová-Davidová [nedatováno]: 36).74

Pokud tedy primární motivací pro odstranění rasistických předsudků mělo být umožnění převýchovy „Cikánů“, samotná převýchova byla do velké míry motivována zabráněním nárůstu „cikánského problému“. A jestliže byl uvedený sekuritizační narativ v oficiálním diskursu a v celostátně vysílané televizní relaci přítomen spíše implicitně,

---

⁷³ Tamtéž.

⁷⁴ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 9, sp. 44. „Cigánsky problém a jeho riešenie vo východoslovenskom kraji“, nedatováno.

v dobových novinových článcích byla tato obava formulována velmi otevřeně, když se v nich nezřídka varovalo před „cikánským populačním výbuchem“.⁷⁵

Text „Smer: Morava a Čechy“, publikovaný v bratislavském stranickém deníku *Ľud*, otevírá jeho autor údaji o počtu „cikánů“, včetně jejich dělení do oficiálně stanovených kategorií. S odkazem na druhou a třetí kategorii vyzývá, že „[s] oboma skupinami si poradit musíme, už aj preto, že při vysokej populácii cigánov by nám rýchlo prerástli cez hlavu. Ved' do roku 1970 bude v republike najmenej štvrt' milióna cigánov!“.⁷⁶ Před „populačním výbuchem“ varuje text ze stejného deníku, nazvaný jednoduše „Cigánska otázka“ (27. 9. 1967), který shrnuje výstupy ze společné schůze Zdravotnického výboru Národního shromáždění a Komise SNR pro zdravotnictví. Tamtéž publikoval svůj rozhořčený text Dr. Ervín Mikula, podle kterého je „nesporné, že se nám z akýchsi citlivuškárskeých hľadisk (aby nás nebodaj neobviňovali z rasizmu) podarilo vytvorit' z obyvateľov cigánskeho pôvodu osobitnú kastu, privilegovanú vrstvu, ktorá pozná iba práva a nijaké povinnosti“. Při vysvětlení vyšší porodnosti „cikánských žen“ reprodukuje širší populární tvrzení, dle kterého se pro „cikány“ jedná primárně o zdroj obživy skrze vyplácení přídavek na děti: „Je takmer nemyslitelné, aby niektorá cigánska žena používala antikoncepčné prostriedky. Ved' by tým ohrozila finančnú základnu tej jednotky, ktorú my pokladáme za rodinu.“ Návazně i on píše o „populačním výbuchu“, o kterém „možno jednoznačne vyhlásiť, že je nekvalitný [tj. produkuje ‚nekvalitní populaci‘]“. „Čo nás tento výbuch stojí?“, ptá se, aby vzápětí připomněl sto miliónů československých korun vyplacených v roce 1966 na výchovné pro „cikánské děti“ a třetinu pobíratelů invalidního důchodu mezi dospělými „cikány“ na Slovensku.⁷⁷ Podobně Adam Gajdoš v textu „Cigánské noční“ dokládá oprávněnost obav z hrozby populačního růstu „cikánů“ údajným vlastním rozhovorem s „dvadsaťpäťročnou cigánskou krasavicou“ v jedné z východoslovenských osad: „Máte desať detí, chceli by ste ešte mať deti?“ – „Ta ne? Desať ešte ... aby muž dostal peniaze!“ V jiném textu zase uvádí, že „cikáni rostou jako houby po dešti“.⁷⁸

---

⁷⁵ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, „Výstrižky z tlače o cigánskej problematike“, 1962–1968

⁷⁶ Tamtéž.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ Tamtéž.

O nutnosti „*kontrolovaného rodičovství a omezení populace*“ promluvil v delším rozhovoru pro *Obranu lidu* s názvem „O cigánech s porozumením, ale nie sentimentálne“ již zmiňovaný tajemník krajské „cikánské komise“ Špiner, jakkoliv se sám vymezil vůči „povinné sterilizaci“. „*Ved' čo je humánnejšie: nechať psychicky postihnutých ľudí plodiť zdegenerované potomstvo bez citu, bez lásky, alebo tomu zabrániť?*“, ptá se v souvislosti s vymezenou třetí kategorií „cigánů“.⁷⁹

2.1.4. Populární diskurs: „At' si je funkcionáři nastěhují domů“

Dle představeného narativu je hrozící „populační exploze“ podmíněná na jedné straně odlišnou sexualitou „cigánů“, respektive „cikánských“ žen, a na druhé straně štědrým prorodinným sociálním systémem, který nahrává údajnému profitérství „cigánů“ jako „práci se vyhýbajících příživníků“. Takový narativ lze přitom sledovat i v širším dobovém populárním diskursu. V jeho analýze zde vyjdu z reakcí diváků na výše probíranou televizní relaci *V zájmu všech*, kterých do redakce televize přišlo na základě explicitní výzvy po odvysílání prvního dílu diskutované relace více než sto.⁸⁰ Při takovém množství není možné dopisy jednoduše chápat jako reprezentativní vzorek veřejného mínění, když navíc představují hlasy těch diváků, kteří cítili potřebu se k televiznímu vysílání vyjádřit. I tak se ale jedná o poměrně unikátní pramen, na kterém lze sledovat komplexitu dobového populárního diskursu o „cigánech“.

Ve shodě s představeným narativem propojil jeden z diváků představy o deviantní romské sexualitě a kritiku existující rodinné politiky státu následovně:

Je pravdou, že všichni cikáni plodí neodpovědně děti. Ovšem toto jim vláda ještě umožňuje výplatou rodinných přídavků, které jsou značné. Je také naprosto nemožné, aby bez potrestání ještě děti měli pohlavní styky s dětmi a tyto dokonce rodily zase děti.⁸¹

Jiný zase varuje, že „při pokračujícím tempu porodnosti [cigánů] to bude brzy národní katastrofa“.⁸² Kritika státu se přitom v těchto dopisech nedotýká jen politiky sociální, ale celkově i asimilační politiky vůči „cigánům“, tak jak byla představena i v samotné televizní relaci. Někteří diváci explicitně formulovali přesvědčení, že „*ich* [tj. „cigánů“] *mentalitu nič*

---

⁷⁹ *Tamtéž.*

⁸⁰ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

⁸¹ *Tamtéž.*

⁸² *Tamtéž.*

nezmení“, což dokládali délkou jejich pobytu na „našem“ území: „Už bývajú u nás – v našich i susedných krajinách – od storočí, videli náš sporiadany život a nezatúžili žiť ako bieli.“⁸³ Z krátkodobějšího hlediska byla zakořeněnost odlišného (tj. „zaostalého“) způsobu života v několika dopisech doložena dvacetiletým obdobím rovných podmínek v socialismu: „Vždyť už dvacet let mají rovné podmínky a pořád žijí stejně,“ konstatuje jeden z diváků.⁸⁴

Z těchto předpokladů vychází i převažující vymezení se vůči „rozptylové“ logice samotné přesídlovací politiky. Takové postoje dobře ilustruje kolektivní dopis zástupců státního majetku v Železiocích na jiho-západním Slovensku. Ti argumentují, že rozmístění „[Cigánov] medzi ostatných občanov, ktorí vedú riadny život pracujúceho človeka [...] veľmi nepriaznivo ovplyvňuje morálku ostatných našich občanov a v nemálo prípadoch strpčuje im priam život.“ Podle autorů dopisu „majú pravdu tí ľudia, ktorí hovoria: ‚Odôvodnite mi, prečo by som práve ja mal mať cigánsku rodinu s mnoho detmi za suseda, ktoré by mi denne strpčovali život jednak svojim spôsobom života, jednak ničením všetkého čo vidia.‘ [...] Prečo si nevezmú za susedov cigánske rodiny aj vyššie postavení verejní a politickí pracovníci, aby ich prevychovali?“⁸⁵ Odtrženost centrální politiky od každodennosti „běžných“ obyvatel podobně pojmenovali ve své stížnosti i obyvatelé sídliště v Nejdku (západní Čechy):

Soudruzi, ať si stěžujeme na kterémkoliv místě, většina odpovědí zní: ‚Je třeba ich prevychovať [sic!]. Prosím Vás, který z těchto lidí, co toto říkají, lidi takového druhu prevychovávají a bydlí s nimi v jednom domě? Věřím, že ani jeden.⁸⁶

Je přitom typické, že pisatelé takto rámovaných dopisů opírají legitimitu vlastních postojů vůči „cikánům“ o vlastní konkrétní zkušenosti. Kritika státní politiky je přitom současně rámována přesvědčením, že „skutečné“ reality jsou si všichni vědomi, jen někteří podléhají jakési falešné politické korektnosti. Naplno to formuloval jeden z mnoha anonymních dopisovatelů:

Jestli by som bol chválospevy o Cigánoch písal, mohl by som sa smelo podpísať, nakoľko o tých parazitech a vykorisťovateľoch napísal som pravdu, hlboko som urazil tú vznešenú rasu, ktorej je venovaná väčšia starostlivosť a opater, jako všetkému ostatnému obyvateľstvu. To,

---

⁸³ Tamtéž.

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ Tamtéž.

⁸⁶ Tamtéž.

čo som napísal, to nie je len moja mienka, to je mienka všetkých necigánov. [...] Som presvedčený, že 100% necigánov dá mi za pravdu.⁸⁷

Z podobných pozic někteří diváci kritizují samotnou televizní relaci za ukazování „pozitivních případů“ mezi samotnými „cikány“, které ovšem podle nich zkreslují neutěšenou realitu a vytváří iluzi možného úspěchu nastolené koncepce.

Pokud tedy televizní relace reprodukovala oficiální diskurs, dle kterého byla „cikánská otázka“ otázkou především sociální a její „řešení“ mělo být „v zájmu všech“, reakce řadových neromských občanů ukazují jednak silnou zakořeněnost rasistických představ o „cikánech“ (srov. též Hübschmannová 1968, dále viz Ústav pro veřejné mínění 1971), související skepsi k nastolené asimilační politice, ale také výraznou neochotu akceptovat formulovanou výzvu k vlastní participaci na její realizaci. V opakujícím se prohlášení „ať si je funkcionáři nastěhují k sobě domů“ se opírají rovněž o často formulovaný předpoklad, že to byla právě nastolená politika, která vytvořila z „cikánů“ „privilegovanou vrstvu“, které jsou přisouzena mnohá zvláštní „práva“, ale netýkají se jí „povinnosti“. V takovém narativu je přítomné (ať už explicitně nebo spíše implicitně) přesvědčení, že „cikáni“ si ve své „privilegovanosti“ žijí lépe než ostatní občané. Od toho se odvíjí i navrhovaná řešení, která mají být podle některých diváků represivnější než ta stávající, podle jiných potom restriktivní zcela nekompromisně.

S restriktivním přístupem přitom počítají i ty návrhy, které přijímají dominantní logiku „rozptylu“, když ovšem vynechávají bázi dobrovolnosti. Vždy se navíc jedná o vyjádření zjevného odstupu – dle jednoho diváka má být rozmístění „cikánů“ provedeno v pohraničí, jiný navrhoval rozmístění dokonce na území SSSR, kam měli být „cikáni“ vystěhováni, protože se jedná o území „značně rozlehlé“. Jiní diváci navrhli rozmístění „cikánů“ výhradně do vesnického prostředí, kde by údajně podléhali důslednější (sociální) kontrole. Jinak ale převládají návrhy, které počítají s teritorializací a prostorovou segregací, ať už je to požadavek na setrvání „cikánů“ na východním Slovensku („Nechte si cikány na východním Slovensku, vždyť nám na Karlovarsku, kde je velký cizinecký ruch, dělají jen ostudu. Řeknou, že jsme cikánský národ.“), sestěhování do jednoho vymezeného okresu na území Československa, vystěhování do Maďarska (odkud údajně pochází), nebo právě do Sovětského svazu.⁸⁸ S odkazem na vytvoření židovského

---

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ Tamtéž.

státu doporučil jeden z diváků pro „cikány“ vymezení jednoho (blíže neurčeného) „pruhu země“.⁸⁹ Ojedinelé nebyly ani návrhy na internaci „cikánů“ v pracovních táborech.⁹⁰

Restriktivním přístupem měl být řešen i populační nárůst „cikánů“ – v mírnějších návrzích skrze omezení rodinných přídavků na určitý počet dětí, respektive jejich důsledně podmíněčné vyplácení (např. na základě trvalého zaměstnání rodičů a školní docházky dětí), v radikálnějších návrzích potom nucenou sterilizací „cikánských“ žen. Často navrhované bylo i odebírání „cikánských“ dětí do dětských domovů a nápravných zařízení, a to ve víře, že alespoň ty je ještě možné převychovat. Někteří navrhovatelé podobných restriktivních opatření se přitom explicitně vymezili vůči nařčením z rasismu, když v podobných opatřeních viděli jediné funkční řešení televizní relací vymezeného problému. Autorka jednoho dopisu dokonce popsala nucenou sterilizaci svým způsobem jako solidární akt, když se jakožto matka několika dětí vyznala, jak je výchova dětí pro ženu vyčerpávající.⁹¹

Tyto postoje diváků do velké míry korespondují i s průzkumem Ústavu pro veřejné mínění. Ten v publikovaném průzkumu „Mínění o Cikánech a o řešení cikánské otázky“ (1971) odhalil, že nejvíce dotázaných chtělo dosáhnout společenského začlenění „Cikánů“⁹² donucovacími prostředky („kontrola, postih na základě platných zákonů nebo nových a donucení k práci různými opatřeními). V Česku to bylo 33 procent dotázaných, na Slovensku 59 procent. Dále byly zastoupeny mj. „projevy rezignace (s Cikány nikdo nehne) – 7%/4%, „extrémní názory (donucovací tábory, vysídlení Cikánů z ČSSSR, izolace, omezení populace Cikánů)“ – 4%/10%, návrhy na „koncentraci Cikánů (mj. se samosprávou)“ – 5%/6%. Až poté byla zastoupena možnost prosazovaná centrální politikou, totiž „rozptýlit Cikány mezi ostatní obyvatelstvo“ – 4%/2% (Ústav pro veřejné mínění 1971: 51).

---

⁸⁹ *Tamtéž.*

⁹⁰ *Tamtéž.*

⁹¹ Srov. diskuse o emancipačním charakteru sterilizací (Sadílková 2019).

⁹² Otázka zněla konkrétně takto: „Co by se podle vašeho názoru mělo dělat, aby Cikáni trvale pracovali v nějakém zaměstnání, bydleli jako ostatní občané, dbali o povinnou školní docházku svých dětí a o jejich další přípravu na praktický život.“

2.1.5. Narušitelé homogenního obrazu cikánství?

Bylo by příliš zjednodušující redukovat dobový diskurs na oficiální pojetí cikánství jako sociální kategorie (které bylo reprodukováno a rozpracováno Davidovou a Nováčkem) na straně jedné a jeho rasistické vymezení v populárním diskursu na straně druhé. Je proto důležité se zastavit i u hlasů, které dominantní obraz cikánství do určité míry narušovaly. Jak podrobněji ukázala Donert, kritika asimilační logiky nastolené politiky, která přesunula pozornost z údajné „zaostalosti cikánů“ právě k přetrvávajícím rasistickým strukturám společenských vztahů zaznívala na stránkách *Literárních novin* – kulturně-politického měsíčníku (Donert 2017). Z konkrétních autorů to byla především Hübschmannová, která pro Romy prosazovala přiznání národnostních práv pro etnickou skupinu se svébytným kulturním bohatstvím a zaměřením na popis situace konkrétních Romů usilovala o narušení homogenizace „Cikánů“ jako skupiny charakteristické „zaostalým způsobem života“. To činila jednak připomínáním pozice vysokoškolsky vzdělaných Romů a jejich dobovým úsilím o vlastní národnostní sebeurčení (Hübschmannová 1968), ale i bezvýhodné situace „obyčejných“ Romů, jako pana Horvátha z osady ve východoslovenské Velké Idě, kterému v dosažení na důstojné bydlení bránily jednak rasistické postoje konkrétních úřadů a neromských obyvatel, administrativní omezení spojená s přesídlovací politikou a obecně možnostmi nové výstavby, ale i (etnicky podmíněný) nedostatek sociálního, vzdělanostního a ekonomického kapitálu (Hübschmannová 1967). V pozdějším textu pro *Sociologický časopis* pak Hübschmannová podobně převrátila naruby celou logiku „řešení cikánské otázky“, když z problému „Cikánů“ přenesla důraz na odpovědnost celé společnosti, a to nikoliv nutně pouze historickou, tak jak ji formulovali Nováček s Davidovou, ale současnou, včetně diskriminačního nastavení centrální asimilační politiky (1970).

Pokud postavíme vedle sebe přístupy Hübschmannové a Davidové, rozdíl netkví pouze v odlišných postojích vůči existující státní politice (jakkoliv se sama Davidová hned v roce 1966 postavila do role kritičky způsobu realizace přesídlovací politiky, která podle ní byla nedostatečně diskutována s „Cikány“ samotnými, viz Sadílková et al. 2018: 150–155), ale i v související míře relevance pro dobový diskurs. Jak už jsem ukázal, oproti Hübschmannové, která svoje texty publikovala např. právě v *Literárních novinách* jako alternativním kritickém médiu, Davidová byla součástí oficiální mediální kampaně, která měla vysvětlit důležitost nastolené politiky, a to nejen jako spoluautorka námětu

a scénáře prvního dílu diskutované televizní relace, ale i jako autorka textu „Bílé místo v našem svědomí: Cikánská otázka“, který byl 6. ledna 1966 publikovaný ve stranickém týdeníku „Kulturní tvorba“.⁹³

V průzkumu veřejného mínění o způsobu společenského začlenění „Cikánů“ se vedle výše zmíněných restriktivnějších návrhů objevovaly i návrhy na vytvoření „vhodných podmínek“ a „stejných možností jako mají ostatní“ (9%/4%), přidělení bytů (4%/1%) nebo poměrně hojně zastoupený důraz na „výchovu cikánů obecně (přesvědčování a školení)“ – 17%/9% (Ústav pro veřejné mínění 1971: 51). Ani reakce diváků přitom nepředstavovaly homogenní náhled na „Cikány“ jako skupinu přirozeně deviantních a méněcenných obyvatel. Nutno ovšem připustit, že i liberálnější hlasy svojí argumentací postulovanou dominantní logiku cikánství nakonec spíše stvrzovaly. Divák ze severních Čech třeba ve vztahu k „Cikánům“ konstatoval, že „žádný národ nesmí upírat druhému národu právo na existenci a na život podle svých zvyklostí.“⁹⁴ Poněkud dvojznačné vyznění jeho dopisu ukazuje už jeho úvod, ve kterém autor tvrdí, že není „zaujat proti cikánské rase“ ani není „proti splynutí s naším národem“, když pokračuje v silně rasizovaném popisu, dle kterého jsou „cikáni povahy veselé, rádi žertují, jsou pohostinští [sic!] a pod.“ a „[z]a hlavní nebezpečí z jejich strany“ potom považuje „jejich způsob života a jejich živelné množení.“⁹⁵ Jiný divák shodně s diskutovaným oficiálním diskursem vidí výrazný problém v „zakořeněné nenávisti z rasového hlediska“, aby ovšem vzápětí navrhoval vůči „Cikánům“ v podstatě restriktivní opatření. V oblasti bydlení, která je podle něj „skutečně pod lidskou důstojnost“ navrhuje sestěhování „Cikánů“ do „pětipodlažních bloků s více vchody, tj. v délce 150 metrů“. V jednotlivých bytech navrhuje pokrýt podlahy „nehořlavou hmotou, aby nedošlo k požárům [a] při stěhování hned by nákladní auta s několika lidmi likvidovala chatrče. Kdo by se nechtěl stěhovat, tam by se přikročilo k ráznému a ostrému jednání.“⁹⁶ Jiný divák konstatuje, že „bojujeme proti diskriminaci černochů v Americe a sami ji provádíme ve spojení s cikánskými občany“, což dokládá konkrétní situaci ve vlaku, které byl svědkem. Hned vzápětí ovšem připouští, že je třeba urychlit jejich (tj. „Cikánů“) „usazení“ a „civilizování“. Reprodukuje

---

⁹³ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, „Výstrižky z tlače o cigánskej problematike“, 1962–1968

⁹⁴ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

⁹⁵ *Tamtéž.*

⁹⁶ *Tamtéž.*

přítom centrální kategorizaci „Cikánů“, když je dělí na ty, „kteří rychle chápou a jsou schopni rychlejšího školení, dále ty pomalejší a [ty] kteří nejsou již schopni nějakého přeškolení“.⁹⁷ V podobném duchu volají někteří diváci v kontextu příslušné politiky po zapojení „Cikánů“ samotných, tedy konkrétně těch „vzdělanějších“ a „civilizovanějších“.⁹⁸ Dva různé postoje, vyjádřené v doprovodné argumentaci, lze zjednodušeně parafrázovat následovně: na jedné straně „ať se Cikáni postarají sami o sebe“ a (častěji) „(vzdělanější) Cikáni lépe vědí, jaké metody převýchovy na ostatní Cikány fungují“.⁹⁹

2.1.6. Romové jako aktéři diskursu cikánství: Figura „slušného Cikána“

Pravdou je, že oproti dřívějšímu zapojení ideologicky školených „cikánských aktivistů“ (Donert 2008) byla v technokratickém pojetí „řešení cikánské otázky“ (srov. Sommer et al 2019) ze strany centrálních úřadů oficiální participace Romů jakožto zástupců dotčené skupiny obyvatel na utváření státní politiky spíše odmítána (Donert 2017: 154). To ovšem neznamená, že by se tito sami nezapojovali do veřejné diskuse. Kromě kontinuální snahy některých z nich prosazovat práva Romů jako skupiny (tamtéž, viz též Sadílková et al. 2018, 2024 [v přípravě]) se jednotliví Romové stávali aktéry centrálně prosazované politiky jako zástupci různých lokálních úřadů (příklady lokální politické participace zmiňuji průběžně v následujících kapitolách). I Romové se přitom podíleli na utváření sledovaného veřejného diskursu, a to konkrétně i jako autoři četných diváckých reakcí na diskutované televizní vysílání. Z nich výrazně vystupuje postulovaná figura „slušného (tj. přizpůsobivého, civilizovaného) Cikána“, která silně rezonuje s oficiálně zavedenou kategorizací dle stupně společenské asimilace. Zaměřím se na ni i z toho důvodu, že hrála svou důležitou úlohu i ve způsobu strukturování vztahů v místně vymezených společenstvích (viz následující část).

Figura „slušného cikána“ byla do velké míry předkládána i v dopisech neromských diváků, kteří mezi „cikány“ jako přirozeně „zaostalými (a zároveň privilegovanými) příživníky“ rozeznávali i právě „cikány“ „slušné“ a „civilizované“. Ti měli být jimi navrhovaných restriktivních obvykle ušetřeni, tak jako v poněkud extrémním návrhu anonymního diváka, který „cikánům“ nabízel návrat „do jejich původní vlasti – Maďarska“,

---

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ Tamtéž.

⁹⁹ Tamtéž.

a to v případě, že by se nechtěli podvolit striktním donucovacím převýchovným opatřením. V závěru dopisu však připustil, že lze „těch několik procent celoročně pracujících, kteří se normálně zařadili do našeho života, ponechat /dle jejich svobodného rozhodnutí/.“¹⁰⁰ Z podobných způsobů využití figury „slušného cikána“ je zjevná snaha přerámování rasistických postojů na racionální reakci na odlišný (tj. „zaostalý, deviantní“) způsob života. „Slušný cikán“ zde funguje jako důkaz o tom, že to není společnost, která determinuje deviantní jednání „cikánů“, a že „řádný způsob života“ může žít každý. „Slušný cikán“ je zde výjimka, která stvrzuje platnost rasizovaného obrazu „cikánského příživníka“, podobně jako oficiální kategorizace reprodukuje sociálně-patologický obraz cikánství, když „integrované cikány“ už ani za „cikány“ nepovažuje (viz diskuse Davidové a Nováčka).

Historička Donert ve své knize dokládá, že na reprodukci obrazu chudých „zaostalých cikánů“ (lokalizovaných primárně na východní Slovensko) se podílela i romská elita, která se v druhé polovině šedesátých let organizovala v nově vznikajícím Svazu Cikánů-Romů (v Česku), respektive Zväzu Cigánov-Rómov na Slovensku. Postoje některých jejich zástupců ilustruje Donert (2017: 193) dopisem muzikanta z Košic, který deklaruje, že jakožto „*občan cigánskeho pôvodu*“, který mluví „*cigánsky*“, zná život „*našich cigánov témer celého Slovenska*“ a vyděluje mezi nimi tři základní kategorie: „*hudebníci*“ (*barikane*, tj. „*namyslení*“ [jeho vlastní překlad z romštiny]), „*robotníci*“ (*munkáša*) a „*naničhodníci*“ (*degeš*). Poslední kategorii přitom charakterizuje jako občany, kteří „působí těžké problémy“ a navrhuje pro ně restriktivní opatření typu odvedení starších lidí do domova důchodců (aby se ostatní nepřizívovali na jejich důchodu) a u žen různé formy kontroly porodnosti, včetně sterilizace.¹⁰¹

Mezi více než stovkou reakcí diváků se necelá čtvrtina jejich autorů představila jako „cikánský občan/občan cikánského původu“. Nikdo z nich si nekladl nárok na podobně ucelenou kategorizaci „cikánů“, autoři těchto dopisů se neřadili k nějaké „elitní vrstvě“ (ať už vymezené jakkoliv) a někteří z nich byli sami z chudého prostředí východního Slovenska. I tak je ale s košickým muzikantem spojoval distanc od „problémových cikánů“ a nespokojenost s tím, že právě tito se stávají reprezentanty Romů v mediálním, ale i širším společenském diskursu. Autoři těchto dopisů se vymezovali vůči takovému

---

¹⁰⁰ *Tamtéž.*

¹⁰¹ ŠAKE Košice, f. f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 18, sp. 50, dopis Júlia F., 18. 3. 1968.

vyznění samotné televizní relace (oproti některým neromským divákům, kteří byli nespokojeni s přílišným důrazem na pozitivní příklady, viz výše) a sami se identifikovali jako „Cikáni“, kteří žijí „slušným“ a „spořádaným“ životem. I oni tak reprodukovali dominantní logiku cikánství, když navíc vyjadřovali vděk „Československé vládě a straně, která dokázala udělat z cikánů polovic slušných lidí“, jak to konkrétně formuloval jeden z nich.¹⁰² Obraz „cikánů“, kteří zůstali vězet v „zaostalosti“ navzdory novým „rovnostářským“ podmínkám stejný divák dále stvrzuje:

Mám pět dětí, a když tyto moje děti sledovaly Váš pořad, bylo mně před nimi trapno. Protože se mě ptali, jestli jsme tak žili a já jsem jim odpověděl, že my ne, ale moje rodiče ano, protože oni neměli tenkrát ty možnosti jako jsou dnes.¹⁰³

Od této logiky se odvíjí i navrhovaná opatření vůči těmto „zaostalým cikánům“, která jsou opět charakteristická určitou dávkou restrikce. Někteří vyjadřují přesvědčení, že socialistický stát by neměl být k „cikánům tak štědrý“, i zde se objevují návrhy na omezení rodinných přídatků, ale i sterilizaci a internaci v pracovních táborech.

Bylo by příliš zjednodušující podobné projevy vnímat výhradně jako projevy internalizace dominantního diskursu o „cikánech“. Jakkoliv představená argumentace svým způsobem reprodukuje jeho logiku, je ji dle mého současně nutné vnímat jako vyjádření specifické životní zkušenosti a pozice v socialistické společnosti, a to i ve vztahu ke zkušenosti proticikánských opatření druhé světové války.¹⁰⁴ To je dobře patrné z dopisu ženy, která překvapení nad tím, „[ž]e v dnešní době ještě můžou [Cikáni] žít tak zaostale“ zasazuje do kontextu vlastní válečné zkušenosti, když byla sama vězněna v koncentračním táboře v Osvětimi, kde ji nacisté podle jejích slov zabili čtyři děti, rodiče, sourozence a prvního manžela. Přesvědčení, že „dneska má každý možnost žít jak pořádný občan“, dokládá tvrzením, že již od roku 1945 měla sama dvě zaměstnání.¹⁰⁵ Jakkoliv i tento důraz na zapojení do pracovního procesu navazuje na oficiální diskurs společenské legitimacy a implicitně se vymezuje vůči obrazu „příživníků“, bylo by poněkud cynické to

---

¹⁰² NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

¹⁰³ *Tamtéž*.

¹⁰⁴ Podobně jsem na základě dlouhodobého antropologického výzkumu dříve rozpracoval soudobý narativ „harmonického soužití“ v konkrétní východoslovenské obci, který sice rovněž reprodukoval figuru „problematických cikánů“, současně ale vypovídal o sebeidentifikaci místních Romů, způsobu jejich náležitosti k místně ukotvenému společenství, referoval k určité sociální praxi, a nakonec byl i kriticky reflektován (Ort 2022b).

¹⁰⁵ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

vnímat jako pouhou internalizaci dominantní logiky (rasizovaného) cikánství. I v kontextu tragického válečného osudu celé rodiny je její dopis nutné číst i jako vyjádření žité a nesamozřejmé zkušenosti společenského přijetí. Výpověď Romky, která podle příjmení i podle reflektované válečné zkušenosti patřila mezi původní v Česku žijící Romy, lze přitom uvažovat o asociaci kategorie „problémových cikánů“ s romskými imigranty ze Slovenska, vůči kterým se tak autorka dopisu mohla vymezovat (viz též postoje Tomáše a Miroslava Holomkových, kapitola čtvrtá).

Při rozeznání dominantní logiky, která se skrývá za sdílenou figurou „slušného cikána“ je tedy nutné blíže rozlišovat sociální kontexty, ve kterých se realizuje. Romští diváci skrze ni ve svých dopisech vyjadřovali vlastní zkušenost společenského náležení, ať už na celospolečenské, nebo lokální úrovni, ale také šířeji chápané sociální mobility, a to s vymezením různých typů diferenciačních os. Někdy se jednalo o mezigenerační vztah, tak jako v případě diváka, který přiznal představovaný „zaostalý způsob života“ u svých prarodičů. Dále se jednalo o vymezení regionální, ve kterém byl obvykle takový způsob života lokalizován do regionu východního Slovenska (s tím mohlo být spojeno i naznačené subetnické vymezení českých / moravských Romů vůči poválečným imigrantům ze Slovenska, viz též Slačka 2015). Psali ale i samotní Romové z východního Slovenska, kteří se vymezovali vůči homogenizaci způsobu života „cikánů“ v tomto regionu.

2.1.7. Reflexe limitů společenského přijetí

Při sledování životních zkušeností formulovaných romskými diváky ovšem snad více než vyjádření určité míry společenského náležení vyvstává pojmenovávání jeho limitů. Pokud Davidová s Nováčkem ve shodě s oficiálním diskursem nahlíželi na rasismus primárně jako na překážku kýžené „převýchovy cikánů“ a v širším populárním diskursu byl rasismus bagatelizován a skrze obraz „cikánů“ jako „privilegované rasy“ převrácen naruby, samotní Romové reflektovali jeho každodenní rovinu. Vedle častých odkazů na konkrétní diskriminační jednání jednotlivých úřadů, často v kontextu snah dosažení na nové bydlení, formulovali někteří diváci i ponížení a bezmocnost v každodenních vztazích. Jeden z nich například ve svém dopise volá po větším zapojení „*cigánů*“ na jednotlivých úřadech, a to právě z toho důvodu, aby se „*cigánům*“ v komunikaci s úřady dostalo zastání:

Napríklad ja by som bol ochotný pripojiť sa ísť medzi cigánov riešiť cigánske otázky, spory medzi cigánmi a Miestnymi výbormi. Lebo niektorý cigán by chcel niečo vybaviť [...] ale cigánovi nedajú možnosť k tomu. A pretu sa cigán zrúti. Preto on si tak myslí a ved' my nemáme nikde pravdy. A on sa tým celkom znervózni. A na koľko nie je gramotný, sám si nevie poradiť. A keď sa niektorých občanov spýta, tak ho vysmeje. Doteraz sa vysmievali, že cigáni prišli do Holandska, po druhé, že na Sudety, že tak ich vyničia. A teraz sa vysmieávajú, že ich dajú na Sibír. [...] Práve s tým by bolo potrebné, aby prestali, s tými posmechmi. [...] Už pracujem 5 rokov u Váhostavu. Sám stavbyvedúci si zo mňa robí posmech, že pojdem do Holandska a menuje ma hebrej. [...] Robia posmechy aj druhí robotníci.¹⁰⁶

Diváková výpoveď odhaluje určitou psychologickú rovinu bezmocnosti vŕči každodenným drobným projevŕm rasismu, bezmocnosti, ktorá je umocnená marginalizovaným spoločenským postavením s omezeným sociálnym a vzdelanostným kapitálem. Samotný obsah popisovaných posmeškŕ vŕči „cigánŕm“ ukazuje na určitú normalitu a kontinuitu predstav o rŕzných formách jejich přesídlování, na které soudobá politika jednak navazovala, jednak je dále stvrzovala a reprodukovala.¹⁰⁷

Jiný divák v úvodu svého dopisu odkazuje ke společenskému požadavku po „slušnosti“, ovšem obrací pozornost z jakési přirozené „zaostalosti neslušných“ k jejím materiálním podmínkám a k existujícím strukturálním bariérám: „*Ja by som tiež tak chcel žiť slušne jako aj druhý a nemôžem dostať byt ani robotu.*“¹⁰⁸ Realitu svého života mezi Českem, kam jezdí za prací, a domovskou obcí na východním Slovensku popsal následovně:

Som mladý, mám 24 rokov. [...] Som československý občan a nemôžem dostať robotu ani barák, ale na vojnu som bol dobrý, mal som len 18 rokov a slúžil som 26 mesiacov a úplne zadarmo. A prišiel som domov z vojny a nemal ani jedny nohavice. Lebo otec mal sa o koho starať lebo doma som mal ešte 9 súrodencov a odkedy som prišiel z vojny, tak furt chodím na brigády na Štátne majetky a dostanem na mesiac 800, 900 Kč a musím sa starať o manželku

---

¹⁰⁶ *Tamtéž.*

¹⁰⁷ Posměšky o přesídlování „Cikánů“ do Holandska se patrně odvíjely od článku publikovaného v dobovém tisku, který reportoval o plánech „cikánského krále“ na zřízení romského státu, kam by se přestěhovali Romové z celého světa. Redakce novin následně vydala prohlášení, ve kterém posměšky reflektovala a jednoznačně se od nich distancovala. Původní článek označila za nadsázku, a i s odkazem na válečné internace a deportace „Cikánů“ označila existující posměšky za nemístné. Viz ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, „Výstrižky z tlače o cigánskej problematike“, 1962–1968

¹⁰⁸ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

*a o decko a aj ja aby som nezomrel hladom. A už som ženatý 2 roky, ale keď som bol s manželkou 6 mesiacov spolu, tak je to moc. Tak potom čo mi z takého života.*¹⁰⁹

Stojí za pozornost, že oba zde citované dopisy, ve kterých je realita marginalizace „Cikánů“ popisována v souvislosti s diskriminací ze strany úřadů, různými formami ponižování v každodenních vztazích, širší nedostupností důstojného bydlení a práce, ale nakonec i vstupním deficitem v různých formách kapitálu (ekonomického, sociálního, vzdělanostního) podmíněného samotným marginalizovaným prostředím, nepředstavují jen prostý popis vlastní neutěšené situace, ale při formulovaném pocitu bezmocnosti a absence jakéhokoliv zastání jsou voláním o pomoc zvenčí. Je zřejmé, že televizní vysílání, které zobrazovalo situaci konkrétních rodin, vyvolalo nejen potřebu vymezit se vůči těmto „zaostalým cikánům“, ale i naději možnosti řešení vlastních problémů. Autor prvního z předchozích dvou citátů například uzavřel dopis popisem vlastní žádosti o přidělení stavebního pozemku, když po konstatování odmítnutí ze strany místního i okresního národního výboru ironicky doplnil: „*Sme sa mohli obrátiť na pána boha*“.¹¹⁰ Na úplný závěr dopisu připojil za využití oficiálního jazyka i osobní přání: „*Rád by som bol, aby ste prišli aj na mňa sa pozrieť a vyriešiť aj moju otázku*“.¹¹¹ Divák z východního Slovenska zase ve svém kratičkém dopise uvedl, že v roce 1965 jim v osadě „*dali inštaláciu do 8 domov no nie sú schopní dať i prípojku*“ a připojuje prosbu, aby jim „*poslali niekoho, aby [...] věděli, či tú prípojku budeme mať*“.¹¹²

Snad i z vědomí limitů společenského náležení vyplývá ještě jiný moment, který se často objevuje v dopisech romských diváků, který je nápadně odlišuje od těch neromských, a který konkrétně souvisí se samotnou „rozptylovou“ logikou přesídlovací politiky. Zatímco u neromských diváků se návrhy na rozmístění „cikánů“ objevovaly v ojedinělých (a jak jsem ukázal i poměrně specifických) případech a převládal naopak důraz na jejich teritorializaci, nebo úplné vysídlení, romští diváci logice „rozptylu“ shodně přitakávali. Týkalo se to přitom jak těch Romů, kteří deklarovali poměrně vyšší status a rozmístění mezi neromské obyvatelstvo navrhovali jako řešení pro „zaostalé cikány“, tak těch, kteří sami byli součástí marginalizovaného prostředí a v rozptylu spatřovali vnější pomoc k překonání existujících bariér sociální mobility (viz kapitola čtvrtá).

---

¹⁰⁹ *Tamtéž.*

¹¹⁰ *Tamtéž.*

¹¹¹ *Tamtéž.*

¹¹² *Tamtéž.*

Z uvedené stručné analýzy pozice Romů jako aktérů spoluutváření dobového diskursu cikánství je zřejmé, že se jednalo o poměrně komplexní postoje, které, ve shodě s tím, co jsem v předchozí kapitole předeslal pro širší chápání ambivalentní společenské pozice Romů v období socialismu, není možné vysvětlit ani internalizací dominantního diskursu, ani jeho pragmatickou instrumentalizací pro dosažení vlastních zájmů, ani resistencí vůči němu. Jinými slovy, lze základně shrnout, že jakkoliv Romové dominantní chápání cikánství do jisté míry stvrzovali vlastní logikou sociální mobility a vymezováním vztahů vůči jiným „Cikánům“, ponechávali si zároveň prostor pro formulování vlastních specifických zkušeností a dožadování se naplnění vlastních zájmů. I když ale dopisy diváků na televizní vysílání představují poměrně bohatý materiál a cenné svědectví o dobovém populárním diskursu, pro hlubší pochopení fungování kategorie cikánství i toho, jak s ní Romové samotní zacházeli, je nutné se přesunout k lokalizované případové studii, ve které je možné blíže sledovat vyjednávání hierarchie socio-ekonomických vztahů, navíc se sledováním určitých historických (dis)kontinuit.

2.2. Cikánství v Brekově

2.2.1. Příběh výjimečných Romů v Brekově

Při první návštěvě obce Brekov v květnu roku 2019 jsem na obecním úřadě obdržel jednak souhrnnou monografii k historii obce (Molnár 2017), ale i doporučení k setkání s panem Kolomanem Gunárem. Ten se údajně podrobněji zajímal o historii brekovských Romů, mezi které se sám počítal. Když jsem si s panem Gunárem už v jeho domě začal povídat, jeho žena Agáta ho záhy ponoukla, aby mi ukázal knížečku, kterou o historii brekovských Romů na základě vyprávění starších romských pamětníků a pamětnic sám sepsal. Jeho text, který si nechal svázat ve čtyřech výtiscích byl o to cennější, že v době mé návštěvy již tito pamětníci nebyli naživu. Při pozdějším čtení mě text oslovil především detailním zpracováním genealogií jednotlivých rodin, doplněných o všední příběhy konkrétních lidí, stejně jako popisy tradičních romských zvyků a řemesel. Z celé knihy kromě toho výrazně vystupoval narativ silného ukotvení brekovských Romů v lokálním společenství, ale i signifikantní sociální mobility, reprezentovaný nejenom důrazem na kontinuitu zaměstnanosti, ale i přiloženým seznamem těch Romů, kteří úspěšně absolvovali vysokou školu, respektive dokončili střední školu s maturitou. Mezi držitele

vysokoškolského titulu se přitom řadil i samotný pan Gunár (Ing.), který byl zároveň nejpozději od počátku devadesátých let politicky aktivním, a to jednak jako zakladatel a člen jedné z nově vzniklých romských politických stran, ale i jako aktivista, který se otevřeně domáhal práv Romů jakožto skupiny (viz Gunár 2020). Důraz na vysokou míru společenské integrovanosti brekovských Romů byl patrný i během celého našeho rozhovoru. Byl navíc podtržen skutečností, že Gunár mluvil výhradně slovensky, nikoliv tedy romsky, což byl jazyk každodenní komunikace v romských rodinách mnohých okolních vesnicích. Pan Gunár mě hned na začátku našeho rozhovoru upozornil, že v Brekově romsky nemluví ani nejstarší generace Romů, tedy ani on sám.

Sledovaný narativ „integrovanosti“ je možné nejlépe ilustrovat citací z předmluvy k jeho knize:

Brekovskí Rómovia ani v minulosti, ani teraz nenastavujú ruku, aby im štát dával, ale príkladom svojich otcov a dedov sa postávali k životu čelom, s odhodlaním vyrovnat' sa životu majoritnej spoločnosti. Svojim každodenným životom sa vyrovnali životu, aký vedie majoritné obyvateľstvo obce. V minulom režime príslušný Miestny národný výbor (MNV) pri štatistických výkazoch nevidoval v obci príslušníkov cigánskeho etnika (Gunár 2010: 2)

Zmiňovaná „evidence cikánů“ se na úrovni místních národních výborů v období komunistického režimu skutečně v různých obdobích prováděla. Není úplně zřejmé, ke kterému období a kontextu pan Gunár ve své knize odkazoval a bohužel už jsem sám neměl příležitost se ho doptat, protože přibližně rok po našem rozhovoru zemřel. S ohledem na sledované diskursy o cikánství je ovšem příznačná samotná skutečnost, že rámování sociální mobility a místního náležení brekovských Romů zde rezonuje s dobovou dominantní logikou, dle které se mobilita odvíjela od osvojování si charakteristik „majoritního“ způsobu života a „integrovaní cikáni“ nebyli už tak docela chápáni jako „cikáni“.

Při pokračujícím archivním výzkumu jsem sice na konkrétní „evidence cikánů“ v Brekově nenarazil (kromě seznamu „kočujících osob“ k němuž se vrátím níže a k jeho širšímu kontextu pak ve čtvrté kapitole), mnoho dokumentů z padesátých a šedesátých let se o všem o „cikánech“ v Brekově zmiňuje. Jakkoliv sám pan Gunár s archivními materiály nepracoval, tyto dokumenty jeho retrospektivně aplikovaný narativ do velké míry podporují.

Už v roce 1958 se v podkladech ke „zprávě o řešení cikánské otázky v okrese“ uvádí, že „túto osadu treba považovať ako vyriešený prípad podľa Uznesenia ÚV KSČ“.¹¹³ V samotné zprávě připojen i popis situace „cikánů“ v Brekově, který už se ve svých důrazech narativu pana Gunára nápadně podobá:

*Osada [v Brekove] je tesne spojená s obcou smerom k západu. Všetky domky sú riadne murované s tvrdého stavebného materialu. Obyvatelia su aklimatizovaní s miestným obyvateľstvom. Obliekanie, chovanie jako aj bytová kultura často prevyšuje aj miestné obyvateľstvo. Mladšia generácia nevie už ani cigánsky rozprávať. Občania sú riadne zapojení do života stranického, verejného, sú členmi MNV. Negramotnosť sa u dospelých nevyskytuje.*¹¹⁴

Při takovém hodnocení ovšem jiné dokumenty připomínají přetrvávající problémy s „bytovou kulturou“. Zpráva z krajského „průzkumu v cikánských osadách“ z června roku 1956 pro osadu v Brekově konstatuje „nevyhovující“ stav 10 z 19 zdejších obydlí,¹¹⁵ v únoru 1961 pak bylo při průzkumu „cikánské osady“ za přítomnosti zástupce okresní hygienické stanice mj. konstatováno, že „[n]a okraji obce obytné domky vytvárajú cigánskú štvrť, sú pohromadě, následkom čoho zaostávajú po všeobecnej vyvoja spoločenského poriadku.“ Další výstavbou se přitom mělo „umožniť občanom cigánskeho pôvodu aby boli rozmiestnení medzi ostatných obyvateľov“, což údajně požadují i sami „občania cigánskeho pôvodu“, u kterých je jinak konstatována „dostatečná životní úroveň“ (opět s odkazem na školní docházku a zaměstnanost).¹¹⁶ To konstatuje i zpráva z „prohlídky z osady“ s krajským aktivistou Štefanem Fabiánem z července téhož roku, podle které občané v osadě žijí „usporiadaným životom“ a „pomerne dobra“ je i „bytová kultura“, když „takmer všetci majú svoje rodinné domčeky“.¹¹⁷

---

¹¹³ ŠOkA Humenné, f. odbor vnutorných vecí ONV Humenné, kart. 22, sp. 122, „Zápis prevedený dňa 14. októbra při prieskumu osady v Brekove“, 14. 10. 1958. Zde mají autoři podkladů (členové „průzkumné komise“) na mysli usnesení o „práci mezi cikánským obyvatelstvem“ z dubna stejného roku, ve kterém je poprvé komplexněji formulován asimilační program (Jurová 2008: 688).

¹¹⁴ ŠOkA Humenné, f. odbor vnutorných vecí ONV Humenné, kart. 23, sp. 134, „Zpráva o riešení otázky občanov cigánskeho pôvodu v okrese“, 20. 12. 1958.

¹¹⁵ ŠAPO Nižná Šebastová, f. odbor vnutorných vecí KNV Prešov, kart. 219, inv. č. 53, „Zpráva zo služobnej cesty konanej v dňoch od 8 do 12 júna 1956“ 1956

¹¹⁶ ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 160, „Zápis na základe prieskumu obyvateľov cigánskeho pôvodu“, 12. 2. 1961.

¹¹⁷ ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 161, „Zápis za prítomnosti krajského aktivistu pre otázky občanov cigánskeho pôvodu.“ 3. 7. 1961.

Dobové dokumenty tedy popisují pozici brekovských „cikánů“ jako poměrně nejednoznačnou. Na jedné straně jim přisuzují vysokou životní úroveň, která je v implicitním srovnání s dominantní figurou „zaostalého cikána“ dokládána především zaměstnaností, školní docházkou, ale i zanecháním „cikánštiny“ jako z dominantní perspektivy „nedostatečného“ jazykového kódu (srov. Davidová 1965, Nováček 1968). Z takových popisů vystupují ale i odkazy na pokulhávající „kulturní úroveň“, a to primárně s odkazem na bytovou a hygienickou situaci v „osadě“ a jejím (někdy i explicitním) srovnáním se situací v celé obci (jakkoliv podle jednoho z optimistických popisů měla být životní úroveň „cikánů“ někdy dokonce „lepší“ než u „majoritního“ obyvatelstva).

2.2.2. Postoje brekovských Romů v dobových dokumentech

Dobové dokumenty ovšem nezahrnují pouze vnější popis situace v brekovské osadě, ale zachycují i konkrétní postoje a aktérství jejích obyvatel. Mezi nimi stojí za pozornost především ty texty, jejichž původci jsou Romové samotní. Většina z nich se přitom týká právě bytové situace a jejího vývoje na přelomu padesátých a šedesátých let. Například dokument z listopadu roku 1960 dokládá, že si jeden z Romů odkoupil už v roce 1956 v obci (tj. mimo „osadu“) pozemek od neromského vesničana a na něm si v témže roce postavil rodinný domek, který od té doby se svojí rodinou obýval.¹¹⁸ Situace bydlení se ovšem měla měnit i v samotné osadě, kde byly v letech 1959 a 1961 přiděleny stavební povolení na přestavbu, respektive novou výstavbu rodinného domku.¹¹⁹

Dle zápisu pořázeného na MNV usiloval o výstavbu rodinného domu v „intravilánu obce“ (z důvodu nevyhovujícího bydlení v osadě) v roce 1962 Bartoloměj S.,¹²⁰ ve stejném roce se o přidělení konkrétního stavebního pozemku v obci hlásil i Štefan D., kterému bylo ze strany MNV doporučeno, aby se s příslušnými majiteli pozemků na odprodeji sám domluvil.¹²¹ Ani v jednom případě archivní materiály neposkytují informace o dalším vývoji. Archivována ale byla samotná žádost Štefana D., která je důležitým dobovým dokladem toho, jak vlastní společenskou pozici, a to i ve vztahu ke konkrétnímu místu,

---

¹¹⁸ ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 157, „Kupnopredajná zmluva“, 17. 11. 1960.

¹¹⁹ ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 157, Stavební povolení, 3. 6. 1959; ŠOkA HUmenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 157, Stavební povolení, 28. 1. 1959; ŠOkA HUmenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 160, Stavební povolení, 29. 2. 1961.

¹²⁰ ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 161, „Zápisnica pri príležitosti vyhladnutia stavebného pozemku“ 27. 1. 1962.

¹²¹ ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 161, „Žiadosť o premiestnenie z cigánskej kolónie – oznámenie“, 17. 4. 1962.

chápali samotní Romové. Ve žádosti adresované dne 24. 3. 1962 na MNV v Brekove uvádí Štefan D. následující:

[P]rosim o pridelenie stavebného pozemku parcela č. [xy], časť [xy] a [xy]. Tento pozemok sa nachádza v zastavnej časti intravilanu obce Brekov [...]. Svoju žiadosť odôvodňujem nasledovne: Som otcom 6 nezaopatrených detí s ktorými byvam na ciganskej kolónie. Moje deti dochádzajú do školy dosť vzdialené od mojho doteraz rodiného domčeku. Aby moje deti sa naučili kulturnejšie žiť a pracovať je zapotřebí aby sa stýkali s deťmi vyspelejšími a tak tiež kulturnejšími. Preto naša strana a vláda berie veľký ohľad na ľudí cigánskeho pôvodu, ide v ústrety a tak tiež si myslím, že tiež funkcionári MNV a ONV budú túto záležitosť brať do popredia. Preto Vás žiadam o pridelenie stavebného pozemku, ktorého som parcelu hore uviedol. Ja si preto myslím, že tuto vec budu brať do úvahy a nestretnem sa s ťažkosťami ani u funkcionarov MNV v Brekove, tak tiež ONV. Ja sa z svojej stranky vynasnažim dôveru u funkcionarov nesklamať a stále pojdem i v ústrety.¹²²

Jazyk celé žádosti silně navazuje na dobový diskurs cikánství, tak jak jsem jej rozebral v první části této kapitoly. Její autor přitakává dominantnímu požadavku na „kulturnější život cikánů“ a navazuje na vymezení „cikánské osady“ jako prostoru „kulturní zaostalosti“. Stejně tak reprodukuje diskurs, dle kterého je to především nový politický režim, ve kterém „strana a vláda“ umožnila plnohodnotné náležením „cikánů“ k socialistické společnosti jako celku. Je přitom zřejmé, že v kontextu žádosti je takový diskurs minimálně do určité míry instrumentalizován za účelem dosažení vlastních požadavků. Ale znovu, jakkoliv je možné připustit určitou dávku instrumentalizace dobového jazyka, pisatelovu touhu žít „kulturnější život“ je nutné brát vážně. Samotný důraz na přidělení stavebního pozemku navíc ukazuje na sdílenou představu o osadě jako místě „kulturní zaostalosti“, respektive obecněji jako „špatné adrese“ (srov. Ort 2022b: 79–119).

Podobný důraz na klíčovou úlohu „strany a vlády“ z pozice samotných brekovských Romů je přitom silně přítomný i v jiném kontextu. V diskusi na prvním okresním aktivu „občanov cigánskeho pôvodu“ v říjnu roku 1958 jeden z nich, zdůraznil, že „cigáni“ v Brekově, vždy pracovali, a to ještě za „kapitalistického štátu“, když „robili [...] veľmi důležitú prácu, tj. vyrábali [...] stavebný materiál – vápno.“ Podobně zdůraznil

---

¹²² ŠOKA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 161, „Žiadosť o premiestnenie z cigánskej kolónie“, 24. 3. 1962.

i pravidelnou školní docházku u dětí. Citovaný pan K. formuloval význam nového společensko-politického uspořádání následovně:

*Vidieť, že náš život postúpil veľmi vysoko. Mnohí z nás pochopili dobre, čo je to socializmus, čo je to strana a vláda. Nikdy nebolo ani počuť, aby cigánske deti mali takú možnosť, akú majú teraz.*¹²³

Do takového rámce zasadil ve stejném příspěvku jeho autor i individuální úsilí a mobilitu vlastních dětí – syna studenta pedagogické školy v Michalovcích a „řádně zaměstnané“ dcery. V případě dcery sice znovu připomněl, že jí takovou možnost dala „strana a vláda“, budoucnost jeho syna má skutečnou povahu deklarovaného rovnostářství teprve prověřit: *„Budem vidieť či skutočno dostane také miesto, aké môže dostať človek bielej rasy.“* Konkrétní limity rovných možností přitom sleduje právě i v situaci bydlení. Konstatuje nedostupnost příhodných stavebních pozemků a nevyhovující hygienickou situaci v brekovské osadě, a to především s ohledem na nedostatek vody a omezené množství záchodů. Z této pozice konstatuje, že prohlídku osady, tj. *„či vyhovuje po stránke zdravotnej“*, za účasti zástupců MNV a ONV iniciovali samotní její obyvatelé. *„Chceme, aby u nás vyzeralo tak, aby ani nebolo poznať, kto v dome býva,“* uzavírá svůj příspěvek, když je z kontextu zřejmé, že touto poznámkou odkazuje na přirozenou asociaci „cikánů“ se „zaostalým způsobem života“, tedy i bydlení.¹²⁴

Podobně jako jsem to detailně rozebral pro jinou východoslovenskou obec a v odlišném dobovém kontextu, i v Brekově se (sebe)obraz integrovanosti místních Romů odvíjel od dobově utvářeného diskursu o „zaostalých a příživnických cikánech“ (srov. Ort 2022b). Na okresním aktivu zástupců jednotlivých úřadů za účasti *„občanov cigánskeho pôvodu“*, konaném v roce 1966, to v diskusi explicitně pojmenoval jeden z nich, pan D., který, jakkoliv sám již žil na sídlišti v Humenném, mluvil *„o životnej úrovne cig. obyvateľstva v osade Brekov“*, odkud tedy patrně sám pocházel. Dle zápisu sám prohlásil, že *„on a jeho rodinka je úplne scivilizovaná a on jako taký sa už necití [byť] cigánom“* [zvýraznění J.O.].¹²⁵ Tato deklarace, která se napojovala na logiku celé asimilační politiky byla i z jeho strany doplněna připomenutím určitých limitů

---

¹²³ ŠOkA Humenné, f. odbor vnútorných vecí ONV Humenné, kart. 22, sp. 122, „Zápisnice z I. Okresného aktívu občanov cigánskeho pôvodu“, 26. 10. 1958.

¹²⁴ *Tamtéž.*

¹²⁵ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo Košice, kart. 10, sp. 104, „Zápisnica“, 23. 6. 1966.

společenského přijetí. Pokud pan K. uvažoval, jestli jeho syn bude mít skutečně stejné možnosti, jako „*človek bielej rasy*“, citovaný pan D. nakonec formuloval zkušenost „neslušného chování“ vůči své osobě ze strany konkrétních úřadů, což implicitně spojil právě s přiřazenou etno-rasově chápanou kategorií cikánství.¹²⁶

Při čtení těchto dokumentů současně rezonuje otázka po vztahu Romů k dominantní logice „rozptylu“, která stála za snahami o „likvidaci nežádoucích koncentrací“. Samotní Romové vedle explicitně formulované snahy vlastní „osadu“ opustit usilovali i o její proměnu směrem k důstojnějším podmínkám bydlení. Této otázce, ve které proti sobě stojí strategie úniku oproti přiznání se ke stávajícímu prostředí a snaze o jeho kultivaci, se budu věnovat v následující kapitole (kapitola třetí). Vzhledem k narativu výjimečnosti brekovských Romů je ovšem příznačné, že romští pamětníci z Brekova v rozhovorech se mnou (viz dále) nepoužívali do velké míry stigmatizující označení „osada“ (které se naopak objevovalo v dobových popisech tohoto prostoru), když jej nahrazovali termínem „ulice“. Poukazovali navíc na to, že i na této „ulici“ žili i některé neromské rodiny a vymezovali se tak vůči představě o segregované „cikánské koncentraci“.

Nakonec, představené dokumenty navazují na diskusi o aktérství Romů ve vztahu ke státním politikám. V situaci, kdy bylo v dominantním diskursu nahlíženo na marginalizaci Romů na jedné straně jako přirozený produkt jejich cikánství a na straně druhé jako výsledek historicky zakořeněného rasismu jednak předchozích režimů, ale i obecně neromské společnosti, nezbývalo zde pro sledování jejich vlastního aktérství příliš mnoho prostoru. I v prohlášeních Romů samotných, jakkoliv byla vedena v určitém kontextu (tj. s určitým cílem), se vedle vlastního aktérství pozornost stáčela i k úloze „strany a vlády“, která Romům v Brekově společenské začlenění umožnila. To silně rezonuje s analyzovaným diskursem, ve kterém to byl především právě nově nastolený režim, který umožnil žít „cikánům“ „slušný“ a „civilizovaný“ život. Jak ukazují další dokumenty, právě optikou rovnostářské společnosti mohly být přitom některé požadavky „cikánů“ nahlíženy jako nelegitimní. V říjnu roku 1964 podal Štefan D. spolu s některými dalšími občany podal stížnost na KNV na předsedu MNV v Brekově a další poměry mezi funkcionáři obce. Za krajský úřad řešili stížnost vedoucí kontrolního odboru a tajemník „cikánské komise“ (již citovaný Špiner), kteří ji vyhodnotili jako neopodstatněnou. Jejich

---

¹²⁶ *Tamtéž.*

rozsáhlé vysvětlení obsahovalo i poznámku k neoprávněnosti stížností „občanů cikánského původu“ s ohledem na jejich životní podmínky v obci:

Je snád' ani nepochopiteľné, prečo práve podstatnú časť sťažovateľov tvoria občania cig. pôvodu, ktorí v obci majú takmer najlepšie podmienky, a to v bytovej výstavbe, zamestnaní, celkovom prostredí apod. MNV týmto otázkam nie len teraz, ale aj v minulosti venoval veľkú starostlivosť. Dnes v Brekove niet rozdielu medzi občanmi cig. pôvodu a medzi ostatnými občanmi a tu je potrebné povedať, že rozhodujúci podiel zohral práve národný výbor. Tento fakt si sami občania uvedomujú a pri pohovore to potvrdili, lenže pri písaní sťažnosti si toho ani neuvedomili, čo potvrdil aj sám s. Štefan D..¹²⁷

Ani autoři tohoto textu potlačili individuální úsilí samotných Romů, když to měl být opět místní úřad, který jim zajistil „nejlepší podmínky“. Dokument ale zároveň ukazuje, že narativy společenské rovnosti, které byly udržovány z určité mocenské pozice, konzervovaly stávající hierarchii vztahů a tím i delegitimizovaly hlasy, které takovou rovnost zpochybňovaly (srov. Ort 2022b).

2.2.3. Společenská pozice Romů v Brekově

Podobně jako v jiných obcích, i pro pozici Romů v hierarchii socio-ekonomických vztahů v Brekově lze sledovat znaky pevného ukotvení Romů v těchto systémech, na straně druhé lze mluvit o určitém asymetrickém náležení. Právě skrze asociaci s kategorií cikánství byla Romům vymezována specifická socio-ekonomická pozice, která je odsouvala do přirozeně podřadného postavení (srov. Hübschmannová 1998, Ort 2022b). O historii Romů v Brekově se jak obecní kronika,¹²⁸ tak poměrně podrobně zpracovaná monografie o historii obce (Molnár 2017) v podstatě nezmiňují a oba texty tak předkládají do velké míry homogenní obraz místního obyvatelstva. Zmiňovaný Gunárův text popisuje historii Romů v obci způsobem, který je známý i z jiných míst – počátky přítomnosti Romů v obci sahají k úplnému začátku 20. století a k pozvání rodiny romského kováře z jiné nedaleké obce (srov. Mann 2018, Ort 2021, 2022b). Již dříve popsánému dominantnímu obrazu Romů na východoslovenském venkově přitakává Gunár i popisem klíčových zdrojů obživy, ať už je to muzikantsví, nebo košíkářství.

---

¹²⁷ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo Košice, kart. 4, sp. 45, „Vyjadrenie k sťažnosti“, Zápisnica“, 7. 3. 1964.

¹²⁸ *Kronika obce Brekov*

Dva momenty z Gunárova textu ale přecejem činí narativ historie Romů v Brekově specifickým. Autor uvádí, že ještě „[p]red samotným príchodom Rómov sa v obci usadil Juraj K., [...] [který] pracoval ako štátny zamestnaniec na železnici [a] [v]šeobecne bol považovaný za najbohatšieho Róma v obci Brekov.“ Tento Juraj K. se měl do obce přiřzenit, když si vzal místní rodačku Annu O., u které Gunár spekuluje, zda pocházela z místní chudé neromské rodiny, nebo zda byl její otec Rom. Takto vystavěný příběh „prvního Roma v obci“ jednak rovnou implikuje určitou provázanost Romů a „místních“ (tj. neromských) obyvatel, a narušuje tak dominantní představu o Romech jako nově příchozí izolované skupině obyvatel (srov. Ort 2021, 2022b), současně ale doplňuje diskusi o nejednoznačném určení toho, kdo je vlastně v místním kontextu „cikán“/Rom.

Druhý moment se týká konkrétní ekonomické praktiky, skrze kterou samotný Gunár posiluje výjimečné postavení mezi ostatními Romy v regionu. Tou měla být lokálně specifická produkce ručně vyrobené a následně pálené cihly (oproti nepálené, kterou vyráběli Romové na mnohých jiných místech, srov. Horváthová 1964), kterou měli Romové vyrábět od předválečného období až do poloviny šedesátých let a měli ji dodávat Neromům v celém okolí. Kromě výroby specifické „cigánske cehly“, jak ji nazývali neromští pamětníci (viz Molnár 2017: 225), to byla ale i práce v místní vápence, která měla symbolizovat zakotvení Romů v lokálních vztazích. V online dostupné vzpomínce jeden z neromských pamětníků¹²⁹ doložil výjimečné postavení¹³⁰ brekovských „cigánů“ tvrzením, že všichni pracovali ve vápence, a to nejen před válkou, ale i za *Slovenského štátu*, když byla fabrika sebraná židovským vlastníkům.¹³¹ Kromě výše citovaného účastníka okresního aktivu odkazují k práci Romů ve vápence v redigované a publikované vzpomínce na druhou světovou válku i romští pamětníci Bartoloměj Demeter a Jozef Demeter (Fedič 2001: 39–40, 42). První jmenovaný přitom ekonomický vztah Romů s Židy popisuje blíže: „Pracovalo sa len do októbra, pretože v zime vápno nikto nepotreboval. Celú zimu sme preto zostávali doma. Vtedy nám Židia dávali múku, cukor, olej a iné potraviny, aby sme nejako prežili.“ (tamtéž: 39). Jakkoliv ale byli Židé za války odvedeni do koncentračních táborů a do obce už se nevrátili (podle monografie o historii obce se jednalo o dvě rodiny [Molnár 2017: 138], do soupisu Židů z roku 1942 bylo

---

¹²⁹ Jméno ani rok narození, stejně jako datum pořízení rozhovoru nejsou uvedeny.

¹³⁰ Doslova uvedl, že „v Brekove cigáni, môžem povedať, to je jednička“.

¹³¹ [online] navštíveno 17. 6. 2022: <http://www.brekov.eu/30-vapenka.htm>

v Brekově zahrnuto 19 osob z celkového počtu 711 obyvatel¹³²), podobně jako jinde na Slovensku byli Romové takového osudu ušetřeni. Druhá světová válka ovšem ukázala zjevné limity místního nálezení i u samotných Romů, když výše uvedení pamětníci vzpomínali šikanu ze strany neromských sousedů – gardistů (Fedič 2001: 39–40, 42; srov. Molnár 2017: 135–137), jakkoliv jeden z pamětníků uvedl, že „[s] ostatnými v Brekove sme nemali žiadne problémy, žili tu dobrí ľudia.“ (Fedič 2001: 42).

2.2.4. „Místní“ a „cizí cikáni“

Pozice Romů v Brekově se ovšem neodvijnela pouze od vztahu k neromskému okolí nebo k obecné kategorii cikánství. Fungovaly zde i jiné kategorizace, které vedly k bližší diferenciaci mezi Romy v regionu, ať už aplikované zvenčí, nebo formulované Romy samotnými. Jejich sledování vede k pochopení toho, jak byla utvářena a udržována kategorie „civilizovaných brekovských Romů / „cikánů“, která hrála důležitou roli i pro lokální způsob realizace přesídlovací politiky.

K vnější diferenciaci mezi samotnými Romy odkazuje jedna z nemnohých poznámek o Romech, která se vyskytuje v monografii k historii obce. V kapitole „*Remeslá v Brekove*“ zmiňuje autor jednak činnost romského kováře ve sledované obci, připojuje ale i odstavec o „romských korytářů“ z Podčičvy (srov. Agocs 2003), kteří se občas usadili v katastru obce blízko řeky Laborec. Podle neromské pamětnice, která snad referuje ještě o předválečném období, tito přebývali „*v provizorních příbytkoch, stanoch len s najnutnejším vybavením*“ (Molnár 2017: 217). Popis těchto příležitostných sousedů zde figuruje v implicitním srovnání s Romy žijícími v trvale v Brekově, a to při napojení na populární obraz „cikánů“ jako „kočovníků“. Tato figura ovšem přispěla k vnější diferenciaci v Brekově žijících Romů, a to v souvislosti se soupisem „kočujících osob“ v roce 1959. V samotném Brekově byly do soupisu zahrnuty čtyři rodiny v celkovém počtu 18 osob.¹³³ Podobně jako v Kapišové, i zde platí, že jakkoliv se jednalo o výhradně romské rodiny – soudě dle příjmení a dle Gunárova popisu historie romských rodin v Brekově –, do soupisy nebyly zahrnuty zdaleka všechny zde žijící romské rodiny (dle

---

¹³² [online] navštíveno 17. 6. 2022: <https://www.upn.gov.sk/projekty/supis-zidov/zoznam-obci/?okres=415>

¹³³ ŠOKA Humenné, f. odbor vnútorných vecí ONV Humenné, kart. 23, sp. 137, „Zpráva o priebehu súpisu osob kočujúcich a polokočujúcich“, 12. 2. 1959.

popisu situace „cikánů“ v Brekově jich zde žilo o dva roky později celkem 176 osob).¹³⁴ U tří ze čtyř rodin byla uvedena poznámka, že mají v obci „dobré“ bydlení, respektive „rodinný domček“. Není proto zcela jasné, na základě jakých kritérií byl zde konkrétně soupis prováděn. Je ovšem zřejmé, že podobně jako v Kapišové ukazovala praxe soupisu na schopnost místního úřadu mezi romskými rodinami rozlišovat, a reflektovat (nebo jim přisuzovat) odlišnou míru etablovanosti v lokálních socio-ekonomických vztazích.

Když jsem se v rámci svého výzkumu pohyboval mezi Romy v okolí Humenného a snažil se zkontaktovat některé pamětníky, bylo možné sledovat určité způsoby, jakými se vůči sobě vymezovali Romové dle logiky místní (sebe-)identifikace na úrovni jednotlivých obcí. Nápadné to bylo především ve vztahu mezi Romy z Brekova a z romského sídliště Podskalka v Humenném (viz kapitola třetí), a to i pro geografickou blízkost obou lokalit (Brekov se nachází od Humenného jen několik kilometrů). Romové z Brekova poukazovali na vysokou míru společenské integrace ve vlastní obci a o Romech z Podskalky uvažovali v určitých kontextech v termínech „zaostalosti“. Druzí jmenovaní naopak předhazovali Romům v Brekově povýšenost nad ostatní Romy, a to především skrze jejich neznalost romštiny, která byla naopak na Podskalce živým jazykovým kódem každodenní komunikace. Rozdíly mezi oběma lokalitami přitom podobně reflektovaly i dobové popisy ze strany regionálních úřadů. Oproti citovaným popisům „civilizovaných cikánů“ v Brekově byla už v průběhu padesátých let Podskalka uváděna jako největší „cikánské soustředění“ v okrese s počtem asi pěti set osob (oproti necelým dvěma stovkám „cikánů“ v Brekově, viz též kapitola třetí). Na konflikty s Romy z Podskalky vzpomínal v rozhovoru se mnou i pan Gunár, když je časově řadil do období svého mládí, tedy snad přibližně do období praxe přesídlovací politiky (sám se narodil v roce 1948):

Oni vedeli, že jsme z Brekova, my [vedeli] že [oni] sú z Podskalky, tak sme sa spolu nebavili, lebo oni rozprávali po rómsky, my sme po rómsky nevedeli, oni nás bili. [...] My sme išli, chlapci sme boli, takí čo ja viem, 14, 15-ročný, a išli sme v nedeľu na film. [...] No tak my sme tam došli a teraz oni tam došli z tej Podskalky, aj v Humennom bývali a oni začali k nám rozprávať po rómsky. My sme im povedali, že my nevieme, že rozprávajte po slovensky. Takže my sme akože paradní, ako dnes, keď povieš namyslení, ako vieš, že sme Rómovia, Cigáni a prečo nevieš rozprávať po cigánsky. A my, že nerozpráváme, naši otcovia nerozprávajú, naši

---

¹³⁴ Tamtéž.

*dedovia, tak ani my nevieme. Hej, no tak nás začali biť. Tak sme museli utekať na vlak, na stanicu, tak sme sa s nimi nikdy nekamarátili.*¹³⁵

Na jiném místě potom pan Gunár rozšiřuje toto vymezení brekovských Romů vůči ostatním „Cikánům“ na celý region:

*No viete, naši Rómovia, naši dedovia a pradedovia, v tom čase kedy oni boli v tom produktivnom veku, oni sa nechceli ani s hocijakými Cigánami akože baviť, rozumiete, boli Cigáni, ktorí boli na najnižšej úrovni, potom na vyššej a výššej, až najvyššia úroveň. [...] Taká bola obec Brekov a ostatní potom už boli také slabší.*¹³⁶

Takové vymezení, které nadále do velké míry kopíruje a reprodukuje dominantní logiku cikánství, není možné chápat pouze na diskursivní rovině, ale jako součást konkrétních strategií utváření vlastní společenské pozice. Samotný pan Gunár výjimečné postavení brekovských Romů popsal jako výsledek historicky kontinuální sociální kontroly, která podle něj byla i částečně institucionalizovaná.

Naši otcovia, dedovia, mali také rozhodujúce slovo, že napríklad keď niekto [Rómov z okolia] si zobral za manželku z Brekova dievča a tu chcel bývať, tak museli oni [otcovia, dedovia] dať súhlas a to tomu birovovi [starostovi]. Oni, keď povedali, že nie, nesúhlasíme, nechceme ho tu, tak ten birov ho tu neprihlásil.

A to se stávalo?

*A to sa stávalo. A to bolo aj dobré, viete, lebo tým, že teraz je to také voľné, že každý si sem príde a tuna si zoberie ženu a tu začne bývať a robí nám hanbu, pretože nevie tak žiť. [...] Já som to schvaľoval, aj tak to som chcel potom naspäť, aby také niečo bolo, ale boly hlasy, že to je nedobré, že prečo by jeho dcéra tu nemohla bývať aj so svojím mužom. - No pretože toho muža my tu nechceme, preto.*¹³⁷

Jakkoliv Gunár datoval takovou dohodu s místním úřadem do předválečného období, další romští pamětníci z Brekova, Koloman S. (nar. 1946) a Cyril D. (nar. 1956), pojmenovávali její určitou kontinuitu i pro celé období komunistického režimu.¹³⁸ Všichni pamětníci, se kterými jsem v Brekově nahrával rozhovor (kromě zmíněných mezi ně patřila i Olga O., nar. 1938 v Brekově) přitom současně s přesvědčením, že „brekovští cikáni byli vždy

---

¹³⁵ Rozhovor s Kolomanem Gunárem (nar. 1948), *op. cit.*

¹³⁶ *Tamtéž.*

¹³⁷ *Tamtéž.*

¹³⁸ Rozhovor s romským mužem Kolomanem S. (nar. 1946) a romským mužem Cyrilem D. (nar. 1956), nahráno autorem v roce 2022 v Brekově, slovensky (nahrávka v držení autora).

nejlepší v okrese“ (respektive „nejlepší v Československu“, jak uvedl Cyril D.), vyjadřovali zjevné rozčarování nad tím, že „dnes“ (tj. v době pořízení rozhovorů) žádná kontrola/selekce nově příchozích Romů neexistuje a že se do obce stěhují i mnozí „problémoví“ a „špinaví“ Romové, kteří brekovským Romům historicky utvářenou pověst „slušných cikánů“ kazí. V době mého výzkumu přetrvával mezi Romy v Brekově (kteří se sami identifikovali s „původními“ brekovskými romskými rodinami) narativ vlastní výjimečnosti, a to při distanci nejen vůči dominantně chápané kategorii cikánství, ale i vůči jejím údajným nositelům mezi Romy v okolních obcích a některým přistěhovaným rodinám v Brekově.

Romové v Brekově ale ve vztahu k Romům v okolí nikdy netvořili zcela izolovanou komunitu. Přes popsané silné ukotvení v lokálních vztazích mělo k interetnickým sňatkům v Brekově docházet jen zřídka a zdejší Romové si obvykle vybírali partnery/partnerky i mezi Romy v jiných vesnicích v regionu. Jakkoliv pamětníci pojmenovávali konkrétní obce, ve kterých měli žít Romové i tehdy „na úrovni“, uváděli zároveň, že na Romy, kteří se do Brekova takto přistěhovali, byl vytvářen tlak (ať už přímý, nebo nepřímý) na přijetí patřičného „způsobu života“, tj. například i zanechání aktivního užívání romštiny (srov. Hajská 2012, 2015). Vzhledem k převažující praxi virilokální postmaritální residence to byly obvykle ženy, které se takto do Brekova přistěhovaly, když se u romských žen z Brekova se naopak očekávalo, že se odstěhují za svým mužem, tedy případně i mimo domovskou obec. Lze tedy konstatovat, že obraz „místních Romů“ byl průběžně utvářený a do velké míry genderově podmíněný (srov. Ort 2022b).

Jakkoliv se mi nepodařilo zjistit bližší informace k údajné dohodě mezi brekovskými Romy a starostou obce ohledně (ne)přijímání nově příchozích Romů, archivní fond MNV v Brekově poskytuje jeden dokument, který s takovou praxí do jisté míry rezonuje. Jedná se o zápis ze setkání členů MNV v Brekově z roku 1953 ohledně „*prijatia cudzich príslušníkov do našej obci, cigánskeho pôvodu*“.¹³⁹ Podle textu zápisu se dříve ukázalo, že jedna neromská vesničanka (vdova) se rozhodla prodat svůj stavební pozemek „*príslušníkom nie našej obci, tj. cigánskeho pôvodu, ktorý sa chcú dostať do našej obce a vystaviť si tu obytné domy*.“ Proti tomu se v zápise ohradila rada MNV, členové MNV ale

---

¹³⁹ ŠOkA Humenné, f. MNV Brekov, kart. 14, sp. 152, „*Prijatie cudzích príslušníkov do našej obci, cigánskeho pôvodu*“, 1953.

i další podepsaní občané. Tito zároveň žádali, aby „*ONV v Humennom proti nastahovaniu sa troch cudzich rodin našej obce zakročil, by tieto bývali tam kde su teraz.*“ Podotkli, že „*ked' menovaná je pripadne nútená tento pozemok predat', nech ho predá obyvateľom našej obce a nie takým, s ktorými nie je ani jedná obec spokojná.*“ „*[P]rečo práve tieto rodiny mali by sa nastahovať do našej obce a robiť neporiadok v našej obci [...]?*“, stojí v zápise, který je uzavřen konstatováním, že „*[i]ch predkovia nikdy nebývali v našej obci a preto sme aj teraz proti tomu, aby ani oni u nás nebolí [sic!]*“.

Neexistuje žádné vodítko, které by zde ukazovalo na iniciativu takového protestu (nebo alespoň spoluúčasť na něm) ze strany samotných Romů žijících v Brekově. Není tedy možné určit souvislost mezi těmito dokumenty a praxí popsanou panem Gunárem. Stejně tak není ve formulaci zápisu explicitně uvedeno, že diskutovaným občanům má být zamezeno nastěhování se do obce primárně na základě jejich připsaného cikánství. Jak už jsem ovšem ukázal na jiném místě, kategorie „cizích“ a „cikánů“ se zde do velké míry potkávala a vzájemně posilovala. Identifikace těchto občanů jako „cikánů“ výrazně posilovala jejich chápání jako „cizích“ a implikovaný způsob života, který by způsobil „*neporiadok v obci*“ silně rezonuje s populárními charakteristikami „nepřizpůsobivých cikánů“. V širším kontextu je zde zároveň cítit nevyřčená distinkce mezi „místními/našimi cikány“, kteří jsou z obecnější kategorie „problémových cikánů“ částečně vyjímáni (srov. Grill 2015b, Kobes 2012, Ort 2022b) a „cizími cikány“, kteří jsou s ní naopak asociováni (viz též Hübschmannová 1998). O vyústění tohoto konkrétního případu archivní materiály mlčí. Postoje místního národního výboru vůči rodině „cizích cikánů“ zde ale dobře doplňují způsoby, jakým svoji pozici chápali brekovští Romové.

2.2.5. Vysídlení cizího cikána

Jsou to právě tyto mechanismy utváření společenské pozice Romů v Brekově, které tvoří důležitý kontext chápání lokální praxe přesídlovací politiky. Konkrétně to bylo vystěhování rodiny Reginy D., ke kterému došlo po návratu jejího manžela Rudolfa z vězení, kde strávil přes deset let za vraždu neromského vesničana. Když romští pamětníci Koloman S. a Cyril D. vzpomínali na Rudolfa D. a na okolnosti, za kterých jeho žena Regina odprodala vlastní domek jakožto „cikánskou chatrč“ a oba se i se svými dětmi odstěhovali z Brekova, přisuzovali mu vlastnosti, které jej silně asociovaly s figurou

„nepřizpůsobivého cikána“. Především připomněli, že „*on nebol Brekovčan*“. Jak vysvětlil Cyril D., v odlišném původu měla vřezet i odlišná „mentalita“:

Tam skadiaľ bol on, bola iná mentalita. Nie taká jak u nás, hej? Tam ešte tak žili, že nemali s bielymi žiadne vzťahy. Oni tak bitky a zlodejstvo a všetko možné. No a tu prišiel a tak myslel, že toto čo tam, že bude aj tu. A sa mu to nepodarilo. Pretože my sme chodili, aj my aj naši otcovia, do krčmy spolu, ako jedna rodina. A on prišiel a chcel byť niečo viac.¹⁴⁰

Pokud se opřeme o tuto výpověď, můžeme konstatovat, že případ přesídlení rodiny Rudolfa a Reginy D. dobře zapadá do narativu historie brekovských Romů jako „civilizovaných cikánů“, kteří dokázali uplatňovat etablovanost v lokální struktuře socio-ekonomických vztahů, a i ve spolupráci se svými neromskými sousedy, respektive s lokálními úřady byli schopni se nejenom vymezovat vůči „problémovým cikánům“, ale nositele této kategorie současně od místního společenství aktivně oddělovat. Rudolf D. spadal do takového obrazu jednak tím, že se do Brekova přizpůbil, navíc z obce, kde měli být Romové typickými nositeli „cikánského způsobu života“, ale následně především tím, že pozici „cikána-kriminálního“ potvrdil zastřelením jednoho z místních Neromů. Z této perspektivy tedy Rudolf D. nesplnil požadavek po „přizpůsobení se“ místnímu způsobu života a – jak dále uvedli Koloman S. a Cyril D. – místní Romové ho mezi sebe nikdy pořádně nepřijali. Podle vzpomínek pamětníků byla rodina Rudolfa D. donucena k odchodu z obce především pod tlakem rodiny zavražděného vesničana, která navíc byla jedna z těch rodin, které žily v ulici obývané převážně Romy (v dokumentech označované jako „cikánská osada“) a od domu Reginy a Rudolfa D. je údajně dělilo jen asi dvě stě metrů.¹⁴¹ S ohledem na výše popsané ale její odchod mohl dávat smysl i z hlediska způsobu utváření a udržování statusu samotných místních Romů.

Takové zarámování realizace přesídlovací politiky v Brekově, která posloužila vyřešení konkrétního konfliktu a reprodukci poměrně vyššího statusu brekovských Romů má svoje zjevné opodstatnění a dobře ukazuje, jak se konkrétní státní politika napojovala na lokálně specifické a historicky podmíněné kontexty. Z druhé strany je zde ovšem nebezpečí zjednodušujícího schematismu, které nabádá přistupovat k celé situaci s určitou opatrností. Při čtení výpovědi Cyrila D., které aktivně přitakával i Koloman S. je především nutné si uvědomit, že první jmenovaný se narodil ve stejném roce, kdy byl

---

¹⁴⁰ Rozhovor s Kolomanem S. (nar. 1946) a Cyrilem D. (nar. 1956), *op. cit.*

¹⁴¹ *Tamtéž.*

Rudolf D. za vraždu odsouzen, a druhému bylo pouhých deset let. Nechci se na tomto místě pouštět do zpochybňování spolehlivosti výpovědi pamětníků. Jde mi spíše o to, že i oba pamětníci, se kterými jsem vedl rozhovor neplánovaně dohromady (Cyril D. se přidal k rozhovoru, který jsem vedl s Kolomanem S. na zahradě jeho domu), zasazovali diskutovanou událost do určitého narativu. Právě při převažujícím důrazu na výjimečnost brekovských Romů mohlo dávat vymezení odsouzeného vraha Rudolfa D. jako přirozeně „cizího“ dobrý smysl. Jiní pamětníci ale jednoznačnou asociaci Rudolfa D. s kategorií „cizích“ a „nepřizpůsobivých cikánů“ zpochybňovali. Konkrétně Olga O., sestra Reginy D., vzpomínala, že Rudolf D. bol „šumný, panský a rozumný človek“, který zkrátka v jeden moment neunesl ponížení od jednoho z Neromů, v čemž ona sama viděla „velké nešťastie“.¹⁴² Gunár ve své knize uvedl (patrně i na základě vyprávění starších Romů) o Rudolfovi D. následující:

Rudolf D. [...] v Trebišove zabil gadža a bol odsúdený na 12 rokov basy. Za dobré chovanie odsedel asi 7-8 rokov. Rudo D. bol muzikantom v hre na kontru. Hrával v kapele Gustáva O. No bol aj vášnivým šachistom. Bol organizovaný v Humenskom clube šachistov. [...] V roku 1956 vo večerných hodinách v Brekovskej krčme Rudolf D. zastrelil [...] Andreja D., [ktorý] s rodinou býval tiež v lokalite Hušták [tj. v „cikánské“ ulici] v Brekove. [Andrej D.] [n]enáviděl Rómov a zle sa k nim správal. Rudolf D. [...] nebol fyzicky vyrovnaným partnerom Andreja D., dostal veľkú zlosť a nemohol zniest poníženie, ktorého sa mu dostalo od gadža Andreja D. (Gunár 2010: 49)

A dále na jiném místě:

[Rudolf D.] [h]ral šachy a karty vo vyššej spoločnosti. Vedel sa vyštafirovať, za čoho Regina zbožňovala. Nezniesol urážky a ponižovanie, preto vraždil z veľkej zlosti a fyzickej slabosti. (Gunár 2010: 105)

Jakkoliv tyto popisy nestojí v rozporu s „odlišnou mentalitou“ podmíněnou původem v jiné obci, tak jak pojmenoval Cyril D., je zjevné, že obraz „šumného“ a „rozumného“ šachisty a muzikanta úplně nezapadá do figury „kulturně zaostalého cikána“, jeho účast v místní romské kapele zase zpochybňuje obraz jeho nepřijetí a ukazuje na určitý stupeň etablovanosti v lokálních vztazích. Podle podrobné genealogie, kterou Gunár ve své knize zpracoval, přitom musel žít Rudolf D. s brekovskou rodačkou Reginou minimálně od roku

---

¹⁴² Rozhovor s romskou ženou Olgou G. (nar. 1938), nahráno autorem v Brekově, slovensky (nahrávka v držení autora).

1944, kdy se jim (už patrně v Brekově) narodil první syn. To přitom podpořil svými vzpomínkami i jiný ze synů Rudolfa a Reginy, Aladár (nar. 1950).¹⁴³ Ten zdůraznil, že jeho otec měl s ostatními „cikány“ (sám se vymezoval vůči označení „Romové“, viz předchozí poznámka pod čarou) dobré vztahy, což shodně s Kolomanem G. doložil jeho členstvím v místní romské kapele. Aladár D. ale odkázal k širší společenské participaci i mimo vztahy s brekovskými Romy, když podle něj jeho otec Rudolf, jakožto „velice inteligentní člověk“ založil s místním učitelem tělovýchovnou jednotu Vápenka. Aladár současně vzpomínal, že jako děti si běžně hráli s dětmi zavražděného Andreje D. a tragický konflikt jejich otců je do jisté míry míjel.

Je zřejmé, že pozice Rudolfa D. v lokálně vymezeném společenství měla ambivalentní rysy. S obcí jej pojily určité příbuzenské (skrze napojení na rodinu místní rodačky Reginy), socio-ekonomické (člen místní kapele) a kulturní vazby (člen šachového klubu v Humenném a spoluzakladatel tělovýchovné jednoty). Tyto vazby byly rovněž genderově podmíněné. Jako muž se zjevně účastnil sociálního života patriarchálního vesnického společenství. Ať už jako člen tradičně romské kapely, ale např. i skrze setkávání s ostatními muži v místní hospodě. Na druhé straně zde byly okolnosti, které ho z lokálního společenství potenciálně vylučovaly. Od místních Romů jej odlišoval původ v jiném východoslovenském regionu a mohl tak být vydělován jako „cizí“. Spolu s ostatními brekovskými Romy ale mohl být vydělován do podřadného postavení skrze asociaci s rasizovanou kategorií cikánství. Tuto rovinu vztahů akcentuje ve svém textu Gunár. Ten předkládá příběh muzikanta, který hrál „*šachy a karty vo vyššej spoločnosti*“, a který „*vraždil z veľkej zlosti a fyzickej slabosti*“, když neunesl ponížení od „gádže“, který „*nenávidel Rómov*“. V jeho pojetí se jedná o silnou výpověď o prožitku protiromského rasismu a jeho afektivní rovině. V polovině šedesátých let se kategorie cikánství dostává do hry v souvislosti s Rudolfem D. a jeho rodinou znovu. Tentokrát ovšem v pojetí centrálně ustanovené politiky přesídlení. Napojení na tuto kategorii umožnilo Rudolfově ženě Regině D. – majitelce domu v Brekově – svojí nemovistost odprodat v rámci

---

¹⁴³ Aladár D. (nar. 1950) zůstal žít v Česku a s Romy v Brekově už sám kontakt neudržoval. Vzhledem k probíhající pandemii Covid-19 mi poskytl jeden online rozhovor přes Skype, mou pozdější žádost o další rozhovor již odmítl s tím, že si nechce povídat ani o Romech, ani o Brekově. Sám měl na Brekov hezké vzpomínky a uvedl, že se odtamtud nechtěl stěhovat, ale že už současně v Česku začal nový život. Pro zaměření této kapitoly je příznačné, že hned od začátku našeho rozhovoru se vymezoval vůči tomu, že by byl sám Romem a dokonce tvrdil, že v Brekově nikdy Romové nežili. Přistoupil až na označení „občané cikánského původu“ a tím i na výše popisovanou dominantní logiku cikánství jako socio-kulturní, nikoliv etnické kategorie. (Rozhovor s Aladárem D. [nar. 1950], nahráno v roce 2021 online, česky [nahrávka v držení autora]).

„likvidace cikánských chatrčí“ a odstěhovat se do Česka, a to v situaci, kdy bylo po Rudolfově návratu z vězení setrvání v obci neudržitelné.

2.2.6. Vysídlení jako řešení lokálních konfliktů

Pro pochopení dynamiky vyjednávání kategorie cikánství a nesamozřejmosti skutečnosti, že celý incident v Brekově vyústil ve vystěhování jednotlivé rodiny, zasadím nakonec celý případ do kontextu podobných konfliktů z té doby, o kterých existují doklady pro jiné obce východního Slovenska. Je to příklad obce Vlachovo (okr. Rožňava), kde mělo dojít k vraždě neromského vesničana v únoru roku 1966 a příklad obce Hostovice (okr. Snina, tehdejší okr. Humenné), kde přibližně ve stejném období skončil po vesnické rvačce jeden z Neromů s poraněními v nemocnici. Nutno zdůraznit že připomenutí těchto událostí na jednom místě rozhodně nemá a nemůže sloužit k ospravedlnění dobového diskursu kriminalizace a sekuritizace „cikánů“. Dalo by se říct, že pravdou je pravý opak. Tyto příklady zde uvádím jednak z toho důvodu, abych ukázal, jak byl výše popsany dominantní diskurs sekuritizace cikánů spoluutvářen, ale také proto, abych představil jeho odlišné realizace v jednotlivých místech, a to částečně i ve vztahu k přesídlovací politice, se kterou se všechny tři případy v určitém momentě potkaly.

Případ vraždy v obci Vlachovo je zajímavý mj. tím, že kromě záznamu v Archivu bezpečnostních složek (viz Zapletal 2012: 61) o něm existuje několik pramenů romské provenience. Je to jednak stížnost adresovaná na KNV v Košicích, ve které se romská rodina z Vlachova dožaduje návratu z Česka do domovského okresu,¹⁴⁴ dále podobně laděná reakce diváka na vysílání diskutované televizní relace,¹⁴⁵ archivovaný přepis rozhovoru, který s Romkou z Vlachova už v Česku vedla Hübschmannová,¹⁴⁶ a nakonec můj vlastní rozhovor, který jsem při svém výzkumu v humenském okrese v podstatě náhodně nahrál s jedním příbuzným Romů z Vlachova.¹⁴⁷ Pro popis celé události použiju část první uvedené stížnosti:

---

¹⁴⁴ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 19, sp. 100, stížnost – Ondrej G., 14. 11. 1968.

¹⁴⁵ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

¹⁴⁶ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty77-83_MH, č. 11.

¹⁴⁷ Rozhovor s romským mužem Dušanem K. (nar. 1965), nahráno 2019 ve Snině, slovensky (nahrávka v držení autora).

*J sme pôvodom obyvatelia z Vlachova, okres Rožňava, kde v roku 1966 v mesiaci februári dopustili sa občania cigánskeho pôvodu počas výročnej členskej schôdzi JRD výtržnosti, z toho vznikla bitka, pričom jedného člena JRD píchli nožom, takže zomrel, v dôsledku čoho občania obce Vlachova jako odvetu za tento trestný čin rozbúrali mnohým občanom cigánskeho pôvodu domy, v dôsledku čoho aj my sme boli nutení odísť bývať do Olomouca.*¹⁴⁸

I ve Vlachově se přitom mělo jednat o záležitost jednotlivce. V dokumentu z Archivu bezpečnostních složek se píše o vraždě člena JRD Vlachovo Jozefa O. cikánem Martinem G. (Zapletal 2012: 61). Karol C., sám Rom z Vlachova ve své reakci na televizní vysílání píše, že „*sa traja cigáni bili s bielymi a jedného zabili*“.¹⁴⁹ Rozdíl oproti výše sledované situaci je zřejmý. V Brekově byla vražda neromského vesničana rámována jako akt jednotlivce a sankce za něj se rozšířily „pouze“ na jeho nukleární rodinu, a to snad i díky tomu, že mohl být Rudolf D. s ohledem na svůj původ v jiné obci vydělen z kategorie etablovaných brekovských Romů a do velké míry se tak stal individuálním nositelem nálepky „problémového/nepřízřusobivého cikána“. Ve Vlachovu byl naproti tomu uplatněn princip kolektivní viny, kdy byla kategorie kriminalizovaných a sekuritizovaných „cikánů“ uvržena na všechny místní Romy dle etno-rasových kritérií. Jak pokračuje ve svém dopise Karol C., „*vyhnali nás všetkých z dediny a museli sme opustit náš kraj, íst do Čiech, čo nás všetkých mrzí, lebo naše domy stáli 50 tisíc a museli sme ich nechat' pre troch zlých cigánov*“.¹⁵⁰ Pamětník Dušan K. přitom v rozhovoru se mnou vypověděl, že kolektivní vina byla nepřímou rozšířena na všechny „cikány“ v okolí, vůči kterým se zřetelně zvýraznily proticikánské postoje a jejich konkrétní manifestace. Připomněl současně, že takové postoje ve Vlachovu přetrvávaly ještě v období našeho rozhovoru (jaro 2019), místní úřad i samotní obyvatelé si hlídali, aby se do obce žádný další Rom nenastěhoval a samotní Romové se údajně obci raději vyhýbali.¹⁵¹

V této souvislosti ovšem stojí za zmínku, že na dominantní logiku, ve které byla vražda vlachovského člena JRD rámována v podstatě jako kolektivní akt všech (místních) Romů, přistoupili i pisatelé citované stížnosti, ve které použili příznačnou plurální vazbu

---

¹⁴⁸ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvatelstvo, kart. 19, sp. 100, stížnost – Ondrej G., 14. 11. 1968.

¹⁴⁹ NA Praha, KSC-ÚV-05/3, f. KSC – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

¹⁵⁰ *Tamtéž.*

¹⁵¹ Rozhovor s Dušanem K. (1965), *op. cit.* Podobné závěry učinil na základě svého dílčího terénního výzkumu v regionu (zaměřeného na dialektologii romštiny) kolega lingvista Viktor Elšík. Za předání těchto jeho nepublikovaných poznatků mu děkuji.

„občania cigánskeho pôvodu [...] jedného člena JRD píchli nožom“.¹⁵² K podobné vazbě se uchýlila i paní G. v rozhovoru s Hübschmanovou, když na otázku „Proč jste přišli do Olomouce?“ (*Soske avľan andre Olomouc*) odpověděla „Protože ve Vlachově Romové zabili jednoho gádža“ (*Bo Vlachoste jekhe gádzeš mundarde o Roma*), jakkoliv v zápětí dodala, že „potom jsme sem museli jít všichni, kvůli jednomu všichni“ (*a pali kampijam t'avel adej ša, kvůli jekheške šavóre*).¹⁵³ Z těchto dvou úryvků pochopitelně není možné dělat větší závěry a ani mi nejde o to „usvědčit“ vlachovské Romy z internalizace kriminalizujícího náhledu na Romy. I v kontrastu se striktně individuálním vymezením vraždy v Brekově mohou tyto úryvky spíše symbolizovat rozdílnost situace v obou obcích. Zatímco v Brekově byl celý narativ postaven spíše na proklamování kolektivní identity „civilizovaných cikánů“, ze které byl vydělen konkrétní jednatel, v případě dopisů Romů z Vlachova se jednalo spíše o požadavky jedinců, kteří se snažili vymanit z kolektivně uplatněné kategorie cikánství a usilovali o návrat do domovského regionu. Jak ovšem uvedl ve své stížnosti Ondrej G., v tomto ohledu mohli čelit minimálně dvojí překážce. Za první, na základě uplatněné kolektivní viny a z ní plynoucích silně prot cikánských nálad se nemohli vrátit přímo do Vlachova. A za druhé, v okresním městě Rožňava, kde si Ondrej G. po návratu z Česka zakoupil byt, ho odmítli přihlásit s tím, že „*cudzí cigán sa do Rožňavy nesmie nast'ahovať, že oni majú dost' občanov cigánskeho pôvodu z Rožňavy, pre ktorých potrebujú byty.*“ Zde se kategorie „cizího cikána“ potkala s probíhající přesídlovací politikou, která mj. cílila mj. na kontrolu pohybu „cikánů“ a stávala se tak současně nástrojem místních úřadů pro udržení Romů mimo obec (jakkoliv k tomu úřady neměly legislativní oporu, viz Guy 1977: 269–273; též kapitola čtvrtá).

Druhým komparativním případem je konflikt v obci Hostovice, o kterém se dozvídáme pouze z výpovědi pamětníků. Ti se v jeho popisu úplně neshodují, jistá není ani jeho datace. Jednou z pamětnic je paní Margita Hlaváčová (nar. 1954), která sama vyrostla v Hostovicích v osadě a odchod své rodiny do Česka popsala následovně:

Táta se tam na Slovensku s nima popral, tak jsme odtamtud [z Hostovic] museli utéct sem [do Česka]. Oni se poprali a tátu hledali, že ho chtějí zabít. Byli to tři bratři, co museli utéct pryč. Protože ten nejmladší bratr se popral na zábavě s nějakým pánem a popíchal ho

---

¹⁵² ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 19, sp. 100, stížnost – Ondrej G., 14. 11. 1968.

¹⁵³ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty77-83_MH, č. 11.

s nožem. [...] A on nechal vzkázat, že ať se okamžitě odstěhujeme, že chce strejdu zabít. Tak jsme všichni museli večer o půlnoci utéct ze Slovenska sem do Čech.¹⁵⁴

Není úplně jasné, zda paní Hlaváčová referuje o události (nebo dvou různých událostech), ve které figurovali oba bratři, nebo o jedné události u které zkrátka v jednu chvíli zaměnila aktéry. Stejně tak není zřejmé, zda hostovickou osadu museli následkem konfliktu opustit všichni Romové. Paní Hlaváčová mluví o rodinách třech bratrů, starosta obce v rozhovoru se mnou uvedl, že tehdy museli utéct všichni „cigáni“.¹⁵⁵ Není zřejmý ani vztah této události k přesídlovací politice – konflikt se patrně odehrál někdy v polovině šedesátých let, a ještě v roce 1968 (v červnu, respektive v září) byly dvě „cikánské“ rodiny vyplacené za své odprodané domky v hostovické osadě.¹⁵⁶ „Útěk“ Romů z osady a zbourání těchto domů nelze jednoznačně propojit. Je ovšem možné že i v tomto případě byla centrální přesídlovací politika napojena na řešení lokálního konfliktu a stvrdila tak odchod „nepohodlných cikánů“.

Události té doby neobjasňují ani dílčí archivní dokumenty, které se dotýkají situace „cikánů“ v Hostovicích. V roce 1966 musel v diskusi na okresním aktivu funkcionářů různých úřadů („za účasti obč[anov] cig[ánskeho] pôvodu“) předseda MNV v Hostovicích vysvětlovat situaci, kdy se místní „cigáni“ schovávali v lese, a to „skrz zlou propagandu v obci“, kdy „sami prísl. VB [veřejné bezpečnosti] upozorňovali cigánov, aby sa pripravovali, že už ich budú brat' na Sudety“.¹⁵⁷ V usnesení okresní „cikánské komise“ ze dne 22. března 1967 se zase uvádí, že je třeba prošetřit stížnost „cig[ánských] občanov z obce Hostovice, ktorí sa domáhajú likvidácie osady, nakoľko táto osada je vzdialená od obce“.¹⁵⁸

Z výpovědí pamětníků vyplývá, že v Hostovicích v době mého výzkumu už po desetiletí žádní Romové nežili, respektive, že všichni obyvatelé dřívější osady odešli do Česka někdy ke konci šedesátých let. I zde ale měla být situace o něco komplikovanější. Při své výzkumné návštěvě mezi Romy v obci Stakčín jsem náhodně narazil na paní Máriu K., která sama pocházela z Hostovic (nar. 1950). Mária K. se ovšem narodila do romské rodiny, o jejíž přítomnosti jsem se z ostatních pramenů nedozvěděl:

---

¹⁵⁴ [online] <https://www.pametromu.cz/index.php/pametnici-prehled/101-hlavacova-margita>

¹⁵⁵ Rozhovor se starostou obce Hostovice, veden v roce 2021 v Hostovicích, slovensky (bez nahrávky).

¹⁵⁶ ŠOkA Humenné, f. finančního odboru ONV Humenné, kart. 16, sp. 100, Jan S. [nezpracováno]; ŠOkA Humenné, f. finančního odboru ONV Humenné, kart. 17, sp. 103, Mária T. [nezpracováno].

¹⁵⁷ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 10, sp. 104, „Zápisnica“, 23. 6. 1966.

¹⁵⁸ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 15, sp. 71, „Uznesenie“, 22. 3. 1967.

V Hostovicích bylo tedy kolik rodin romských?

Tam bývali Rómovia, ale od nás bývali das dva kilometry. Bývali daleko.

Takže tam byla osada, ale vy jste nebydleli v osadě?

Nie, nie, nie, nie. Tam nebola osada, tam boli das štyri domy, viacej nie. Čo já pamätám. Ale povedali mi tie staré, že tam bolo ich viacej čo tam bývali. No ale všetky odišli na Čechy, na to tam zostali potom lem akurát das štyri domy. No. A tak biedne, strašně biedne žili. Deti po blate chodili a toto jak prasiatka by boli, abo dačo také. Lebo tam vozili drevo, ako zvažali s autami a viete jaké to je, bláto, nie, lebo z lesa... A tam voda tiekla, jój, ta deti také buli jak prasiatka špinavé.

A vaše rodina tam bydlela ve vesnici?

Ano, my jsme bývali ve vesnici, hej.

[...]

Potom se dajake Rómovia bili, viete, no a potom ich ľudia vyhnali preč. Odišli preč a tam už nie je nič, vôbec nič.

[...]

Vy jste se ale moc nebavili mezi sebou...

Ne, tak oni chodili akurát, moja mama bola kuma, ta chodili ku mame, či na kapustu, alebo keď mama zabila prasiatko, no tak chodili. Mama jim dávala vnútornosti a také. No proste chodili ku nám. Lebo bulo kumovstvo ta chodili ku nám. No.

A vy jste byli i příbuzný nějak?

Ne, příbuzne sme neboli. Nie.¹⁵⁹

Výpověď Márii K. do okolností odchodu Romů z Hostovic příliš světle nevnáší, když snad jen doplňuje, že se mohlo jednat o dvě různé fáze, řekněme dobrovolný a nucený odchod (jakkoliv je taková distinkce problematická). Zajímavá je ale z jiného důvodu. Ukazuje totiž další způsob diferenciací Romů v konkrétním místě, a to opět diferenciací jejíž rámování rezonuje s dominantní logikou cikánství. Ta se zde přitom odvíjí od pozice konkrétních rodin v sídelní struktuře obce, chápané v dichotomii prostoru („neromské“) obce na straně jedné a „cikánské osady“ na straně druhé. Shodně s dominantním

---

¹⁵⁹ Rozhovor s romskou ženou Máriou K. (nar. 1950), nahráno v roce 2019 ve Stakčíně, slovensky (nahrávka v držení autora).

diskursem o „cikánech“ popisuje Mária K. život Romů v osadě v poměrně dehumanizujících termínech („*deti boli špinavé jak prasiatka*“) a svým způsobem homogenizuje jejich pozici a jednání („*dajake Romovia sa bili a potom ich ľudia vyhnali preč*“). Současně ale takovým vymezením reprodukuje přirozenou asociaci „cikánského způsobu života“ s „nezdravým“ prostředím osad (viz kapitola třetí). Poměrně vyšší status této romské rodiny, ve které se už podle Márii K. nemluvílo romsky, a která měla vůči Romům v osadě až určitý paternalistický vztah (rámovaný institutem kmotrovství) byl provázaný právě s její situovaností v „neromské“ části obce, mimo prostor, který byl nazýván osadou. Snad právě i díky takové pozicionalitě nebyla tato rodina zahrnuta do pozornosti úřadů, kteří referovali o situaci „cikánů“ v obci a netýkal se jí ani finální odchod romských rodin z osady, které měly být svým způsobem vyhnány následkem popsaného konfliktu. Pokud se tedy Romům v Brekově dařilo uplatňovat kategorii etablovaných „civilizovaných cikánů“ a dominantně chápaná kategorie cikánství ulpěla na jednotlivci, a ve Vlachově do ní byli zahrnuti (a následkem toho i vyhnáni) kolektivně všichni Romové, v Hostovicích to byla naopak jediná rodina, která si držela své etablované postavení a dominantní kategorie ulpívala pouze na obyvatelích osady.

Pochopitelně je nutné mít na paměti, že se jedná o zpětnou rekonstrukci, která je utvářena i skrze výpovědi pamětníků v době výzkumu. Navíc podobně jako ve Vlachovu, ani situaci v Hostovicích jsem nestudoval ve větším detailu. Samotná interní diferenciacce mezi Romy na základě pozice v sídelní struktuře konkrétní obce ovšem byla podrobněji popsána i pro jiné obce východního Slovenska (např. Grill 2015b, Hrustič 2015a,b). Pro dané období je relevantní především moje vlastní historická rekonstrukce politiky místa v obci Jolany (Ort 2021, 2022b), kde se jedné rodině v polovině šedesátých let podařilo získat bydlení v obci mimo osadu a díky tomu s ní místní národní výbor ve svých materiálech nepočítal na přesídlení do Česka, což naopak navrhl pro všechny rodiny z tamní osady (ani u nich však k přesídlení nikdy nedošlo). V případě Jolan se tato mobilita konkrétní rodiny propsala i do uplatnění oficiální kategorizace „cikánů“ (viz úvod této kapitoly) – jako jediná byla tato rodina zařazena do první kategorie „cikánů“, kteří byli na dobré cestě k úplné asimilaci, zatímco ostatní Romové byli vedeni v kategorii II., což byla kategorie primárního zájmu nastolené politiky (tamtéž).

2.3. Závěr

Když Guy píše o kategorizaci „cikánů“ v souvislosti s „rozptylovou“ politikou, dobře ukazuje, že poměrně vágní vymezení centrálně nastavených administrativních kategorií poskytovalo prostor místním úřadům pro sledování vlastních zájmů. Ilustruje to mj. na příkladu spišské obce Bystrany, kde místní národní výbor zařadil všechny místní Romy do II. kategorie, tedy té, u které se počítalo s přesunem do Česka. Podle Guye tak úřad učinil bez ohledu na skutečný „způsob života“ místních Romů a se zjevným cílem se „svých cikánů“ zbavit (Guy 1977: 279). Pro mnou sledovaný humenský okres jsem konkrétní realizaci centrální kategorizace cikánů nebyl schopný dohledat, což beze sporu výrazně snižuje možnost sledovat, jak s vymezením cikánství zacházeli v kontextu přesídlovací politiky jednotliví aktéři na lokální úrovni. Jestliže jsem v této kapitole, stejně jako v celé knize, přenesl důraz na aktérství samotných Romů a vyjednávání jejich pozice v lokálních vztazích, provázání těchto dvou rovin – úřední kategorizace „cikánů“ a způsoby vymezování lokálních vztahů – by pro takovou diskusi bylo nemalým přínosem. To naznačuje výše citovaný příklad z Jolan, kde se do oficiální kategorizace „cikánů“ promítna prostorová mobilita jedné romské rodiny v rámci sídelní struktury obce (Ort 2022b, viz výše).

I při neznalosti toho, jak místní národní výbory humenského okresu, včetně toho brekovského, své „cikány“ pro potřeby přípravy harmonogramu jejich přesídlení rozřadili do centrálně vymezených kategorií, příklad Brekova, zasazený do širší analýzy dobového diskursu cikánství, je pro takovou diskusi zajímavý v několika ohledech. Předně podporuje argument Guye, že vymezení konkrétních rodin pro realizaci celé akce odráželo daleko spíše zájmy lokálních aktérů, než vyhodnocený „způsobem života“, jak předpokládaly směrnice k provedení „rozptylu“ a „přesunu“. Pokud Guy v tomto ohledu sledoval primárně pozice místních úřadů, praxe centrální politiky v Brekově ukazuje na zájmy dalších lokálních aktérů. O vystěhování konkrétní „cikánské“ rodiny zde měli usilovat neromští vesničané, především pozůstalí po vesničanovi, který byl více než deset let předtím zavražděn. Vystěhování této jednotlivé rodiny se ale přitom mohlo potkávat se zájmy samotných Romů a způsoby vymezování vlastní pozice v místním společenství, potažmo v celém regionu. Kromě samotné rodiny Reginy a Rudolfa D., kteří dle pamětníků sami vyhodnotili setrvání v obci po návratu druhého jmenovaného z vězení jako neudržitelné, to byli ostatní brekovští Romové, u kterých se takový způsob lokální

realizace nastolené centrální politiky potkával s aktivně historicky utvářenou a místně ukotvenou identitou „civilizovaných cikánů“, kteří sdílí lokální způsob života (srov. Ort 2022b).

Takto rámovaný příklad vystěhování jednotlivé rodiny ale zároveň dobře ukazuje, že realizace centrální politiky se vždy odvíjela od lokálně specifických a historicky podmíněných kontextů. Jakkoliv jsem pro situaci v Brekově nemohl sledovat přímý vztah mezi centrálně nastavenou administrativní kategorizací „cikánů“ a jejím použitím ze strany místního úřadu, ukázal jsem, jak se oficiálně proklamovaná logika cikánství potkávala s procesy jejího vymezování v konkrétním místě. V oficiální ideologii byli „cikáni“ kategorizováni na základě míry „civilizovanosti“ a začlenění („přizpůsobivosti“) v socialistické společnosti. Způsoby vymezování vztahů a sebeidentifikace mezi Romy v Brekově, při vědomí značných limitů jejich zpětné rekonstrukce, s takovým pojetím silně rezonovaly, když do nich i zde vstupovaly (mimo jiných) kategorie „civilizovanosti“/„zaostalosti“, respektive „ne/přizpůsobivosti“. Vepsání dominantního pojetí cikánství do struktury vztahů mezi Romy samotnými přitom bylo již dříve popsáno v antropologických textech, které sledovaly způsoby sociability Romů ve společnostech střední Evropy (viz Abu Ghosh 2008, Horváth 2012, Kovai 2012, Ort 2022b). Jakkoliv tyto výzkumy byly prováděny v období od začátku nového tisíciletí a sledovaly tedy jiný společensko-politický kontext, Horváth například klade strategii „zamlčování cikánství“ do souvislosti právě se socialistickou politikou, která (podobně jako v Československu) dávala Romům falešný příslib, že pokud se zbaví charakteristik cikánství, stanou se z nich plnohodnotní občané (Horváth 2012). Takto rámované stvrzování vlastního statusu a společenského přináležení jsem u Romů v Brekově doložil mj. prohlášením jednoho z nich, že už se ani „necítí být cikánem“. Jakkoliv jsem ale ukázal, že podobná prohlášení, a to nejen u brekovských Romů, ale i u romských autorů reakcí na televizní vysílání, byla rámována jazykem dobové ideologie, včetně vyjádření vděku „straně a vládě“, kořeny podobné strategie „unikání cikánství“ (Abu Ghosh 2008) nebo „emigrace z cikánství“ (Hübschmannová 1999a) lze spatřovat hlouběji. Ta totiž nerezonuje pouze s jazykem centrálně vymezené politiky, ve které bylo cikánství chápáno jako kategorie sociální deviace, ale i s širším populárním diskursem, ve kterém připouštění kategorie „slušného cikána“, který je prost charakteristik „zaostalosti“ a „příživnictví“, legitimizovalo jinak silně rasizující chápání cikánství. Identifikací s touto kategorií usilovali Romové (nejen v Brekově) o přerámování vztahů dominance a marginalizace (viz předchozí kapitola)

a vymanění se z pozice „cikánů“, kterým náleželo přirozeně podřadné společenské postavení.

Kategorie cikánství zde fungovala jako „lepkavá“ kategorie (viz Ahmed 2014), která ulpívala na určitých tělech, a Romové se snažili, aby se na ně „nenalepila“. O přisuzování cikánství rozhodovalo jejich okolí, které se ve stejné logice podílelo právě i na jeho zamlčování. Podle různých kritérií tak byli Romové v jednotlivých obcích buď zahrnuti, nebo naopak vyděleni ze zarámování lokálních konfliktů a návazně i z konkrétní praxe vysídlení. Z druhé strany, v kontextu přesídlovací politiky byla asociace s kategorií cikánství cestou, jak v dané situaci zhodnotit svůj dům, jako to udělala nejen Regina D., ale i další Romové (viz kapitola třetí). Oficiální kategorizace cikánství a její etno-rasové vymezení se tak ve sledovaném období potkávaly na nejasné hranici a různými způsoby vstupovaly do strukturování společenských vztahů a socio-ekonomických strategií samotných Romů.

Příběh brekovských Romů by ale neměl vést k představě, dle které Romové volbou jazyka a nastavením chápání sociálního statusu nekriticky reprodukovali logiku centrálně formulované asimilační politiky. Jakkoliv totiž Romové v Brekově poukazovali u sebe samých na absenci klíčových charakteristik dominantně chápaného cikánství, včetně jazyka, nelze v této souvislosti uvažovat o snaze o úplné odmítnutí distinktivní kulturní identity a splynutí v neromské společnosti. V této souvislosti lze stručně vypíchnout několik momentů. Zaprvé, když Gunár zpětně rekonstruoval „historii osídlení Romů v Brekově“, zpracoval ji jako příběh svébytné skupiny, jakkoliv silně ukotvené v lokálních socio-ekonomických vztazích. Za druhé, Romové v Brekově byli na začátku sedmdesátých let aktivními členy v místní organizaci *Zväzu Cigánov-Rómov*, ve které opět formulovali nikoliv svoje individuální zájmy, ale zájmy brekovských Romů jako skupiny. A nakonec, pokud někteří úředníci ve shodě s dominantním narativem chápali integrovanost Romů v Brekově jako výsledek aktérství především místního úřadu (respektive „strany a vlády“), (nejen) brekovští Romové v této souvislosti akcentovali vlastní zásluhy, konkrétně skrze vlastní pracovní nasazení. Především na reakcích diváků na televizní vysílání je možné sledovat, že právě z těchto pozic Romové pojmenovávali i limity proklamativně rovnostářské společnosti a snad i z toho pramenily některé odlišné požadavky vůči centrálně nastavené politice, konkrétně postoj vůči její „rozptylové“ logice. Tento poslední aspekt budu dále rozpracovávat v dalších dvou kapitolách.

3. KAPITOLA TŘETÍ. Osady: mezi marginalizací a autonomií

V archivních materiálech, které reflektovaly situaci „cikánských osad“ pro okres Humenné (jakkoliv se jeho hranice v poválečném období proměňovaly), se pravidelně dostávala do centra pozornosti osada Podskalka. Ta administrativně spadala (i v době sepsání této práce) právě pod okresní město, když od něj byla vzdálena ve své době asi dva kilometry. Zvýšené pozornosti se těšila z několika důvodů. Od padesátých let byla ve zprávách tehdejšího KNV v Prešově označována jednak za největší osadu v kraji, jednak byla řazena mezi osady se silně nevyhovujícími životními podmínkami, především s ohledem na podmínky bydlení. Jako taková současně patřila mezi ty osady, jejichž „likvidace“, respektive obecněji bytové podmínky, měly být řešeny prioritně. Kromě toho ale byla Podskalka pravidelně zmiňována ve zprávách o „řešení cikánské otázky“ na úrovni školního vzdělávání, když zde již od doby první republiky, a potom po přerušení provozu znovu od konce druhé světové války, fungovala samostatná „cikánská“ škola. Částečně právě na tuto školu byly navázané i mnohé svébytné kulturně-společenské aktivity, které zapříčinily častý výskyt Podskalky v tematicky souvisejících okresních dokumentech. Kromě vlastního fotbalového mužstva to byl například hasičský sbor, nebo lidový taneční soubor „Anglal“. Všechny tyto charakteristiky utvářely z různých perspektiv obraz Podskalky jako svébytného místa. Především na jejím příkladě v této kapitole ukážu realizaci centrálních snah o „likvidaci cikánských soustředění“, která byla klíčovým pilířem sledované přesídlovací politiky.

I zde mě bude zajímat primárně perspektiva samotných Romů. Proto je důležité, že mezi archivními materiály, které reflektovaly situaci v osadě na Podskalce se vyskytovaly i prameny romské provenience. Jeden z takových textů byl součástí reakcí diváků na televizní vysílání z roku 1966 (viz kapitola druhá). Pan Tokár, v té době již bydlícím v Ostravě, si v něm stěžoval na způsob řešení situace „Cikánů“ a reaguje na to, že v televizní relaci se objevila i jeho rodná Podskalka:

Velice mě překvapilo, že jste naši dědinu filmovali a že jste udělali takové ukázky v televizi, a to byly ukázky podceňování i dobré. Je dobře přijet, vyfotografovat a podceňovat a potom odject. Ale žít mezi nimi, pomáhat jim, to nedovedete. [...] Jsou lidi, kteří jsou za

cikánskou otázku placení. Přijedou jednou za rok a potom hned zas odjedou. Nestačí jen přijet autem, podívat se a odjet.¹⁶⁰

V návaznosti na předchozí kapitolu je příznačné, že pan Tokár z neutěšených životních podmínek „Cikánů“ obviňuje (i) je samotné. Podle něj ale tito potřebují adekvátní pomoc zvenčí, přičemž tu dosavadní rozpoznává jako nedostatečnou:

Já vím, že největší vinu máme na tom my, že si neumíme uvědomit, že dnes máme možnost a že naše děti by se mohly dostat hodně vysoko. [...] Já si myslím, že když nám ale budou pomáhat jako dodnes, tak to bude dlouho trvat, než se dostaneme na vyšší úroveň. Bez Vaší pomoci bychom nic nemohli dokázat.¹⁶¹

Kromě této kritiky je na celém dopisu zajímavý především osobní příběh pana Tokára, který vystavuje mj. okolo vývoje vlastní bytové situace. Vybírám z něj proto právě tyto tematicky související pasáže, které provazují vlastní osobní zkušenost s regionálními i centrálními politikami bydlení ve vztahu k „cikánským osadám“.

Roku 1958 jsem měl moc trápení se svou rodinou, když přišlo na naši obec [Podskalku], aby se naše obec vybudovala. Tak se jen pár domků postavilo, a to jen ti nejlepší, co měli rodinu nějakého funkcionáře. Ti, kteří měli špatné domky, tak ti zůstali.

[...]

Když jsem se ženil, měl jsem těžké začátky. Pracoval jsem na stavbě jako obyčejný dělník a vydělal jsem si 700 až 800 Kčs. Pracoval jsem v nejlepší partě, kde jsme měli až 250 hodin, někdy i víc. Přišli mráz, zima, mistři nám říkali, že si máme vzít neplacenou dovolenou na měsíc, nebo dva. A jak ti lidé měli žít? Když jsem viděl, že málo vydělám a manželka, že má s penězma velké trápení, tak jsem se rozhodl jít do Ostravy. Začal jsem pracovat na VŽKG. [...] Zde pracuji dodnes. Mám třípokojový byt.

[...]

Mám doma [na Podskalce] svůj domeček. Když jsem se dozvěděl, že naše domky budou bourat, tak jsem šel na okres, aby můj barák ohodnotili. A oni mi udělali na to cenu 12.000 Kčs. Přišel jsem tam, kde se ty domky vyplácí a dávají se žádosti. Tajemník se mnou jednal vulgárně, říkal, že musí ten domeček ještě zkontrolovat a kdo ví na kolik Vám to vyjde. A že mám přijít po druhé. Řekl jsem mu, že jsem z Ostravy a napsal si moji adresu a nedostal

---

¹⁶⁰ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

¹⁶¹ *Tamtéž.*

jsem žádnou odpověď. Tak s námi jednájí všude na Slovensku, Moravě i v Čechách. Asi proto, že viděl, že já stojím před ním s papíry a on sedí za stolem a že já jsem cikán. Odpověď nikde. To bylo v červenci a dnes už je pomalu listopad.¹⁶²

Pro sledování zkušenosti Romů ve vztahu k politice vůči „cikánským osadám“ je na výpovědi pana Tokára důležitých hned několik momentů. Zaprvé, centrální snaha o odstraňování osad v rámci přesídlovací politiky navazovala na dřívější politiky vůči osadám, ať už byly formulovány na centrální, krajské, okresní, nebo obecní úrovni. V případě Podskalky to byla především zmiňovaná výstavba rodinných domků v roce 1958, která se ovšem později ocitla v konfliktu s logikou „likvidace“, když „cikánské soustředění“ naopak konzervovala. Tomuto napětí mezi kultivací osady a jejím odstraněním se v textu budu věnovat podrobněji. Je přitom příznačné, že pan Tokár v textu referuje o „obci“, když má patrně na mysli přímo samotnou Podskalku jako část obce Humenné. Jakkoliv totiž mnozí Romové, podobně jako pan Tokár, i kvůli nevyhovujícím životním podmínkám Podskalku opouštěli, z druhé strany se podíleli na jejím utváření jako svébytného prostoru, čímž se k náležení k danému místu naopak přiznávali. Tento ambivalentní vztah mezi na jedné straně náležením k osadě jako svébytnému místu a na druhé straně úniku z osady s ohledem na nevyhovující životní podmínky, ale i její chápání jako „špatné adresy“ asociované se „zaostalým způsobem života“, je jednou z klíčových linií této kapitoly. Právě na příkladu Podskalky, ke které navíc byly průběžně uplatňovány podobně rozporuplné politiky bydlení, je možné tento nejasný vztah poměrně dobře pozorovat. Situaci na Podskalce budu jednak komparovat se tehdejší situací v jiných osadách v okrese, současně potom kontextualizovat v širším chápání osad v dobově dominantním, ale i pozdějším akademickém diskursu.

Stížnost pana Tokára, že na nové bydlení na Podskalce dosáhly pouze ty rodiny, které měly určité konexe, opět ukazuje, že možnost profitovat z politiky vůči „cikánským osadám“ se odvíjela od určité situovanosti v lokální hierarchii socio-ekonomických vztahů. V tomto případě nebyla pozicionalita formulována v termínech cikánství (viz kapitola druhá), ale s ohledem na určitý sociální kapitál (zde příbuzenské vazby na konkrétní funkcionáře). Právě přítomnost některých Romů v lokálních politických strukturách, a to nejen těch, které měly v gesci „řešení cikánské otázky“, přitom dále

---

¹⁶² *Tamtéž.*

rozrušuje jednoznačně dichotomický vztah mezi státem a Romy jako jeho výrazně marginalizovanými obyvateli (srov. kapitola první).

Kromě dřívější lokálně iniciované výstavby nadto reakce pana Tokára reflektuje i samotný průběh odkupování domků v kontextu přesídlovací politiky, který, jak je zřejmé i z jiných dokumentů a jak bylo částečně popsáno v literatuře, byl plný administrativních potíží a jeho nastavení nechávalo prostor i pro aktérství (tedy včetně liknavosti) konkrétních úředníků.

S ohledem na diskusi o pluralitě aktérství Romů dopis pana Tokára nakonec připomíná, že „likvidace cikánských soustředění“ dle vládního usnesení z roku 1965, včetně návazného „přesunu“ a „rozptylu cikánského obyvatelstva“ byla neodmyslitelně provázána s migrací Romů (zde především ze Slovenska do Česka) jako svébytnou strategií sociální a ekonomické mobility. Jakkoliv se tomuto aspektu se budu cíleně věnovat v kapitole čtvrté, je nicméně nemožné jej uzavřít v hranicích jedné kapitoly a nezohlednit jej jako důležitý kontext i zde.

3.1. Centrální a regionální politiky vůči osadám

Na území poválečného Československa bylo největší procentuální zastoupení Romů právě v jeho nejvýchodnější části, tj. na východním Slovensku. Jakkoliv zde žili Romové i ve městech (často bohatší a statusově výše postavení hudebníci), jejich výrazná část žila ve vesnicích, a to mnohdy v místech, které byly prostorově i symbolicky vydělené ze zbytku obce, v různé míře segregované a socio-ekonomicky marginalizované. Pro tato místa se ať už v lokálním kontextu, širším populárním, nebo oficiálním diskursu zažilo označení „osady“, respektive „cikánské osady“, včetně různých variací v lokálně specifických jazykových kódech, romštinu nevyjímaje (slov./rusín. např. *osada, kolónia, vatra, vatrisko, tábor*; rom. např. *osada, vatra, taboris*). A převážně k těmto východoslovenským osadám odkazoval termín „(nežádoucí) cikánské koncentrace“, respektive „soustředění“, užívaný v centrálních dokumentech k přesídlovací politice, jakkoliv takové osady se nenacházely pouze na východním Slovensku a tato politika se měla v různých ohledech dotknout všech regionů tehdejšího Československa.

Historička Donert ukazuje, že v případě snahy o „likvidaci“ těchto osad, tak jak byla formulována na základě vládního usnesení z roku 1965, se nejednalo o čistě *top-down* politiku, ale spíše reakci na hlasy z regionů, konkrétně tedy z východoslovenského kraje,

který apeloval na centrální úřady, že palčivou otázku osad není možné řešit pouze regionálně. Dle Donert to byli zástupci ÚV KSS, kteří pak i pomocí fotografií zachycujících silně nevyhovující životní podmínky v osadách, přesvědčovali funkcionáře v Praze, že situaci osad/v osadách je nutné řešit centrálně a systematicky (Donert 2017: 159–160). Nutno doplnit, že to nebylo poprvé, kdy se východoslovenské „cikánské osady“ dočkaly v rámci „řešení cikánské otázky“ zájmu centrálních úřadů. Snahy o jejich odstraňování byly jedním z důležitých bodů usnesení ÚV KSČ „O práci mezi cikánským obyvatelstvem“ z roku 1958. V pozdějších dokumentech, které reflektovaly plnění tohoto usnesení, však byl v tomto bodě konstatován neúspěch, což bylo přičítáno především nesystematické organizaci a liknavosti místních úřadů. To se mělo s novým usnesením z roku 1965 změnit. Pro „likvidaci osad“ měl být za jednotlivé okresy zpracován harmonogram a – jak upozornil např. Haišman (1999) – zásadní změna spočívala především ve finančním krytí plánované akce. Zatímco předchozí snahy byly formulovány jako apely na regionální a místní úřady, pro plnění vládního usnesení z roku 1965 byly vyčleněny zvláštní peníze ze státního rozpočtu, které měly být použity jednak na výkup a fyzické zbourání „cikánských chatrčí“, ale i na zajištění nového bydlení pro příslušné rodiny. Právě v tom lze spatřovat centrální převzetí zodpovědnosti za do té doby více regionální problém, jehož řešení (tj. „likvidace“) bylo jinak v usneseních krajského národního výboru (tehdy v Prešově) formulována už v průběhu padesátých let.¹⁶³

Taková politika vůči osadám dobře zapadá do obecnějších snah moderního státu o kontrolu svých obyvatel a souvisejícího chápání nepřehledných míst jako bezpečnostní hrozby a potenciálního ohrožení vlastní autority (Scott 1998). Donert ovšem upozorňuje, že v kontextu poválečného budování československého státu stály tyto osady stranou zájmu i z toho důvodu, že etnicky, nábožensky a jazykově heterogenní a dlouhodobě socio-ekonomicky marginalizovaný region východního Slovenska, který navíc utvářel historicky proměnlivou státní hranici, představoval pro centrální úřady nepřehledný prostor a potenciálně bezpečnostní riziko jako celek (Donert 2017: 85–89).

Jestliže to, co popisuje Scott pro fungování moderního státu není pouze transparentní uspořádání prostoru, ale ve svém důsledku především homogenizace vlastních obyvatel

---

¹⁶³ ŠAPO Nižná Šebastová, f. odbor vnútorných vecí KNV, kart. 219 a 220, inv. č. 53.

za účelem jejich snazší kontroly, i v případě osad šlo primárně o odstranění „deviantního“ „zaostalého způsobu života“, který s nimi byl přirozeně asociován.

3.2. Diskursy cikánských osad

3.2.1. Logika „likvidace“: Osady jako místo „cikánského způsobu života“

Pro podrobnější vhled do této logiky je možné se znovu vrátit k monografii Davidové *Bez kolíb a šiatrov* publikované v roce 1965, ve které je společenský význam „likvidace cikánských osad“ klíčovým tématem a jejíž diskurs je v linii s logikou vládního usnesení z října stejného roku. Podle Davidové jsou osady charakteristické typickým způsobem života, který je odlišný od způsobu života ostatní populace (1965: 87). V souladu s oficiální ideologií zde chápe Davidová tuto odlišnost hierarchicky, tj. v termínech „zaostalosti“. Pro Davidovou tedy nejsou osady pouze nepřehledným prostorem s nevyhovujícími životními podmínkami, především v oblasti bydlení a hygieny, ale celkově i prostorem určité společenské deviace. Tu chápe mj. v termínech „příživnictví“, kdy se tento „typický způsob života“ vzpírá řádnému zařazení do pracovního procesu, což v daném kontextu chápe jako klíčový nástroj společenské asimilace, respektive kritérium legitimacy náležením k socialistické společnosti. Kromě toho chápe Davidová „cikánské osady“ (podobně jako s nimi asociovaný „cikánský způsob života“) jako produkt a symbol nesprávného, tj. rasistického, přístupu k „Cikánům“ ze strany předchozích politických režimů a z toho pohledu je jejich úspěšná „likvidace“ rovněž ukazatelem legitimacy nového společenského zřízení. S ohledem na uvedené je pro Davidovou „likvidace“ nevyhnutelná a správná, když ji přitom chápe nikoliv pouze v oblasti materiální, ale s ohledem na „celkovou proměnu člověka“ (tamtéž: 96). V tomto kontextu označuje Davidová za špatnou praxi výstavbu nových bytů pro „cikánské rodiny“ na území stávajících osad (ať už na okraji, nebo přímo v jejich centru), což přes proměnu materiálních podmínek vede dle postulované logiky ke konzervování místně ukotveného „způsobu života“. Při uvedení příkladu takové špatné praxe Davidová odkazuje mj. právě na již zmiňovanou výstavbu rodinných domků na Podskalce v roce 1958.

Na druhé straně by ovšem podle Davidové bylo nesprávné odstraňování osad v jednotlivých případech uspěchat a je nutné k němu přistupovat systematicky se zohledněním specifických okolností v konkrétních místech. Shodně s pozdějším

harmonogramem, který se odvíjel od vládního usnesení č. 502/1965, Davidová konstatuje, že není možné do roku 1970 odstranit osady všechny, ale jen ty „nejhorší“. V ostatních případech je pak nutné pracovat na zlepšení hygienických podmínek, typicky zvýšením dostupnosti pitné vody skrze výstavbu studen. Při případném úspěchání celého procesu varuje Davidová před neúplnou proměnou způsobu života a přebíráním pouze „povrchních změn“ ze strany původních obyvatel osad. To ilustruje konkrétním příkladem, kdy sice „Cikánům“ bylo poskytnuto nové bydlení mimo osadu, ovšem i zde nakonec údajně spali v jedné místnosti na zemi, což autorka předkládá jako symbol starého způsobu života v osadě (tamtéž: 95).

Jako příklad zdařilé „likvidace“ uvádí Davidová přesídlení všech 110 obyvatel z osady Miklušovce při obci Hôrka (okr. Poprad) do osmi jiných obcí v okrese v roce 1961. Na tomto příkladu lze dobře sledovat, co Davidová chápe „celkovou proměnou člověka“, ale i jak chápe sejetí „Cikánů“ s „osadou“ jako místem „odlišného způsobu života“. V případě Miklušovců se podle Davidové jednalo o „*najzaostalejšiu osadu v celom kraji, bo aj v rámci celej republiky, s neuveriteľne nízkym stupňom života jej obyvateľov*“ a tím spíše bylo nutné její odstranění dobře připravit (1965: 104). Do komplexní „likvidace“ zahrnuje Davidová i „odvšivení“ a „vykoupání“ všech „Cikánů“, včetně důkladné lékařské prohlídky a očkování dětí. Po „*ošatení a občerstvení*“ byli tito rozvezeni autobusy do nových domovů, kde na ně v „*upravených a najnutnejšie zariadených bytoch*“ čekali v každé obci zástupci MNV a místního obyvatelstva, „*aby ich uvítali a niekde i pomohli prekonať prvé ťažkosti*“. Davidová zde současně postuluje přirozenou tendenci „Cikánů“ navracet se do svého původního prostředí, tj. k původnímu „způsobu života“:

Stará cigánska osada bola ihned po odchode jej obyvateľov zapálená a zbytky osady zrovnané so zemou, aby sa sem niektorí miklušovskí Cigáni nevrátili. (Predsa však sem večer prišiel sjeden z nich – starý Pompa – a na zemi, na mieste svojho bývalého obydľia spal celú noc. Ťahalo ho na staré miesto, ale potom pochopil.) A o krátky čas celé toto miesto – i s pozostatkami biedneho života miklušovských ‚vyvrhnutých‘ Cigánov – zarástlo trávou a jeho bývalí obyvatelia si začali zvykať na iný život vo svojich nových domovoch. (tamtéž: 104)

„Starý způsob života“, který má být odstraněn v komplexní „proměně člověka“, zde tedy Davidová nahlíží skrze celkovou fyzickou očistu, což rezonuje nejen s chápáním osad jako hygienického problému, ale i chápáním „cikánského způsobu života“ na bytostně tělesné

úrovni. Pro tuto kapitolu je ovšem důležitý především způsob, jakým Davidová nahlíží vztah mezi „způsobem života“ a osadou jako specifickým místem. Pokud jej Davidová v celé monografii chápe jako výsledek historické izolace „Cikánů“ v důsledku rasistických politik a postojů „necikánské“ společnosti, a jednu z překážek zdárné „likvidace osad“ spatřuje v proticikánských postojích konkrétních úřadů i místních obyvatel (tamtéž: např. 101), z uvedené citace je zřejmá nejen přirozená asociace „způsobu života“ s konkrétním místem, ale i síla emocionálních vazeb, které „Cikánům“ ve vztahu k takovému místu přisuzuje, a které je pro zdárnou „likvidaci“ potřeba překonat. „Cikánský způsob života“ zde tedy Davidová asociuje nejen se sociálním prostorem „cikánského soustředění“ a materiální rovinou životních podmínek (především bydlení), ale i emocionální vazbou ke konkrétnímu fyzickému místu.

3.2.2. Kritika likvidace: Osady jako místo romské kultury?

Hübschmannová, jako další aktérka dobové diskuse, neposkytuje oproti Davidové podobně ucelený náhled na chápání romských osad a politik vůči nim. Je jej proto nutné odvozovat z jejích dílčích tezí, z celkové konceptualizace svébytné romské kultury, případně potom z pozdějších textů. Je zřejmé, že Hübschmannová sice shodně s Davidovou rozeznává nevyhovující úroveň bydlení a celkově životních podmínek, nespojuje ji ale se „zaostalým cikánským způsobem života“, ale spíše s dynamikou širšího společenského vývoje. Hübschmannová popisuje osadu jako „sídlištní pospolitost Romů“, která byla původně vymezená jednak příbuzensky a jednak profesně, a jakkoliv byla mnohdy viditelně chudší v porovnání s neromskou částí vesnice, představovala součást lokálních socio-ekonomických struktur (ty Hübschmannová konceptualizuje optikou kastovního systému, viz též Hübschmannová 1999b). Tradiční osady Hübschmannová chápe jako fungující celky samy o sobě, ve kterých existují interní mechanismy sociální kontroly (např. Hübschmannová 1999a: 33) a regulace počtu obyvatel osad – zástupci nové generace profesně a příbuzensky vymezeného společenství se stěhovali do dalších vesnic, tedy tam, kde je bylo třeba a kde se byli schopní uživit (např. Hübschmannová 1993: 23, 36; 1998). Narušení sice socio-ekonomicky podřízené, ale určitým způsobem ekvilibrické pozice osad v lokálních systémech přisuzuje Hübschmannová jednak industrializaci a návazným širším společenským a hospodářským proměnám fungování celé společnosti, tedy i (východoslovenského) venkova, jednak realizací konkrétních

politik – ať už násilné vysídlování osad dál od obce v období *Slovenského štátu* (Hübschmannová 2005), nebo sociálně inženýrských politik komunistického režimu (Hübschmannová 1999a).

I Hübschmannová postulovala pro osady odlišný způsob života jejich obyvatel, na rozdíl od Davidové jej ovšem nechápala v termínech „zaostalosti“, ale spíše v logice kulturního relativismu. Projevy odlišných návyků v novém prostředí (typicky v kontextu migrace do měst v Česku) ovšem nepopisovala z perspektivy nutnosti jejich odstranění, ale spíše s ohledem na porozumění odlišné kultuře a vyvracení některých stereotypů o romských imigrantech v Česku (1993: 42–44). Pokud přitom Hübschmannová psala o fatálním narušení socio-kulturních hodnot Romů následkem asimilační politiky československého komunistického režimu (např. Hübschmannová 2000a), tyto hodnoty umisťovala právě do osad jako přirozeném prostoru jejich realizace. Při čtení její soudobé kritiky tehdejší centrální politiky je ovšem zřejmé, že Hübschmannová se nevymezovala vůči „likvidaci osad“ jako „likvidaci“ určitých izolovaných ostrovů romské kultury (viz Hübschmannová 1967, 1968, 1970). Při důrazu na kritiku svobodu pohybu to ve vztahu k osadám znamenalo spíše kritiku umělého sociálně-inženýrského zásahu do širší sociální dynamiky, která doprovázela jejich fungování, konkrétně tedy přirozený pohyb Romů z osad, a to ať už v rámci samotného regionu východního Slovenska, nebo do Česka. Ve svém textu pro *Literární noviny* například ukazuje patovou situaci jednotlivých romských rodin v osadě ve Velké Idě (okres Košice). Ty si nemohly stavět nové bydlení v samotné osadě, což by bylo v rozporu se snahou o „jejich likvidaci“, ani v obci, kde byla nová výstavba zakázána kvůli znečištěnému ovzduší z východoslovenských košických železáren, ani v jiných obcích, kde „mají svých Cikánů dost“ a nemohli ani odejít za svými příbuznými do Česka, protože by se tak ocitli mimo harmonogram řízeného přesunu, který dovoľoval pohyb „Cikánů“ pouze do vybraných partnerských okresů. A do těchto partnerských okresů zase nechtěli, protože tam zkrátka nikoho neznali, tedy postrádali potřebný sociální kapitál (Hübschmannová 1967). Podobně pro obec Rakúsy Hübschmannová popsala, že Romové chtěli stavět v osadě „mezi svými“, tj. v prostředí určitého sociálního bezpečí (srov. Skupnik 2007), což jim bylo znemožněno znovu kvůli státem vytyčenému cíli „likvidace nežádoucích cikánských koncentrací“ (Hübschmannová 1970: 105). V souvislosti s přesídlovací politikou později s odkazem na příběh rodin v konkrétní osadě píše, že „[m]anipulativní ‚integrace‘ komunistického státu [...] ‚řešila cikánskou otázku‘ totalitárně, a tak zabraňovala [...] romským rodinám ve spontánním

a přirozeném vzestupu.“ (Hübschmannová 1999b: 133). Na těchto příkladech ukazuje Hübschmannová nejen diskriminační povahu celého vládního usnesení, které limitovalo svobodu pohybu vymezené skupiny obyvatel, ale i pauperizaci osad jako paradoxní efekt snahy o jejich odstranění.

3.2.3. Marginalizace, stigmatizace, náležení

Hübschmannová oproti Davidové posunula perspektivu z důrazu na zdárné „řešení cikánské otázky“ k aktérské perspektivě a životních strategií samotných Romů, zajetí v kritice asimilační politiky ji ovšem zamezilo v preciznější interpretaci aktérství Romů v kontextu realizace přesídlovací politiky. Ve srovnání s některými dalšími autory, kteří sledovali aktérství Romů v daném kontextu se přitom vyjevuje, že Hübschmannová při konceptualizaci romských osad měla tendenci je chápat jako přirozený prostor realizace svébytné romské kultury. Jakkoliv i Hübschmannová zohledňovala vedle Romů i úlohu dalších aktérů při udržování existence romských osad, respektive kontinuity teritorializace Romů, byli to jiní autoři, kteří tento aspekt rozpracovali systematičtěji. Ve své rozsáhlé disertaci, zpracované na základě výzkumu v oblasti Spiše na začátku sedmdesátých let, to byl Guy, který nahlížel na postavení Romů v rurálních oblastech východního Slovenska v termínech rasové segregace, tedy včetně teritorializace Romů a celkové marginalizace romských osad. Když tento autor analyzuje příčiny neúspěchu snah komunistického režimu o asimilaci „Cikánů“, poukazuje především na přetrvávající protiromský rasismus místních úřadů i neromských obyvatel, které se vzpíraly narušení historicky utvářené hierarchie vztahů podle rasového klíče, tedy i narušení přirozeně chápané distinkce mezi (neromskou) vesnicí a „cikánskou osadou“ (Guy 1998).

O čtyři dekády později na základě mikrohistoricky laděného výzkumu rozeznává podobný postoj lokálních neromských aktérů i Sadílková (2017). Kromě diskutovaného důrazu na aktérství Romů Sadílková v tomto kontextu rovněž demaskovala stát jako homogenní celek, a rozlišila na jeho straně různé aktéry s různými, někdy i protichůdnými zájmy, především ve vztahu centrálních a regionálních úřadů (viz kapitola první). Jakkoliv se Sadílková přímo přesídlovací politice dle usnesení č. 502/1965 podrobněji nevěnuje, pro takto rozvrženou síť aktérů a vztahů na základě svého výzkumu navrhuje, že zájmy Romů, kteří usilovali o prostorovou mobilitu z osady do neromské vesnice a stvrzení vlastního lokálního náležení, se mohly potkávat s centrální snahou o „likvidaci osad“

a naopak narážely na snahu místních neromských aktérů existující teritoriální hranici udržet.

Z podobné perspektivy jsem na utváření kontinuity osady jako specifického místa v sídelní struktuře východoslovenské vesnice v nedávné době navázal já, když jsem na základě kombinace etnografického a historického výzkumu sledoval politiky místa v obci na severovýchodním Slovensku (Ort 2021, 2022b). Sledoval jsem procesy historicky utvářející osadu jako místo, které bylo shodně s dominantním společenským narativem podle místních obyvatel produktem odlišné „cikánské mentality“, respektive toho, co Davidová popsala „cikánským způsobem života“. Ukázal jsem, že historicky toto místo fungovalo jako „špatná adresa“ a do velké míry tedy podléhalo tomu, co Wacquant popsal jako „teritoriální stigmatizaci“ (Wacquant 2007). Ve shodě s tímto konceptem sdíleli představy o osadě jako o místě „kulturní zaostalosti“ všichni místní obyvatelé, tedy i samotní obyvatelé osady, kteří, podobně jako v citované studii Sadílkové, usilovali o „únik“ z osady a prostorovou mobilitu do „neromské“ části sídelní struktury obce. Takové snahy tedy byly v souladu s centrální politikou a byly aktivně podporovány i ze strany okresního národního výboru, který měl koordinovat její realizaci. I zde ale narážely na silnou zakořeněnost sledované teritoriální hranice a neochotu místního úřadu i místních obyvatel ji narušit. Několika rodinám se přece jen podařilo získat bydlení v obci mimo osadu, tedy „mezi gádži“ (*maškar o gadže*), čímž dosáhli poměrně vyššího sociálního statusu v lokálně ukotvené socio-ekonomické hierarchii (srov. Hübschmannová 1999a). Jejich pohyb byl ale rámován v termínech cikánství (viz předchozí kapitola), tj. jako posun od „cikánského způsobu života“, který tak byl nadále přirozeně asociován s prostorem osady a její stigmatizaci reprodukoval.

Ve své studii ovšem argumentuji, že jakkoliv stigmatizace osady byla v době mého výzkumu silným faktorem lokálních politik místa a silně promlouvala do životních strategií místních Romů, nebyla jejich úplným determinanem. Zaprvé, i samotné prostředí osady procházelo určitou proměnou a po výstavbě obecních bytů na místě původních dřevěných domků reflektovali jejich obyvatelé výrazné zlepšení životních podmínek. Za druhé, uprostřed světa neromské dominance fungovala osada i jako bezpečný sociální prostor, a i v této perspektivě její obyvatelé částečně přijímali populární představy o „cikánech“, kteří mají přirozenou tendenci žít pohromadě ve více lidech a utvářet koncentrovaná osídlení (tedy osady). Za třetí, zdejší Romové byli schopni

stvrzovat kontinuitu lokálního náležení, které tvořilo silný aspekt jejich sociability, nejen *navzdory* bydlení v osadě jako segregovaném a marginalizovaném prostoru, ale i *skrže* bydlení v osadě, její umístění v sídelní struktuře obce (nezvykle centrální pozice ve srovnání s jinými zřetelně segregovanými osadami) a její konkrétní podobu (kromě zlepšených materiálních podmínek např. i udržování čistoty, které bylo dáváno do kontrastu s představou o přirozeně „špinavých“ osadách).

V této kapitole rozpracovávám ambivalentní vztah mezi snahou Romů o únik z osady jako marginalizovaného a stigmatizovaného místa a přiznání se k jejímu náležení právě pro kontext snah o „likvidace osad“. Je přitom opět nutné připomenout, že tak činím s vědomím, že oproti mému výše uvedenému etnografickému výzkumu má takto nastavená historická rekonstrukce zjevná metodologická omezení. Při sledování konkrétní realizace dobové politiky vůči osadám v tehdejších humenském okrese a jejího lokálně historického podhoubí mě bude zajímat aktérství Romů, a především způsoby jakými se tito identifikovali s osadami jako se svébytným místem, definovaným nejen sociálně, ale i materiálně. Při sledování aktérství Romů v realizaci státní politiky vůči osadám mi přitom nejde o přednesení hodnotícího závěru, ve smyslu zodpovězení otázky, zda Romové v osadách chtěli žít, nebo nikoliv, respektive finálně rozhodnout, zda se taková politika s jejich zájmy shodovala, nebo byla naopak projevem symbolického násilí vůči nim. Právě naopak, rozpracování různých aspektů sledované politiky, a především různých aspektů životních strategií Romů, potažmo způsobů jejich (sebe)identifikace, mě zde vede ke konstatování stavu určité ambivalence a napětí. Na jedné straně tak existuje množství dokladů o dobové snaze individuálních Romů/romských rodin vymanit se z prostředí osady a získat bydlení mimo ni, respektive kolektivně formulované žádosti obyvatel o „likvidaci“ vlastní osady (viz Romové v osadě v Hostovicích, kapitola druhá). Na druhé straně ovšem nelze ignorovat ani doklady o přiznání se k osadě jako svébytnému místu, ať už *skrže* žádosti o její modernizaci, samostatné kulturně-spoločenské aktivity, nebo vlastní samosprávu.

Poměrně specifické je v tomto ohledu vztahování se k osadě *skrže* konkrétní materiální podobu daného místa, a to především s ohledem na to, že obvykle vychází ze zpětných vzpomínek v biografických orálně-historických rozhovorech (viz kapitola první). Připomenutí podobného vztahu naznačila Davidová, která v rámci poněkud rasizujícího a romantizujícího narativu popsala, jak „starý Pompa“ odešel přespat na

místo již zlikvidovaných „chatrčí“, aby nakonec pochopil, že i on se musí podřídít procesu civilizace (Davidová 1965: 104, viz výše). Vzpomínkám pamětníků na prostředí osady je nutné přičíst určitou míru nostalgie a idealizace, vztah k osadě jako nejen sociálnímu, ale i fyzickému prostoru zde ovšem nelze zcela upozadit. V této kapitole usiluji o částečné smíření zdánlivě protichůdných důrazů, ve kterých je základně akcentována úloha dominance neromské společnosti v teritorializaci Romů na straně jedné a aktéřské utváření svébytného prostoru na straně druhé. V takovém pojetí se chápání vztahu Romů ke konkrétnímu místu vymyká zažitým představám o jednotě místa, kultury a identity (srov. Gupta, Fergusson 1992) a směřuje ke komplexnějšímu uchopení romské identity (viz teze Theodosiou rozebírané v první kapitole této práce, rovněž pak viz Ort 2021, 2022b). Na druhé straně ukážu, že i samotná snaha o „likvidaci osad“ ve výsledku představovala ne zcela jednoznačnou a komplexní politiku, která rovněž navazovala na nesamozřejmé lokálně podmíněné procesy a mohla představovat i jejich dílčí diskontinuitu.

3.3. „Likvidace osad“ v bývalém okrese Humenné

O praxi „likvidace cikánských osad“ v humenském okrese nejlépe vypovídají materiály z fondu finančního odboru při ONV. Sto sedmdesát složek zde pokrývá výkup a zbourání jednotlivých „chatrčí“ v letech 1966 až 1972, což je také období platnosti vládního usnesení č. 502/1965 na Slovensku (v Česku byla jeho platnost ukončena o dva roky dříve; Guy 1977: 273). Úsilí o „likvidaci cikánských osad“ lze ovšem sledovat i pro dřívější období. Na regionální úrovni byla tato otázka systematicky formulována v krajském usnesení č. 301 z roku 1956,¹⁶⁴ další řešení se pak odvíjelo od centrálního usnesení „o práci mezi cikánským obyvatelstvem“ z roku 1958, na základě kterého mělo dojít i k formulaci harmonogramu „likvidace“ na následující období (Jurová 2008: 688). Konkrétní plány pro tehdejší okres Humenné poskytují materiály pro přípravu „koncepce řešení cikánské otázky“ ve východoslovenském kraji v roce 1963. Pro číselně rozpracovaný harmonogram bylo v okrese identifikováno 418 „nevyhovujících chatrčí“ z celkem 548 „domků občanů cikánského původu“.¹⁶⁵ Jejich zbourání mělo být

---

¹⁶⁴ ŠAPO Nižná Šebastová, f. odbor vntorných vecí KNV Prešov, kart. 2019, inv. č. 53, „Uznesenie 301/1956“, 1956.

¹⁶⁵ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvatelstvo, kart. 4, sp. 25, „Plán úloh na úseku riešenia otázok osôb cigánskeho pôvodu“, 3. 2. 1965.

v jednotlivých letech do roku 1970 (včetně) řešeno jednak soukromou bytovou výstavbou (233 domků), družstevní bytovou výstavbou (119 domků) a státní bytovou výstavbou (66 domků).¹⁶⁶ Explicitně je zde ovšem zmíněno pouze odstranění osady v obci Papín, ke kterému mělo dojít ještě v témže roce (k osadě v této obci viz níže). Do roku 1965 ONV v Humenném reflektoval úspěšné odstranění dvou osad (Ol'ka, Slovenská Volová),¹⁶⁷ aby ještě v únoru téhož roku potvrdil plán odstranit všechny osady v okrese ještě do konce roku 1970.¹⁶⁸ V plánu z listopadu roku 1965, tedy již v době platnosti říjnového vládního usnesení č. 502/1965, byly ovšem tyto ambice zmírněny – do roku 1970 měly být odstraněny jen vybrané („nejhorší“) osady, ostatní pak postupně po roce 1970, přičemž byl kladen důraz i na zlepšení situace v samotných osadách.¹⁶⁹ Jakkoliv už za první půlrok 1966 byla reflektována „likvidace“ čtyř osad a vykoupení 29 „chatrčí“, stanovený harmonogram se dále plnit nedařilo.¹⁷⁰ Dle průběžných zpráv vážla jednak činnost jednotlivých členů samotné okresní „cikánské komise“, kteří neplnili stanovené úkoly, konkrétně v řádném naceňování „chatrčí“ v jednotlivých osadách.¹⁷¹ Jako zásadnější problémy se ale jevily ty, které byly v literatuře popsány jako stěžejní překážky zdárné realizace přesídlovací politiky i pro jiná místa na Slovensku (resp. v Česku) – jednak liknavost až zamítavé postoje místních národních výborů ve věci prodeje domů/přidělování stavebních pozemků „cikánům“ z osad, ale i chabá spolupráce s partnerskými okresy v Česku, zde konkrétně okres Opava a Bruntál, které hlásily nedostatečné kapacity pro přijímání potenciálně nově příchozích „cikánských rodin“. Jen v několika jednotlivých případech tak byla „likvidace“ řešena přesídlením konkrétních rodin do těchto partnerských okresů, jak vyplývá ze sledovaných složek fondu finančního odboru ONV (viz kapitola čtvrtá). V kontextu všeobecně obtížné dostupnosti nového bydlení v tehdejší Československu, která byla konkrétně pro Romy v rámci východního Slovenska silně umocněna historicky zakořeněnými proticikánskými postoji (Guy 1977: 308), si nakonec většina rodin zajistila bydlení díky vlastním existujícím vazbám,

---

¹⁶⁶ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 3, sp. 55, „Komplexný plán na riešenia cig. ot. do r. 1970“, 2. 3. 1963.

¹⁶⁷ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 4, sp. 1, „Informatívna zpráva o riešení problémov osôb cigánskeho pôvodu.“ nedatováno.

¹⁶⁸ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 4, sp. 25, „Plán úloh na úseku riešenia otázok osôb cigánskeho pôvodu“, 3. 2. 1965.

¹⁶⁹ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 8, sp. 117, „Kontrolná zpráva o plnení opatrení o práci medzi cig. ob.“, 13. 11. 1965.

¹⁷⁰ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 11, sp. 120, „Hodnotenie výsledkov za I. polrok“, 1966.

¹⁷¹ *Tamtéž.*

ať už to bylo díky vlastní migrační zkušenosti na konkrétní místa v Česku, nebo nakonec i v rámci samotného okresu Humenné.

Přes zjevné kontinuity poválečných snah o „likvidaci cikánských osad“ nastala v této politice s přijetím sledovaného vládního usnesení zásadní změna, totiž vyčlenění konkrétních financí ze státního rozpočtu, které mělo zajistit její konečně komplexní a systematickou realizaci. V ní měla být každá k asanaci vytipovaná „chatrč“ nejdříve naceněna a teprve po potvrzení zajištění nového vyhovujícího bydlení pro danou rodinu ji ONV z přidělených prostředků odkoupil. Příslušný MNV byl potom zodpovědný za její fyzické zbourání. V případě, že tyto finance nepostačovaly na zajištění nového bydlení (což byla většina případů), finanční odbor ONV schvaloval finanční výjimku, která byla účelově vázána právě na zajištění nového bydlení (tj. i např. na koupi stavebního materiálu), případně jeho vybavení.

Dle vládního usnesení mělo probíhat nejen vykupování „chatrčí“, ale i celá přesídlovací akce na ryze dobrovolné bázi, jakkoliv měla být současně vedena osvětová kampaň, na základě které měli i „cikáni“ samotní pochopit význam této otázky. V mnoha případech se ovšem nezdálo, že by právě neochota „cikánů“ byla problémem ve zdárné realizaci celé akce. Pro tehdejší okres Spišská Nová Ves popsal Guy, že o přesídlení z osad do Česka byl enormní zájem a okresní národní výbor byl v první fázi žádostmi Romů o participaci na přesídlovací akci zahlcen (Guy 1977: 278). Pro samotný okres Humenné se v mnoha případech jednalo o udělení souhlasu s odprodejem „chatrče“ od lidí, kteří již v té době žili trvaleji na různých místech v Česku, kde buď usilovali o získání nového bydlení, nebo zde již měli bydlení dlouhodoběji zajištěné. Pro ně znamenal prodej „chatrče“ (a související finanční výjimka) jednak možnost na takové bydlení dosáhnout, případně si jednorázově finančně přilepšit. To ukazuje i v úvodu této kapitoly citovaný dopis pana T. z Podskalky, který usiloval o vyplacení finančních prostředků za naceněný domek v době, kdy už žil nějakou dobu v Ostravě. Jeho dopis ovšem ukazuje skutečnost, že nemuselo být vždy samozřejmé proměnit naceněnou chatrč ve vyplacení konkrétních prostředků. Popsaný životní příběh, kdy se pan T. podle svých slov odstěhoval do Ostravy v reakci na pokračující nevyhovující podmínky v domovské obci, nadto dobře ukazuje, že samotná migrace byla výsledkem určitých strukturálních podmínek, které i s ohledem na historický vývoj pozice Romův konkrétních místech představu o „dobrovolnosti“ podobných pohybů problematizují.

3.3.1. Pozice místních úřadů

Manželé Michal a Anna D. z Čertižného sepsali 13. června 1968 dopis „Komisii ľudovej kontroly“ při ONV v Humenném, ve které si stěžovali na zbourání vlastního domku. Pro jeho výmluvnost jej uvádím v plném znění:

V obci Čertižné sme vlastnili rodinný domček drevený, ktorý bol vo vnútri omietnutý a vo všetkých miestnostiach sme mali podlahu. Domček bol postavený za vodou a při daždivom počasí nám hrozila záplava. Požiadali sme preto predsedu MNV v Čertižnom, aby nám v obci bol pridelený iný stavebný pozemok, že si vystavíme nový rodinný domček. Za predsedom MNV sme boli viackrát, ale on nám hovoril, že pre nás nemá žiadny stavebný pozemok, ale dá nám potvrdenie, aby sme išli bývať do Čiech. Nakoniec sme s takýmto riešením súhlasili a asi tri roky sme bývali v Beroune, kde sme aj pracovali. Vzhľadom k tomu, že manžel zo zdravotných dôvodov nemôže v Čechách pracovať, museli sme sa vrátiť naspäť do obce. Po návrate sme však zistili, že náš rodinný domček je už rozbúraný.

Teraz sme na ONV zistili, že náš domček bol ohodnotený na 12 800,- Kčs. S výškou odhadu nie sme spokojní, nakoľko odhad bol urobený bez našej prítomnosti a bez toho, aby nám predseda MNV povedal, že náš domček mieni vykúpiť a zbúrať jako chatrč. Poznámávám, že náš domček nemal byť ohodnotený jako chatrč, nakoľko jako som už uviedla bol vnútri omietnutý a bol postavený asi v roku 1959.

Taktiež rodinný domček mojej matky, tj. Anny G., ktorý bol ohodnotený na 8 000,- Kč toho času zhorel a mám dojem, že toto bolo urobené pričinením MNV v Čertižnom.

Žiadame, aby naša sťažnosť bola prešetrená a finančná čiastka ta vykúpený domček bola nám zvýšená.¹⁷²

Z ďalších dokumentů vyplývá, že se pisatelé dopisu přece jen podvolili okolnostem, a snad i tlaku ze strany MNV v Čertižném (potažmo ONV v Humenném?). Dva dny po sepsání stížnosti, tj. 15. června 1968, vydal MNV v Čertižném prohlášení, dle kterého se Michal D. „dožaduje, aby býval v našej obci v svojom domčeku.“ Samotný úřad se po projednání žádosti usnesl, že „domek menovaného je zničený a nie je schopný na ubytovanie, za čo neručí MNV ak sa niečo stane.“¹⁷³ Se stejným datem byla ovšem na diskutovaný domek

---

¹⁷² ŠOKA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 16, sp. 102, „D. Michal, Čertižné“ [nezpracováno].

¹⁷³ Tamtéž.

vyplněna kupně-prodejní smlouva, ve které Michal D. podepsal odprodej domku ve výše uvedené ceně 12 836,- Kčs a MNV v Čertižném se zavázal k jeho asanaci.¹⁷⁴

Samotná stížnost, respektive její obsah, ukazují na některé důležité širší, vzájemně provázané aspekty realizace centrální politiky. Pokud jsem výše předeslal, že Romové mohli do jisté míry sdílet představy o osadách jako kulturně zaostalém prostředí a dílčím způsobem přejímali i jazyk, kterým se v dominantním diskursu o takových osadách referovalo, citovaná stížnost takovou tezi problematizuje. Jakkoliv manželé D. pojmenovávají nevyhovující umístění vlastního domku, což je vedlo i k žádostem o přidělení příhodnějšího stavebního pozemku, vymezují se zde současně vůči stigmatizujícímu označení „chatrč“ a návazně i vůči zahrnutí svého domku do kampaně, která si kladla za cíl „chatrče“ „likvidovat“. Jinými slovy, dožadování se důstojných životních podmínek se nemuselo nutně odehrávat v zajetí dominantní logiky, která nahlížela život v „chatrčích“ jako přirozenost „cikánského způsobu života“.

Celý dopis ale především problematizuje dobrovolnou bázi participace na celé akci, a to minimálně ve dvou různých rovinách. Předně implikuje, že minimálně v případě asanace „chatrčí“ se mohly její přípravy odehrávat i bez vědomí jejích samotných majitelů. Autoři žádosti zde dokonce navrhuje, že i samotná míra poškození konkrétních domů mohla být výsledkem jednání místního národního výboru, jako v případě shoření domu matky jednoho ze stěžovatelů (není úplně zřejmé, zda se jedná o matku Michala D., nebo jeho ženy Anny D.). Vedle podobného aktérství místních úřadů, které se mohlo v jiných případech odehrávat v méně nápadné podobě nátlaku a přesvědčování, ovšem diskutovaná stížnost, stejně jako dřívější dopis pana Tokára z Podskalky, ukazuje ještě na širší strukturální problém, který dobrovolnou participaci zpochybňuje. Je totiž zřejmé, že samotná poválečná migrace do Česka nebyla výsledkem pouze socio-ekonomické marginalizace válkou silně zasaženého východoslovenského regionu jako celku, ale v případě Romů se odvíjela i od jejich marginalizovaného postavení v jeho rámci (viz Úvod a situace v obci Kapišová). Migrace nemusela být v tomto ohledu preferovaná varianta a navíc, jak dále dobře ukazuje popis vlastní situace obou stěžovatelů, i romští migranti, kteří zůstávali v Česku, mohli často počítat s udržením vazeb na domovskou obec na Slovensku, která pro ně mohla být do jisté míry bezpečným prostorem právě třeba v situacích zhoršeného zdravotního stavu. Taková dynamika migrace přitom byla

---

¹⁷⁴ *Tamtéž.*

popsána nejen pro situaci Romů v socialistickém Československu (viz Guy 1977: 486), ale i pro porevoluční období migrace Romů do Česka (Ort 2022b), případně dále na Západ (Ort a Dobruská 2023). Z této perspektivy i vyjádření souhlasu romských migrantů s odprodejem a následnou asanací vlastního domku ve své původní obci na Slovensku mohlo být sice svým způsobem racionálním ekonomickým rozhodnutím, na druhé straně ale i výsledkem jejich dlouhodobé komplexně utvářené marginalizace a podřadného postavení v socio-ekonomické hierarchii dané obce, což se mnohdy viditelně projevovalo právě v oblasti bydlení (ať už kvality jeho výstavby, nebo pozicionality v rámci sídelní struktury obce).

3.3.2. „Úspěšná likvidace“: Osada v obci Ľubiša

Z této perspektivy lze číst nejen jednotlivou stížnost, ale situaci v těch osadách, které byly v materiálech ONV vykázané jako „úspěšně zlikvidované“. Bližší vhled do vztahů v konkrétních obcích zde sice – i díky povaze konkrétních archivních materiálů – vede ke sledování především aktérství místních národních výborů, lokálních politiků vůči „cikánským osadám“ a určitých (dis)kontinuit teritorializace Romů (jakožto „cikánů“). Popsání těchto souvislostí ovšem považuji za důležitý kontext pro sledování pozic, zkušeností a aktérství samotných Romů.

Po přijetí vládního usnesení to byla mezi úplně prvními „cikánská osada“ v Ľubiši, kde byly všechny domy v osadě naceněny a odkoupeny k asanaci ještě v průběhu roku 1966. Dle jednotlivých složek fondu finančního odboru už přitom ale měly rodiny všech majitelů těchto domků zajištěné vlastní bydlení v Praze. Tam odcházely Romové z Ľubiši hned po válce, podle MNV v Ľubiši už v roce 1946.¹⁷⁵ To potvrzovaly ve svých výpovědích pamětnice z řad původně Ľubišských Romů, které už pro šedesátá léta reflektovaly poměrně silné ukotvení Romů v pražském prostředí, ať už co se týče zajištění bydlení, práce, ale i vztahů s lidmi v okolí, mj. i dalšími Romy, kteří do Prahy přicházeli z humenského okresu (viz Hudousková et al. [nepublikováno]). Dle dokumentů k ocenění jednotlivých domků v osadě v Ľubiši se jednalo o domky dlouhodobě neobývané a v mnohých případech už i neobyvatelné.¹⁷⁶ V roce 1966 tak majitelé jednotlivých domků

---

¹⁷⁵ ŠOkA Humenné, f. MNV Ľubiša, kart. 1, sp. 27, „Cigáni v Brekove“, 1953.

¹⁷⁶ ŠOkA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 15, sp. 2, 3, 4, 5, 6, 31, 32, 36, 40, 87 [nezpracováno].

schválili jejich prodej za účelem zbourání a ONV v Humenném si mohl poměrně snadně odškrtnout kompletně „zlikvidovanou osadu“.

Takové situaci ovšem předcházela poměrně nesamozřejmý vývoj. Romové se totiž z Prahy do Ľubiši dlouhou dobu pravidelně vraceli, což opět dokládají nejen vzpomínky pamětníků, ale třeba i zápisy ve školní kronice, ve které byla docházka dětí z těchto rodin vedena vždy jen část roku, než se u nich objevila poznámka „odjel do Čech“.¹⁷⁷ Jeden z neromských vesničanů v Ľubiši v rozhovoru se mnou vzpomínal, že Romové se vraceli do domovské obce vždy na léto, a to s velkou pompou díky nově nabytému socio-ekonomického kapitálu, kterého v novém prostředí dosahovali především jako muzikanti.¹⁷⁸ To potvrzovaly ve svých výpovědích i samotné romské pamětnice, podle kterých muži z těchto rodin dokázali své muzikantské řemeslo úspěšně provozovat i v novém prostředí, kde si postupně začali vydělávat hraním v pražských vinárnách (viz Hudoušková et al. [nepublikováno]). Přestože je migraci Romů v tomto případě rozhodně nutné vnímat jako aktérskou strategii, vedoucí k signifikantní sociální mobilitě a společenské participaci v novém prostředí (viz tamtéž), pokusím se zde krátce ukázat, že jejím důležitým kontextem byla kontinuita proticikánských postojů MNV v Ľubiši, které se konkrétně projevovaly v oblasti bydlení a politice prostoru, a které navíc reprezentovaly obdobné (a přímo pojmenované) postoje ostatních neromských vesničanů v Ľubiši. V tomto ohledu lze zbourání Ľubišské osady vnímat i jako výsledek kontinuální snahy místního úřadu o teritorializaci „svých cikánů“, respektive jejich úplné vystěhování.

MNV v Ľubiši sice v roce 1953 konstatoval absenci „cikánských rodin“ v obci které měly dříve odejít do Česka, při průzkumu „cikánských osad“ v roce 1956 v tehdejší východoslovenském kraji se sídlem v Prešově byla pro osadu v Ľubiši popsána existence osmi domků, čtyř z nich neobyvatelných, ovšem v dalších mělo žít celkem 32 osob. Autoři zprávy uzavírají, že v případě Ľubiši je nutné přistoupit k nové výstavbě, a to jednak rodinných domků, jednak řádné studny.¹⁷⁹ Samotný MNV ovšem již v předchozím roce formuloval velmi jasně svůj postoj k možnosti individuální výstavby ze strany obyvatel osady, když v červenci roku 1955 řešil žádost Jána F. o stavbu obytného domu při státní

---

¹⁷⁷ ŠOkA Humenné, Školní kronika Ľubiša.

¹⁷⁸ Rozhovor s neromským vesničanem Jánem Š. (nar. 1933), rozhovor veden autorem v roce 2015 v Ľubiši, ve slovenštině (bez nahrávky).

¹⁷⁹ ŠAPO Nižná Šebastová, f. odbor vnutorných vecí KNV Prešov, kat. 219, inv. č. 53, „Zpráva zo služobnej cesty konanej v dňoch od 8 do 12 júna 1956“ 1956

cestě. Předseda MNV v této souvislosti připomněl, že „všetci občania obce Ľubiša sú proti tomu a nechcú dovoliť stavať mu obytný dom, lebo jako (cigan) [sic!] bude tam znečisťovať okolie“.¹⁸⁰ Stejnou argumentaci přitom zopakovala Rada MNV, která byla v této souvislosti požádána o vydání usnesení. Kromě připomenutí, že žadatel „ako (cigan) bude znečisťovať okolie“ poznamenala, že „[v] obci je cigánská celá osada, kde majú vhodný pozemok na stavanie rodinných domkov a aj tento Ján F. môže tam si vystavať obytný domček, kde dosiaľ býval v starom domčeku“.¹⁸¹ Jak později reflektovali i jednotlivé složky státního aparátu, zamítavé postoje místních národních výborů při řešení přidělování stavebních pozemků pro „cikány“ byly běžnou praxí (viz Guy 1977: 278). V tomto případě ale stojí za pozornost neskryvaně proticikánský, tedy ve své podstatě rasistický motiv, který mohl být jinde přítomen spíše implicitně, respektive pozorně zakrýván (srov. Ort 2021, 2022b).

Velmi podobnou a podobně otevřeně proticikánskou argumentaci přitom MNV v Ľubiši použil při snaze o přesídlení celé cikánské osady už v srpnu roku 1945:

Terajšie umiestnenie cig. tábora nie je zodpovedné zo stránky zdravotno-polícajnej, nakoľko tábor je umiestnený takmer v prostriedku obci, jeho okolie je znečistené výkalmi a choroboplodnými odpadkami, zapríčinenými len cigánmi v tábore bývajúcimi, tak že verejný záujem si toho bezodkladne vyžaduje, aby v tejto veci bola zjednaná náprava. Pozemky kde sú cigánske chalupy sú pzkn. vlastníctvím pol. obce Ľubiša. Novovyhladané miesto podľa pripojeného situačného náčrtku, kde cig. tábor má byť premiestnený, je pre tento účel z každého hľadiska zodpovedné. Námietky zástupcu cigánov do obce príslušných domovským právom nemôžu byť pre bezdôvodnosť braté v úvahu. (Jurová 2008: 92–95)

Uvedenému záměru, i celé argumentaci, přitakal ještě v témže měsíci ONV v Humenném, který ovšem nadto připomněl, že „Cigánom do obce príslušným je obec povinná vystaviť chalupy, obývaní schopné zdravotno-polícajným a požiarno-polícajným predpisom zodpovedné,“ musí „počas premiestňovacích prác poskytnúť premiestňovaným cigánom primerený útulok bez zaopatrenia“ a že „Cigáni, ktorých obec premiestňuje, sú pri týchto prácach povinní obci tiež prácou vypomáhať akto to bude potrebné“ (tamtéž). Sami zástupci „cikánské osady“ se záhy (v září 1945) proti rozhodnutí o přemístění osady odvolali na *Slovenskú národnú radu pre veci vnútorné* v Bratislavě. Zdůraznili zde mj., že z nově vyhlédnutého místa není možné s ohledem na vzdálenost od obce zaručit řádnou

---

¹⁸⁰ ŠOkA Humenné, f. MNV Ľubiša, kart. 2, sp. 39, „Zápisnica“, 21. 7. 1955.

¹⁸¹ Tamtéž.

školní docházku dětí. V případně zamítnutí odvolání přitom vyjádřili obavu, že „v našej ľudovodemokratickej republike aj teraz je najnižšia vrstva ľudu odstrčovaná od verejnosti“. Zástupci osady požadovali zřízení komise za účelem zvolení nového stavebního místa pro „ciganský tábor“ a trvali na tom,

aby do tejto doby kým nebude vystavená nová cigánska kolónia aby naše doterajšie domy neboly porušené, keďže sa bliži zima, o stavebný materiál sú teraz ťažkostí, je zrejmé, že kolónia do zimy vystavená byť nemôže a keď by naše doterajšie domy byly porušené, byly by sme nútení aj so svojou rodinou bývať bez prístrešia. (tamtéž)

Reakce z Povereníctva vnútra, adresovaná na ONV v Humenném, přišla až v květnu roku 1946, když v ní kromě žádosti o doplnění podrobností plánovaného přesídlení (nákladnost akce a vzdálenost případného nového „cigánského tábora“ od středu obce Ľubiša) zaznělo i zpochybnění celé akce, a to s ohledem na „značný zásah do najzákladnejších občianskych práv sociálne najslabšej vrstvy obyvateľstva“ (tamtéž). Jakkoliv neexistují mně dostupné doklady o další komunikaci uvedených aktérů, je nasnadě, že celá akce byla ukončena odchodem obyvatel osady do Čech, který se měl uskutečnit právě ještě v roce 1946.¹⁸² Nabízí se, že na samotný prvotní odchod Romů z Ľubiši měly vliv nejen patrně nevyhovující životní podmínky ve stávající osadě (i její zástupci ve svém odvolání počítali s výstavbou nového „cikánského tábora“) a celkově neutěšená poválečná situace na východním Slovensku, ale i způsob, jakým se ke „svým cikánským občanům“ stavěl místní úřad, navíc, jak sám refleктоval, když se v této věci opíral o veřejné mínění ostatních vesničanů.

3.3.3. „Likvidace“ osady v obci Papín

Zatímco v Ľubiši byla k nelibosti MNV a místních občanů osada ještě v roce 1945 situována v podstatě ve středu obce, v jiných obcích byly osady na základě proticikánských opatření z období *Slovenského štátu* přesídleny dále od obce (srov. Hübschmannová 2005), což bylo následně určující nejen pro poválečnou pozici Romů v hierarchii lokálních vztahů a jejich související migraci do Česka (srov. Sadílková 2020), ale i pro návazné politiky ze strany regionálních úřadů. Pro humenský okres jsou o takovém přesídlení osad doklady minimálně pro obce Jabloň, Slovenská Volová (viz též

---

¹⁸² ŠOkA Humenné, f. MNV Ľubiša, kart. 1, sp. 27, „Cigáni v Brekove“, 1953.

Fedič 2001) a Papín. Konkrétně pro obec Papín se budu dalším osudům zdejších Romů věnovat v následující kapitole (kapitola čtvrtá). Na tomto místě bych chtěl alespoň stručně ukázat, že prvotní přesídlení osad tvořilo důležitý kontext poválečných snah o jejich „likvidaci“. Na krátkém srovnání vývoje situace ve dvou vybraných obcích (Papín a Slovenská Volová) ukážu odlišný způsob její realizace i aktérství zástupců MNV.

Byly to právě osady v Papíně a ve Slovenské Volové, kterým se vedle Podskalky minimálně od konce padesátých let dostávalo zvýšené pozornosti regionálních úřadů. ONV v Humenném ve svých plánech na řešení situace „cikánských osad“ v okrese již nejpozději od roku 1958 opakovaně připomínal nutnost přestěhování obou osad na jejich původní místo v obci. Například v usnesení roku 1958, které zaslal *odbor výstavby a vodného hospodárstva na odbor pre veci vnútorné* (obojí při ONV v Humenném) byla reflektována nutnost přemístění „*občanov cigánskeho pôvodu z osád pri Papíne a Slovenskej Volovej do intravilánu obcí,*“ k čemuž byl údajně udělen souhlas i ze strany příslušných Rad MNV. Pro provedení této záležitosti bylo dle usnesení dále nutné „*požiadať geodéziu a kartografiu o prevedenie geometrických plánov s cieľom vyvlastnenia stavebných pozemkov, nakoľko pôvodné miesto cigánskych osád svojou veľkosťou nevyhovuje*“. Žádost o vyvlastnění pozemků zde dostaly na starost rady MNV, zatímco *odbor pre veci vnútorné* při ONV měl zajistit finanční krytí celé akce.¹⁸³

Při sdíleném osudu, sdíleném záměru ze strany ONV v Humenném a shodném souhlasu ze strany MNV, byl ale další vývoj situace obou osad a jejich obyvatel značně odlišný. V případě Slovenské Volové se přestěhování obyvatel osady do intravilánu obce dařilo postupně plnit už od května roku 1959, kdy první rodina podepsala kupně-prodejní smlouvu na pozemek v obci. Při plánu pokračovat v dalším přemísťování rodin z osady na stejné místo v obci Rada MNV konstatovala, že „*[občané] ktoré maju pozemky v tomto useku sú ochotne odpredať na stavebne pozemky občanom cigánskeho pôvodu.*“¹⁸⁴ Ve zprávě ONV ze září roku 1959 je již uvedeno, že „*[v] Slov. Volovej žadatelia si zakúpili 3 stavebné parcely a pre ďalších 5-tich sa vyvlastnia parcely patriace právom vlastníckym vzialeným osobám v USA*“.¹⁸⁵ Osada ve Slovenské Volové figurovala jako kompletně

---

¹⁸³ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 23, sp. 12, „Premietnenie cigánskych osád“, 30. 12. 1958.

¹⁸⁴ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 23, sp. 26, Rada MNV v Slov. Volovej, 28. 5. 1958.

¹⁸⁵ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 23, sp. 26, „Situačná zpráva o premiestnení obyvatel'ov cigánskeho pôvodu“, 25. 9. 1959.

„zlikvidovaná“ už ve výkazu za okres Humenné z roku 1962,¹⁸⁶ jakkoliv znovu figurovala mezi osadami „zlikvidovanými“ v roce 1966 (zde se ale patrně jednalo spíše o snahu ONV vykázat „likvidaci osady“ znovu při platnosti nového vládního usnesení č. 502/1965).¹⁸⁷

Zbourání se nakonec „dočkala“ i osada v Papíně, jejíž osud se ale daleko spíše blížil scénáři v Ľubiši (k popisu osady v Papíně viz první kapitola). Romové z papínské osady odjížděli pravidelně za prací do Čech a centrální politika „likvidace osad“ nakonec nevedla k jejich přemístění zpět do obce, ale definitivní odstranění od ní. Odlišný vývoj situace ve Slovenské Volové a v Papíně byl patrný i při mé návštěvě obcí v roce 2021. Zatímco pracovnice obecního úřadu v Papíně mi až s určitou dávkou hrdosti a snad i úlevy hlásila, že „u nás v obci Cigáni nežijú“, ve Slovenské Volové žilo několik romských rodin přímo v obci (jakkoliv v některých případech na jejím okraji). Podobně jako v Ľubiši, i v Papíně hrály klíčovou roli v podstatě explicitně proticikánské postoje nejen místních obyvatel, ale především zástupců místního národního výboru, kteří se bránili přítomnosti „cikánů“ v obci. Takové postoje vyvstávají na povrch tím spíše, že Papín byl ve své době určen jako středisková obec, na kterou se nevztahovala omezení výstavby, což byl v jiných „nestřediskových“ obcích poměrně častý argument ze strany místních úřadů pro nepřidělování pozemků „cikánům“ z osady (viz Guy 1977: 454, Ort 2021, 2022b). Navíc, vedle odmítavých postojů k možnosti výstavby ze strany „cikánů“ existují v případě Papína pro sledované období doklady o přidělování stavebního povolení pro neromské vesničany.¹⁸⁸

Otázkou přemístění osady se obec zabývala již v roce 1956, když se přitom původně vyjadřovala ve shodě s okresní snahou přesunout ji právě zpět do intravilánu obce. MNV vydalo 16. června toho roku usnesení, dle kterého „[o]bčania cigánskeho pôvodu budú z terajšieho miesta premiestnení na pôvodné miesto, kde bývali za prvej ČSR a odkiaľ boli za tzv. Slovenského štátu vystáňovaní.“¹⁸⁹ V následujících dvou letech se zjevně situace neposunula, když MNV zopakoval kladné stanovisko k přemístění osady znovu v roce 1958¹⁹⁰ a 1959¹⁹¹. V roce 1960 potom dle záznamu MNV žilo v té době v osadě 12 rodin

---

¹⁸⁶ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 1, sp. 21, „Zpráva na úseku riešenia otázok občanov cigánskeho pôvodu v okrese Humenné“, 22. 5. 1962.

¹⁸⁷ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 11, sp. 120, „Hodnotenie výsledkov za I. Polrok“, nedatováno.

¹⁸⁸ ŠOkA Humenné, f. MNV Papín, kart. 12.

¹⁸⁹ ŠOkA Humenné, f. MNV Papín, kart. 1, sp. 2, „Zápisnica“, 16. 6. 1956.

¹⁹⁰ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 23, sp. 12, „Prestáňovanie cigánov“, 16. 10. 1958.

¹⁹¹ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 23, sp. 12, „Sťahovanie cigánov v obci Papín“, 14. 5. 1959.

v hygienicky nevyhovujících podmínkách, z nich ale mělo být 8 rodin aktuálně na práci v Česku. I s ohledem na to se s výstavbou nového bydlení počítalo pouze pro čtyři zbývající rodiny.¹⁹² V roce 1962 ale nakonec zástupci „cikánské komise“ při ONV ve své zprávě pro schůzi předsednictva OV KSS shrnuli, že „[v] osade Papín, ktorá je snad' najhoršie umiestnená, sa neurobilo nič“.¹⁹³ I proto to byla právě osada v Papíně, která byla v roce 1963 jako jediná explicitně jmenovaná v jinak číselně zpracovaném harmonogramu „likvidace osad“ v okrese do roku 1970 (viz výše)¹⁹⁴ a dle krajské zprávy z května roku 1965 se mělo k „likvidaci“ osady v Papíně přistoupit ještě v témže roce (Jurová 2008: 998). Pokud lze pro dané období konstatovat stagnaci ve vytyčených cílech zpětného přesídlení osady, a v tomto ohledu snad i liknavý přístup místního národního výboru, v chronologicky navazujících dokumentech již lze sledovat v podstatě explicitně formulované postoje jednotlivých aktérů.

V červnu roku 1966 se k situaci „cikánského obyvatelstva v okrese“ uskutečnil aktiv funkcionářů MNV, odborových a hospodářských pracovníků, včetně účasti samotných „občanů cikánského původu“. Mezi jinými zde vystoupil tajemník MNV v Papíně, který si stěžoval na velmi nízkou disciplínu a fluktuaci papínských „cigánov“. Zdůraznil přitom, že „*pokiaľ nebude každý cigán poctivo pracovať, do vtedy nie je možno očakávať zlepšenia situácie na tomto úseku, lebo len práca každého človeka môže vychovať.*“ Směrem k řešení situace v Papíně navrhl „*z ich osády dať do domu dôchodcov všetkých stárcov /dôchodcov/, mladých začleniť do pracovného pomeru a tých, čo sa umyselne vracajú do osady naspäť z českých krajov, vyhnat' naspäť*“ [zvýraznění J.O.].¹⁹⁵ Vedle otevřené snahy tajemníka MNV definitivně zabránit návratu „fluktuujících cikánů“ zachycuje jiný dokument ze stejného roku i otevřené a silně vyhocené proticikánské postoje neromských vesničanů, zde v pokračující diskusi o možném zajištění bydlení v obci pro rodin z osady:

*Pri prejednávaní otázky stiahnutia do obce s občanmi na verejnej schôdzi, občania sa vyjadrili, že s tým nesúhlasia a ak sa stane, že ich pozabijajú.*¹⁹⁶

---

¹⁹² ŠAPO Nižná Šebastová, f. KNV Prešov, odbor pre vnútorné veci, kart. 222, inv. č. 53, „Úradný záznam z príležitosti riešenia likvidácií cigánskej osady“, 24. 3. 1960.

¹⁹³ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 3, sp. 55, „Komplexný plán na riešenia cig. ot. do r. 1970“, 2. 3. 1963.

¹⁹⁴ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 3, sp. 26, „Situáčna zpráva na úseku riešenia osôb cigánskeho pôvodu“, 16. 11. 1962.

¹⁹⁵ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 10, sp. 104, „Zápisnica“, 23. 6. 1966.

¹⁹⁶ ŠOKA Humenné, f. MNV Papín, fond MNV Papín, kart. 2, sp. 13, „Návrh na likvidáciu cigánskej osady v Papíne“ 1966

Snad i při vědomí takových postojů navrhoval MNV „likvidaci osady“ skrze přesídlení všech dotčených rodin do Česka. V první řadě si vytyčil nacenění všech „chatrčí“ v osadě jako předpoklad k jejich vykoupení. Současně plánoval cestu za těmi rodinami, které už v té době v Česku žily, především kvůli uzavření dohody o odprodeje jejich nemovitosti. Těmto rodinám ale rovněž plánoval pomoci při zajištění stálého bydlení v „*blízkosti ich pracoviska*“, a to ve spolupráci s tamějšími úřady. Přesídlení zbývajících rodin do Česka podpořili autoři návrhu argumenty, které jej stavěli do ideologické shody s oficiální politikou převýchovy „cikánských obyvatel“. V textu tak považují jejich setrvání v obci nevhodné z důvodu absence pracovních příležitostí, které přitom měly být „*základom prevýchovy osôb cigánskeho obyvateľstva*.“ Přesídlení do Česka by podle nich naopak vedlo k lepším možnostem výchovy mládeže a zamezení žebrotě. Nakonec, shodně s dominantní logikou rozptylu počítá návrh s tím, že „*[p]remiestnením do rôznych častí republiky by sa [cigáni] nemohli schádzať, čo rozhodne uľahčí ich civilizáciu*.“¹⁹⁷ Schválený plán na přesídlení všech rodin z osady do Česka se podařilo zrealizovat v následujících letech. Jednotlivé domky byly naceněny mezi lety 1967 a 1970, a jakkoliv je finální potvrzení o jejich odkoupení datováno k letům 1970 a 1971, už v květnu roku 1969 v žádosti o nacenění zbývajících domků MNV v Papíně konstatoval, že „*[v] súčasnej dobe v osade už nebýva ani jedná osoba a rodina, iba jedna rodina býva pri obci, ktorá si postavila tam chatrč. V dôsledku toho sa problém dá riešiť bez ťažkostí*“.¹⁹⁸

Jakkoliv v případě rodin z Papína nešlo o „organizovaný přesun“ do partnerských okresů a i u oněch zbývajících rodin zde existovala návaznost na jejich migrační trajektorie, dílčí zaměření na aktérství místního úřadu ukazuje, že samotné ideologické podhoubí přesídlovací politiky se stalo nástrojem ospravedlnění přenesení důrazu z dříve plánovaného (v případě místního úřadu evidentně pouze deklarativně) „návratu“ rodin z osady do intravilánu obce, k jejich definitivnímu přesídlení do Česka (které se naopak uskutečnilo poměrně rychle). Nejde mi zde přitom o přesunutí výlučné pozornosti k postojům a aktérství místních národních výborů. Ovšem i vzhledem k tomu, jak mohly být tyto postoje vyhraněné a v podstatě explicitně rasistické, nelze je opomenout jako důležitý kontext poválečné migrace Romů, která byla zase klíčovým kontextem praxe centrálně vymezené snahy o „likvidaci osad“. Připomínám současně, že jakkoliv mohl

---

¹⁹⁷ *Tamtéž.*

¹⁹⁸ ŠOKA Humenné, f. finančního odboru ONV Humenné, kart. 17, sp. 145, „S. Ján“. [nezpracováno];

Romům v popsaných situacích zbývat často značně omezený manévrovací prostor, jednání místních úřadů zde nelze chápat jako úplný determinant pohybu jednotlivých romských rodin (viz Úvod a aktérství Romů z Kapišové; k aktérské perspektivě Romů z Papína viz kapitola čtvrtá). Navíc i přístupy jednotlivých úřadů a situace v jednotlivých obcích se lišily (viz komparativní příklad obce Slovenská Volová; viz též kapitola druhá), když úřady byly schopny i diferencovanějšího přístupu ve vztahu k Romům ve své obci (viz Úvod a situace v Kapišové, též kapitola druhá a situace v Brekově a v Hostovicích).

3.4. Podskalka: mezi marginalizací a autonomií

Když Davidová kritizovala „nesprávnou“ praxi „povoľovaní novej výstavby rodinných domov v tesnej blízkosti starých osád“ (což mělo být v rozporu se snahou o jejich „likvidaci“), jako příklad uvedla nově vystavěnou část „cigánskej osady“ v Humenném – Podskalce. (Davidová 1965: 107). Ona sama tuto výstavbu přitom coby pracovnice KNV ještě o dva roky dříve ve své zprávě kladla do souvislosti se zlepšenou situací ve stejné osadě:

Provedená krátka previerka v cigánskej osade na Podskalke, kde se situácia veľmi zlepšila, predovšetkým čo sa týka riešení postupnej likvidácie cig. osady. Zásluhu na tom má poslanec MNV – zástupca osady s. Gorol aj ostatní cigánski občania, ktorí prevádzajú dost dobrú prácu medzi cig. spoluobčanmi. Vzrástol počet nových rodinných domkov v osade, aj počet tých rodín, ktorým boli pridelené byty v meste medzi ostatnými. (Jurová 2008: 950)

Dvě odlišné prohlášení u stejné osoby v rozpětí pouhých dvou let poměrně dobře ilustrují určité napětí či rozpory v prosazované politice vůči „cikánským osadám“ a možnou proměnu jejich dílčích důrazů v čase. Na takové napětí dobře ukazují i další prameny, které se týkají situace osady na Podskalce. Lokálně realizovaná politika balancovala minimálně od padesátých let na pomezí mezi novou výstavbou a „likvidací“ osady jako „cikánského soustředění“, v určitou dobu ale bylo pro Podskalku ve hře i přiznání statusu samostatné obce. Co je ovšem důležité, a co už naznačila ve výše citované zprávě sama Davidová, takové politiky nelze chápat odděleně od aktérství Romů z Podskalky, kteří jednak sami utvářeli Podskalku jako svébytné místo, sami usilovali o zlepšení vlastních životních podmínek, ale byli i součástí lokálních politických struktur. Pro zachycení diversity jejich životních trajektorií a komplexity realizace samotné „likvidace“ už v rámci přesídlovací politiky, se zde po shrnutí dynamiky vývoje politiky

místa zaměřím na příběhy konkrétních rodin. Vzhledem k tomu, že se mi přímo na Podskalce podařilo nahrát velmi omezené množství rozhovorů, budu se muset do velké míry opřít o leckdy útržkovité prameny archivní, případně již publikované rozhovory, které ovšem byly pořizovány v kontextu jiných výzkumů / projektů, a tedy i s jiným zaměřením.

3.4.1. Přemístit, stavět, nebo likvidovat?

Chronologicky vzato, první celistvější záznam z poválečného období o osadě Podskalka, která dle evidence místního NV v té době čítala celkem 405 obyvatel,¹⁹⁹ je žádost o „přemístění“ osady, kterou v roce 1950 na schůzi MNV přednesl její obyvatel Andrej M. Ten měl minimálně v letech 1945–1950 vykovávat funkci „vajdy“, tedy v daném kontextu pověřeného správce osady, za což mu byla ze strany městských zastupitelů schválena i zpětná finanční odměna.²⁰⁰ Jeho žádost je v zápisu shrnuta následovně:

Andrej M. v rámci voľných návrhov predniesol sťažnosť obyvateľov osady Podskalka, v ktorej medzi iným uvádza, že bytové pomery na Podskalke sú neudržateľné, lebo nie sú vzácne prípady, kde v jednej nevyhovujúcej malej budove o jednej miestnosti bývajú aj 14-15 [osob]. Doterajšie jeho žiadosti, aby sa obec postárala o slušnejšie umiestnenie celej osady nemaly výsledku. Je jaro a tým prichádza teplejšie počasie pri ktorom je vážne nebezpečie, že osada stane sa semenišťom rôznych chôrob a preto súri také opatrenie ktoré by bolo vhodné premiestniť celú osadu a predbežne zaistiť aspoň stavebné parcely pre 80 rodinných domkov. Obyvateľstvo osady ďalej už čakáť nemôže a v prípade, že jeho žiadosti nebude vyhovené bude nútený obrátiť sa so svojou sťažnosťou na vyššie fora.²⁰¹

Takto zapsaná žádost není pouze zachycením neutěšených životních podmínek v osadě, které zapadá do obrazu osad válkou celkově silně zasaženého regionu východního Slovenska (srov. např. Ort 2022a,b). Lze ji totiž chápat i jako možné převrácení perspektivy při sledování poválečných (lokálních) politik vůči „cikánským osadám“. Andrej M. svůj silný apel neformuluje jako jednotlivec, ale jako zástupce celé osady, reflektuje v něm dosavadní nečinnost místního úřadu, ale i odhodlání se při pokračující nečinnosti obrátit na vyšší instance. Pokud tedy budu dále rozebírat konkrétní politiky,

---

¹⁹⁹ ŠOkA Humenné, f. odbor vnútorných vecí ONV Humenné, kart. 21, sp. 104, „Cigán v obci Humnné“. 24. 9. 1951.

²⁰⁰ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 4, „Zápisnica“, 4. 4. 1950.

²⁰¹ *Tamtéž.*

kteře měly vést ke zlepšení životních podmínek obyvatel Podskalky, je nutné je chápat i jako reakci na podobné, podle všeho kontinuální, požadavky a tlaky ze strany těchto obyvatel samotných.

V reakci na tuto konkrétní stížnost se zástupci MNV usnesli na nutnosti vykoupení pozemků od konkrétních obyvatel města a v případě jejich neochoty přistoupit k vyvlastnění.²⁰² Jakkoliv jsem nebyl schopen dohledat další prameny k pokračování diskuse o získání pozemků pro přemístění osady, je zjevné, že v následujících letech se situace na Podskalce nijak neposunula. Na veřejném setkání, které se konalo v březnu roku 1954 v humenském kině Partizan za účasti asi 900 osob, přednesl další žádost o přemístění osady Pavel M. z Podskalky. Ten argumentoval nevyhovujícím umístěním, obzvláště s ohledem na jarní a podzimní povodně, které ničí stávající obydlí. Dle zápisu požadoval od MNV přidělení stavebních pozemků, „*kde si sami [obyvatelé Podskalky] potom vystavia domky*“. Na základě konstatování „dezolátního“ a „životu nebezpečného“ stavu osady ze strany MNV²⁰³ se ještě v dubnu stejného roku za přítomnosti „*predsedy osady*“ Andreje M. setkala komise složená ze zástupců ONV i KNV. Ta potvrdila velmi neuspokojivý stav v oblasti bydlení (500 osob žijících v celkem 104 dřevěných chatřích na ploše 1000 m²) a zdraví (rozšíření nákazy TBC). Komise vzhledem k naléhavosti celé situace doporučila Radě MNV obrátit se na „*vyššie úrady*“, mj. na ÚV KSS, *Povereníctvo vnitra, zdravotníctva a miestneho hospodárstva*, a to i s ohledem na to, že o stavu osady na Podskalce je údajně velmi špatné veřejné mínění v celém okrese.²⁰⁴ O výsledcích (navrhovaného) posunutí tohoto problému v hierarchii státního aparátu ovšem dostupné archivní materiály mlčí. Naproti tomu je možné dohledat další žádost vznesenou Andrejem M. na zasedání MNV z července roku následujícího (1955), tentokrát nikoliv na přemístění osady, ale na přidělení 39 stavebních pozemků přímo v jejím prostoru. Bez dalších detailů zápis ze zasedání konstatuje, že MNV žádosti vyhovuje.²⁰⁵

Ne už na přemístění, ale na celkovou proměnu stávajícího prostoru osady cílily i závěry z jednání z května roku 1956, kterého se zúčastnili zástupci MNV, OV KSS, ONV i obyvatel Podskalky. Při opětovném konstatování výrazně nevyhovujících životních podmínek je formulovaná nutnost zpracování zastavovacího plánu (ke zpracování

---

²⁰² *Tamtéž.*

²⁰³ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 5, „Zápisnica“, 5. 4. 1954.

²⁰⁴ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 4, „Zápisnica“, 4. 6. 1954.

²⁰⁵ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 4, „Zápisnica“, 6. 6. 1955.

Projekčnímu ústavu v Prešově, na odpovědnost odboru výstavby při ONV v Humenném), ve kterém by se v rámci investiční výstavby počítalo i s trojtřídní národní školou, mateřskou školou, kulturním domem a prodejnou. Pro bytovou výstavbu v osadě byly vytyčeny dvě alternativy. Buď individuální bytová výstavba, ke které by dostali pracující obyvatelé stavební půjčku do výši 25 000 Kčs a mimořádný přiděl stavebního materiálu. Jako druhá varianta („*ktorú komisía uznala za rýchlejšiu a vhodnejšiu pre pomery osady*“) je zde vytyčena státní výstavba rodinných domků, které budou spláceny ve formě nájemného.²⁰⁶

Jako zástupce OV KSS se uvedeného komisionálního jednání účastnil Michal Gorol, sám z osady Podskalka, ovšem současně i tehdejší předseda okresní „cikánské komise“. Právě toho Davidová ve výše citované zprávě označila za důležitého aktéra, který se měl nakonec o výstavbu rodinných domků v osadě zasadit. Nejednalo se ovšem o výstavbu na základě komplexního zastavovacího plánu, se kterým počítaly výstupy z předchozího jednání, ale o výstavbu 19 jednotlivých rodinných domků vybraným rodinám. Celá akce výstavby začala nabírat konkrétní obrysy po jednání rady MNV z července 1957. Kromě nutnosti vedení osvětové činnosti a různých aktivit v osadě (např. kurzy gramotnosti a vaření) ukládalo usnesení z této schůze „*zistiť a prejednať záujemcov o pridelenie pozemkov*“. Sám Gorol v předcházející diskusi poznamenal, že by pozemek přidělil jen těm „*u ktorých je predpoklad, že budú stavať*“.

Celkem 19 rodinných domků bylo později postaveno v prostoru stávající osady. Přitom už v diskusi na této schůzi jeden ze zastupitelů, Dr. Némethy, správnost takového postupu zpochybnil. Dle zápisu ale jeho dotaz – „*prečo by občania cig. pôvodu nemohli bývať v Humennom, čo by bolo po stránke hygienickej a morálne-výchovnej výhodnejšie*“ – zůstal bez dalších reakcí.²⁰⁷ Zjevný odklon od možnosti pokračující výstavby v prostoru samotné osady je ale patrný hned v následujících letech. V září roku 1958 navrhla okresní „cikánská komise“ kontrolu probíhající výstavby na Podskalce, „*nakol'ko komisía má zistené, že bez povolenia stavajú sa d'alšie chatrče*“, čemuž je podle ní potřeba zamezit.²⁰⁸ Návrh na úplný zákaz další individuální výstavby v osadě je pak formulován na schůzi MNV v Humenném z června roku 1959, které se účastnili i zástupci vybraných odborů ONV. Na této zvláštní schůzi „*vo veci premiestnenia ciganskej osady Podskalka*“ je současně

---

²⁰⁶ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 23, sp. 12, „*Previerka osady*“, 30. 5. 1956.

²⁰⁷ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 7, „*Informativná zpráva k riešenie cigánskej otázky*“, 25. 6. 1957.

²⁰⁸ ŠOkA Humenné, f. odbor vnútorných vecí ONV Humenné, kart. 22, sp. 122, „*Zápisnica*“, 24. 9. 1958.

poprvé formulován dlouhodobější plán na řešení její postupné „likvidace“. Dle něj měl MNV do roku 1962 poskytnout stavební pozemky v katastru města Humenné pro 15 zájemců o individuální výstavbu (tj. 4–5 stavebních pozemků ročně) a do roku 1968 náhradní byty pro 48 rodin (4–5 bytů ročně). U stálých zaměstnanců se měla situace řešit podnikovým bydlením.²⁰⁹ Je nasnadě, že jednoznačný odklon od výstavby v prostoru osady k její „likvidaci“ skrze „přemístění“ jednotlivých rodin (především přímo do města Humenné) mohl souviset i s vládním usnesením „o práci mezi cikánským obyvatelstvem“ z dubna roku 1958, ve kterém byl důraz na „likvidaci cikánských osad“ formulován.

3.4.2. Samosprávná Podskalka?

Před přenesením jednoznačného důrazu na odstranění osady bylo přitom v případě Podskalky ve hře i její uznání jako samostatné obce. Tomu napomáhala i kontinuální přítomnost vlastní školy, kořeny jejíž existence na Podskalce sahaly až do období první republiky. Těmto plánům napovídá i výše uvedený návrh na zastavovací plán, ve kterém se počítalo i s výstavbou kulturního domu (viz výše).

Dle dostupných archivních materiálů se zmínka o osamostatnění Podskalky poprvé objevuje v materiálech KNV v Prešově, konkrétně ve zprávě z průzkumu v „*cigánských osadách*“ z června roku 1956. Konkrétně o Podskalce autoři této zprávy píší mj., že „*[o]sada má všetky predpoklady, aby sa mohla vyznačiť za riadnú politickú obec, čo občania osady si to žiadajú*“.²¹⁰ V materiálech stejného odboru z dubna roku 1957 se už počítá s osamostatněním Podskalky od 1. 1. 1958.²¹¹ Na to konto byla diskutována tato otázka i na schůzi MNV v Humenném v červnu roku 1957 (tedy té, na které byl formulován plán na přidělení stavebních pozemků v osadě, viz výše). S odkazem na nevyhovující podmínky života v osadě zde zástupce ONV vyjádřil obavy, zda existují „*predpoklady na samostatné riadenie, keď ani teraz sa vyskytnuvšie ťažkosti nemôžu vyriešiť*“. Na tuto připomínku reagoval Gorol, který osamostatnění sám nedoporučil, když v poněkud paternalizujícím postoji potvrdil, že předpoklady na samostatné vedení „*tam ešte nie sú*“.²¹² Není jisté, do

---

²⁰⁹ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 23, sp. 26, „Premistenie cigánskej osady Podskalka v Humennom“, 2. 6. 1959.

²¹⁰ ŠAPO Nižná Šebastová, f. odbor vnútorných vecí KNV Prešov, kart. 219, sp. 53, „Zpráva zo služobnej cesty konanej v dňoch od 8 do 12 júna 1956“ 1956.

²¹¹ ŠAPO Nižná Šebastová, f. odbor vnútorných vecí KNV Prešov, kart. 219, sp. 53, „Reflexia uznesenie 301/1956“, 26. 4. 1957.

²¹² ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 7, „Informativná zpráva k riešenie cigánskej otázky“, 25. 6. 1957.

jaké míry měla tato výměna vliv na následující vývoj v této věci, k 1. 1. následujícího roku se ovšem Podskalka samostatnosti nedočkala. Plány na osamostatnění se objevily ještě v březnu 1958 ve zprávě KNV,²¹³ v květnovém „záznamu z prieskumu“ osady, který prováděli zástupci ONV Humenné (tj. již po dubnovém vládním usnesení, viz výše), se už ale uvádí, že „[o]samostatnenie osady nie je potrebné, keďže perspektívy výstavby Humenného a osady sú také, že v krátkej dobe budú spojené“²¹⁴ (jakkoliv se ještě ve stejném roce počítalo s „likvidací“ osady, nikoliv s jejím propojením, viz výše). V duchu prosazované asimilační logiky se k otázce osamostatnění Podskalky v závěrečném projevu na celoslovenském aktivu ještě v lednu roku 1959 vyjádřil i *povereník školstva a kultury* Vasil' Bil'ak. Ten ji ve shodě s dominantním chápáním „cikánských soustředění“ jednoznačně odmítl, když vyjádřil obavu, že by se z Podskalky stalo jakési centrum „primitivního způsobu života“:

Súdruhovia v Humenom, v osade Podskalka, chcú, aby dostali titul obce. Jako to urobia? Obec musí mať správnu ekonomickú základňu, akú však bude mať Podskalka. Skutočnosť by bola taká, že za pár rokov by sa mohlo stať, že mnohí, čo nebudú chcieť splynúť s obyvateľstvom, budú chcieť zachovať svoj primitívny spôsob života, prísťahovali sa do Podskalky a „obec“ by narástla aj na päťtisícovu osadu. Jako by sa to potom riešilo? Kde by pracovali? (Jurová 2008: 761–763)

Ohledávání různých možností řešení nevyhovující situace na osadě Podskalka, včetně zvažování přitakání požadavku po samostatnosti, do jisté míry zapadá do širšího obrazu centrální politiky vůči „cikánům“ v první polovině 50. let. V té byly rovněž zvažovány a kombinovány různé přístupy, než došlo v roce 1958 k definitivnímu příklonu k asimilační politice (viz Donert 2008, Spurný 2011). Pro Podskalku tedy tento posun znamenal jednoznačný důraz na snahu o její postupnou „likvidaci“, která vrcholila právě přesídlovací politikou šedesátých let.

3.4.3. Pozice Romů

Z předchozí podkapitoly je ve vztahu k aktérství Romů z Podskalky možné vypíchnout dva důležité momenty. Jednak je to skutečnost, že Romové nebyli jejich pouhými

---

²¹³ ŠAPO Nižná Šebastová, f. odbor vnutorných vecí KNV Prešov, kart. 220, sp. 53, „Informativna zpráva o plnení uznesenia rady KNV 301/1956“, 31. 3. 1958.

²¹⁴ ŠOKA Humenné, f. odbor vnutorných vecí ONV Humenné, kart. 22, sp. 122, „Záznam z prieskumu na Podskalku“, 8. 5. 1958.

recipients, ale vytvářeli (přínejmenším skrze své zástupce) tlak na zlepšení vlastních bytových (životních) podmínek. Za druhé je situace na Podskalce dalším příkladem narušení jednoznačné opozice mezi státem a Romy jako jeho marginalizovanými obyvateli, zde skrze Gorolovo zapojení v lokálních politických strukturách. Z těchto pozic, jakožto předseda okresní „cikánské komise“, byl patrně Gorol schopen prosazovat konkrétní kroky na zlepšení situace v osadě. Podobně jako výše u Davidové, i mezi lidmi na Podskalce, se kterými jsem v letech 2019 a 2021 prováděl rozhovory, byla bytová výstavba konce padesátých let silně spojena právě s jeho osobou. Z výše citovaných materiálů je ale současně zřejmé, že samotný Gorol ze své pozice přebíral určitý paternalistický postoj vůči Romům na Podskalce, což bylo podpořeno i tím, že on sám patřil mezi ty Romy, kteří už měli vlastní bydlení v samotném městě Humenné.

V rozhovoru s Hübschmannovou, která Podskalku pravidelně navštěvovala a měla zde blízké přátele, připomněli Michal Kašo a Olga Tokárová, oba původem z Podskalky, že místní Romové dříve žili přímo ve městě Humenné, na místě zvaném romsky „*Pro Riňos*“, než byli za první republiky přesídleni na Podskalku, tj. několik kilometrů od města. Jakkoliv si podle nich v době vedení rozhovoru (tj. v roce 2000) nikdo z Romů původní umístění osady přímo nepamatoval, dosud se tito Romové označovali jako „městští Romové“ (*foroskere Roma*).²¹⁵ Pro sledované téma to ukazuje důležitou věc, totiž že vydělení Podskalky jako „prostoru cikánů“ nebylo jakýmsi přirozeným stavem věcí, ale samo o sobě výsledkem teritorializace, respektive vysídlení Romů. Samotní Romové přitom vnímali neutěšenou situaci na Podskalce i jako výsledek nečinnosti místního úřadu (viz výše žádost Andreje M. na schůzi MNV), což mohlo současně kontrastovat s celkovým poválečným rozvojem města.

Vedle kolektivních žádostí o přemístění osady a řešení nevyhovující situace bydlení je možné už pro poválečné období sledovat další reakce na vlastní marginalizované postavení. Podobně jako v jiných osadách (viz Ort 2022b), i zde to byla především prostorová mobilita, tedy (dočasný) únik z osady. Pokud MNV plánoval řešit „likvidaci“ osady přemístěním jejích obyvatel přímo do prostoru města Humenné, je v tomto ohledu nutné připomenout, že v případech jednotlivých rodin takový pohyb probíhal už minimálně od těsně poválečného období. Dokládají to nejen výpovědi pamětníků, se

---

²¹⁵ Hübschmannová, M. (ed.) [v přípravě] *Po Židoch cigáni II. díl*. Praha: Triáda.

kterými jsem dělal rozhovor při svých návštěvách Podskalky,²¹⁶ ale i archivní materiály z fondu MNV, které zachycují jednotlivé schválené žádosti o přidělení stavebního pozemku už od roku 1949.²¹⁷

Druhou formou takové mobility byla migrace do Česka, která se přímo na Podskalce týkala v těsně poválečném období poměrně velkého množství rodin. Mezi ně patřila i rodina Michala Kaša, který se narodil na Podskalce v roce 1939, ale těsně po válce se svými rodiči i dalšími příbuznými odešel do Česka, kde postupně trávil dětství v několika různých místech. Jak ale uvádí ve svém autobiografickém vyprávění, zpracovaném pro edici vzpomínek humenských rodáků (Mišková 2016: 78–106), přibližně v polovině padesátých let se jeho rodina vrátila zpět na Podskalku. Svým následným bohatým popisem života v osadě poskytuje Kašo cenné vyvážení úředních záznamů z „průzkumů“ osady, typicky ze strany zástupců místního a okresního úřadu (srov kapitola první). Kašo sice popisuje svůj počáteční šok, který jako dítě zažil po návratu z českého města do prostředí východoslovenské osady, následně ale barvitě a s určitou dávkou nostalgie popisuje způsob slavení svátků, historky z provozování muzikantského řemesla, vlastní školní docházku a celkově bohatý život na Podskalce, která měla kromě školy i vlastní fotbalové mužstvo, vlastní hasičský sbor, nebo taneční soubor. V textu často není možné určit, kterého období se různé aspekty Kašova vyprávění týkají. Vypravěč se často evidentně vztahuje už k období vlastní dospělosti, kdy začal působit na Podskalce jako učitel a – jak uvádí – sám se později odstěhoval z Podskalky přímo do Humenného. Svébytné kulturní a společenské aktivity, skrze které byla Romům na Podskalce přiznávána širší společenská participace, ale reflektují i archivní materiály z konce padesátých let. Nechme teď stranou problematiku toho, do jaké míry některé podobné aktivity přicházely zvenčí v rámci osvětové činnosti (jako třeba kurzy šití, které rovněž zmiňuje Kašo), a že tím částečně kopírovaly představu o osadě jako místě „kulturní zaostalosti“. Zde mi jde spíše o to, že Podskalka byla utvářena jako svébytný prostor (řekněme i se zahrnutím některých aktivit zvenčí) a není ji tak nutné nahlížet pouze v logice marginalizovaného místa, ze kterého by se jeho obyvatelé snažili vymanit. Ukazují na to nejen výše diskutované kolektivně formulované žádosti, které počítají se zachováním společného prostoru, ale i požadavek po vlastní samosprávě, který dle

---

²¹⁶ Např. rozhovory se Štefanem K. (1960) a Jolanou K. (1961), nahrány autorem na Podskalce v letech 2019 a 2021, v romštině (nahrávka v držení autora).

²¹⁷ ŠOkA Humenné, f. MNV Humenné, kart. 4, 5, 6, 7.

jednoho z výše citovaných dokumentů měl pocházet (i) od obyvatel Podskalky samotných.²¹⁸ Připomenu-li přitom v úvodu kapitoly citovaný dopis pana Tokára, který zaslal redakci československé televize, i on zjevně počítal se setrváním ve „své obci“ a do Ostravy odešel až když se na něj nedostalo při budování nového bydlení a v regionu dosáhl pouze na mizivé pracovní podmínky. Nadto, jak shrnuje Hübschmannová, i pro Romy z Podskalky mohla osada, i přes své neutěšené podmínky, představovat prostor sociálního bezpečí (srov. Skupnik 2007, též Guy 1977: 486):

V padesátých letech se velká famel'ija přestěhovala z Českých Budějovic zpátky do osady na Podskalce, protože při mezirodové rvačce bylo několik členů rodu odsouzeno k dlouholetému odnětí svobody. V Budějovicích měli byty, dobře placenou práci – přesto se vrátili do mnohem horších bytových podmínek osady – kde se ovšem cítili v bezpečí, chráněni příbuznými. (Hübschmannová 1999b: 125)

Lze zmínit ještě jeden možný aspekt vztahování se k Podskalce jako ke svébytnému prostoru. Ten totiž nemusel být chápán nutně pouze v konturách řekněme socio-kulturních, ale i v ryze fyzických. Částečně to ukazuje i vyprávění Kaša, který zmiňuje, že byl po návratu z Čech sice v šoku z podmínek bydlení, ale na Podskalce se mu líbila okolní příroda. K fyzickému prostoru Podskalky se přímo vztahoval Aladár Kurej, insitní malíř z Podskalky, který měl podle vlastních vzpomínek silný vztah k celému prostředí a rozuměl si i s okolní divokou zvěří. V jeho případě se to projevilo i ve vlastní výtvarné tvorbě, když zachycoval prostředí Podskalky na svých obrazech. Později, když se přestěhoval do městského bytu, reflektoval, že si v městském prostředí nikdy nedokázal pořádně zvyknout (např. Kurej 1996). K vytváření Podskalky jako svébytného prostoru i s jeho fyzickými konturami lze zmínit přítomnost vlastního hřbitova nad osadou a vlastní zvoničky. O tom se zmiňuje ve svém vyprávění nejen Kašo, ale i při mých vlastních výzkumných návštěvách to místní Romové zdůrazňovali jako vlastní chloubu a specifikum daného místa. Tento aspekt je pro sledované období padesátých a šedesátých let pochopitelně těžko zachytitelný a rekonstruovatelný. Na základě dostupných pramenů jej navíc není možné vztáhnout ani k lokální praxi „likvidace chatrčí“. Je proto nutné k němu přistupovat s určitou opatrností. Dle mého jej ovšem nelze opomenout zcela. Připomínám tím i Davidovou zmíněný případ „starého Pompy“, který

---

²¹⁸ Nakonec, i když úvahy o přiznání autonomie Podskalce měly poměrně krátké trvání, obyvatelé Podskalky si i tak volili vlastní „osadní výbor“, jak dokládá jeden z archivních pramenů (ŠOKA Humenné, f. odbor vnitřních věcí ONV Humenné, kart. 22, sp. 122, „Záznam z prieskumu na Podskalke“, 8. 5. 1958).

odešel nocovat na místo zbourané osady v Miklušovicích, jakkoliv jej autorka zmínila z perspektivy nutnosti zpřetrhání těchto vazeb k osadě jako fyzickému prostoru.

3.4.4. Výkup „chatrčí“

Kromě toho, že byla Podskalka v materiálech okresních a krajských úřadů vedena od padesátých let jako největší osada v okrese a jako takové jí byla věnována centrální pozornost, v samotné realizaci výkupu „chatrčí“, tak jak je zachycen ve výše probíraném fondu, je výjimečná diversitou různých řešení nového bydlení jejich původních majitelů (v daném fondu bylo takto vedeno celkem jedenáct odprodáných chatrčí). Většina z těchto jedenácti rodin se přitom přestěhovala přímo do okresního města, byli to ale rovněž Romové z Podskalky, kteří se jako jedni z mála účastnili „řízeného přesunu“ do partnerských okresů v Česku, zde konkrétně tři rodiny přesídlené do obce Nové Lublice v opavském okrese (viz kapitola čtvrtá). V jediném případě byla řešena zpětná „likvidace chatrče“ při předcházející migraci do Česka, což je patrně složka, která se týká autora v úvodu citovaného dopisu televizní redakci pana Tokára.

V souvislosti s Podskalkou přitom byly v dokumentech okresního národního výboru formulovány daleko ambicióznější plány na „likvidaci chatrčí“ a finální počet jedenácti zrealizovaných případů pro dané období je z tohoto pohledu poměrně slabým výsledkem. Celkem jen tři rodiny, které se za Podskalku staly součástí přesídlení mezi partnerskými okresy, silně kontrastovaly s prioritním přesídlováním, které bylo pro Podskalku formulováno v usnesení okresní „cikánské komise“ v březnu roku 1967. V něm se při přesídlování z humenského okresu do partnerských okresů Opavy a Bruntálu počítalo s přesídlováním „výlučně cig. rodin z Humenného [tedy z Podskalky]“.²¹⁹

Konkrétní čísla poskytuje zpráva o práci okresní „cikánské komise“ v okrese Humenné za rok 1966. Autoři zprávy zde uvádí, že za rok 1966 se neřešil ani jeden případ „výkupu chatrče“ na Podskalce, jakkoliv byly ohodnoceny všechny „schátralé domky“ a provedla se nová evidence. S výhledem pro rok 1967 zde byl vytyčen ambiciózní (a, jak víme, zdaleka nenaplněný) plán, ve kterém mělo být celkem 26 rodin připraveno na přesídlení do partnerských okresů, u 16 rodin se počítalo s individuální bytovou výstavbou

---

²¹⁹ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 15, sp. 71, „Uznesenie“, 22. 3. 1967.

a v 5 případech se počítalo s koupí „*starších rodinných domkov*“.²²⁰ Celkem 11 vykoupných chatrčí, které jsou uvedeny v evidenci finančního odboru, a to za celé období až do roku 1970, je tedy zjevným nenaplněním těchto plánů, a to především v oblasti pouhých třech přesídlených rodin do Česka.

3.4.5. Elemír T.: Z Podskalce do města

Při své první návštěvě na Podskalce jsem se setkal s manželi Štefanem a Jolanu, kteří se narodili na Podskalce na začátku šedesátých let. Jejich dva synové zde vedli občanské sdružení a starší Peter prováděl vlastní výzkum lokální historie, když nahrával rozhovory s pamětníky a s využitím starých fotografií, které posbíral v místních rodinách, uspořádal o historii Romů na Podskalce veřejnou výstavu (viz též kapitola první). Při rozhovoru nad jmény, která byla v archivu uvedena v souvislosti s výkupem „chatrčí“ na Podskalce mi potvrdili, že až na jedinou výjimku jsou tehdejší majitelé těchto domků již po smrti. Při snaze nahrát rozhovor alespoň s někým jiným z pamětníků jsem zjistil, že z toho mála žijících pamětníků, kteří by dobu šedesátých prožili už ve vlastním dospělejším věku, se již nikdo na poskytnutí rozhovoru necítil. I proto jsem nakonec obraz tehdejšího života na Podskalce musel skládat z útržkovitých archivních materiálů a některých již publikovaných rozhovorů nebo vyprávění (viz výše).

Rozhovor jsem nahrál s jediným ještě žijícím přímým aktérem výkupu „chatrčí“, panem Elemírem T., narozeným v roce 1940. Ve svém stručném a poměrně útržkovitém vyprávění popsal Elemír T. odprodej vlastní „chatrče“ jako poměrně samozřejmou akci, která jako by dávala smysl z pohledu všech zainteresovaných aktérů:

Prodávaly se chatrče. Stát je odebíral a dával za to nějaké peníze. Dali peníze i mně, dostal jsem peníze za chatrč, kterou jsem měl. [...] To přišel jeden *goro* z Humenného ze sociálky. Řekl, že ten dům musíme dát, aby nespádnul. A potom jsem dostal byt ve městě. Protože by to na mě spadlo a mohlo by to zabít děti, my jsme měli pět dětí, čtyři holky a jednoho kluka. [...] Museli jsme to prodat, jinak by to spadlo na děti. Já jsem pracoval na stavbě, tak mi dali dům ve městě, kde jsem bydlel 28 let. [...] Bylo tam lepší prostředí, ne? A měl jsem to taky blíž do práce. Tam nám bylo lépe. [...] Prodané chatrče si rozebrali Romové, kteří tady [v osadě] zůstali, vzali si to na dřevo. [...] Já jsem [za tu chatrč] dostal peníze na

---

²²⁰ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 15, sp. 96, „Zpráva o práci cigánskej komisie“, 24. 5. 1967.

nábytek, asi deset tisíc korun. Měl jsem papír [poukázku], a s tím jsem mohl jít do obchodu. Ale my jsme se mohli domluvit s vedoucím, že „*Daj mi za to dajake peniaze*“ ... Napsal ti to na nábytek a vyplatil ti nějaké peníze.²²¹

Skutečnost, že Elemíra T. ani nenapadlo zpochybňovat smysl celé akce a problematizovat vlastní motivace k přesunu do města, lze číst ze dvou různých perspektiv. Především to byly výrazně nevyhovující podmínky bydlení, které Elemír T. dával do přímé souvislosti s ohrožením života vlastních dětí. Z tohoto pohledu lze výkup „chatrčí“ číst jako odpověď na kontinuální požadavky po řešení neutěšených životních podmínek na Podskalce, která byla navíc v souladu s přirozeným pohybem Romů z Podskalky přímo do města. Ten, jak jsem ukázal, probíhal od těsně poválečného období. Druhým důležitým momentem je ale celkový pozdější vývoj a kontext situace, ve které Elemír T. na události šedesátých let vzpomínal. On sám totiž uváděl, že i v pozdějším období se do Humenného z Podskalky stěhovaly další rodiny. Velké množství těchto rodin, včetně Elemíra T., se ovšem po revoluci a privatizaci bydlení, bylo nuceno s kolektivní nálepkou „neplatičů“ stěhovat zpátky na Podskalku, kde pro ně byly postupně vybudovány bytové domy. A právě před jedním z těchto domů jsem rozhovor s Elemírem T. nahrával, když mi s určitou dávkou nostalgie vyprávěl, že v přiděleném bytě ve městě bydlel celých 28 let.

Samotný průběh a konkrétní okolnosti prodeje vlastní „chatrče“ se Elemír T. detailněji nerozebíral. I tak ale z jeho výpovědi vyplývá, že odkoupení ze strany státu se stalo součástí dalších ekonomických transakcí mezi různými lokálními aktéry. Jakkoliv útržkovitá, zajímavá je v tomto směru především poznámka o vydávání poukázek „na nábytek“, tedy vybavení nového bydlení. Dle doprovodných dokumentů k realizaci přesídlovací politiky měly být prostředky na nové bydlení, příp. jeho vybavení, účelově vázané (Guy 1977: 282). Při srovnání s příslušnou složkou ve fondu finančního odboru je

---

²²¹ Rozhovor s Elemírem T. (nar. 1940), *op. cit.* Originál: „*Bikenkernas [o chatrčij]. Odlelas o štatos, delas varese love. The man diňa love. Chudňom love vaš kodi chatrča, bo man sas. [...] Esas jov adaj ajso gouro. Adarig esas Homenatar, kaj esas pre socialka darekana. Phenlas, že kada kher mušinen te del, bo te na perla. Al'e adej chudňom pa'ik kheroro andro foros te bešel. Bo pejl'ahas pre ma, murdarđ'ahas le čhaven, bo sas amen pandž čhave. Štar čhaja a jekh murš. [...] Ta mušind'am te bikenel, na, bo pejl'ahas pro čhavore. Me keravas pre stavba buči, ta man dine o kheroro maškar o foros. Odej bešahas maj 28 roki. [...] Feder prostredie sas kodoj, na? Pašes esas the andro buča te phirel, na? Feder amenge sas odoj. [...] Feder prostredie sas kodoj, na? Pašes esas the andro buča te phirel, na? Feder amenge sas odoj. [...] Rozkidenas, o Roma penge lenas pro kašta. Kadava, kaj kade bešenas. Il'a pro kašta. [...] Chudňom pro nabitkos love, varesar, deset tisíc. Esas amen paperis, keci love pre oda, džahas andre skl'epa. Kerahas le veducaha, bo kerahas, že.. Daj mi za to dajake peňaze... Pisinlas tuke nabitkos a tuke počinlas o love avri.*“

přítom tato poznámka poměrně nejasná. V materiálech k výkupu „chatrče“ Elemíra T. se uvádí, že tento má zajištěné náhradní bydlení ve městě, a to v bytě svého otce Andreje T., který rovněž odprodal svoji „chatrč“ a byt ve městě koupil od jisté Marie M. Finanční odbor ONV v Humenném tedy sice psal svému rozpočtovému oddělení, že částku za odkoupenou „chatrč“ je potřeba Elemírovi T. vinkulovat na zabezpečení náhradního bydlení, poté co Elemír T. na *odboru vnutorných vecí* doložil, že náhradní bydlení má, bylo mu schváleno přidělení diskutované částky na „volný účet“. Není tedy úplně jisté, o jaké poukázce Elemír T. zpětně mluvil, respektive jakým způsobem mu byly peníze nakonec vyplaceny. To, co ale naznačuje je skutečnost, že při vyplácení finančních prostředků se mohlo konkrétním Romům dařit obcházet centrálně nastavené opatření, a to za pomoci lokálních neromských aktérů. Přes její křehkost je možné takovou poznámku vnímat jako připomenutí, že není možné uvažovat o aktérství Romů odděleně od lokálních sítí socio-ekonomických vztahů, když ani Podskalka nebyla přes prostorové vydělení a diskuse o přiznání autonomie izolovaným místem, a že její obyvatelé byli součástí socio-ekonomických sítí, které jej nutně přesahovaly. V této souvislosti lze současně navázat na tezi, dle které se mohla centrální politika „likvidace osad“ do velké míry potkávat se zájmy samotných jejich obyvatel (Guy 1977: 329, Sadílková 2017). Kromě toho ale, že se mohla shodovat, zanechávala současně manévrovací prostor, ve kterém dokázali Romové – i s přispěním dalších lokálních aktérů – tyto politiky ve prospěch svých zájmů dále posouvat a přetvářet.

3.4.6. František B.: Problematizace „likvidace chatrčí“

Jako úplně první případ řešil finanční odbor dle své dokumentace vykoupení „chatrče“ Františka B. právě z Podskalky v roce 1966. Právě tento případ ukazuje na poměrně širokou škálu toho, co všechno mohlo být chápáno jako „cikánská chatrč“. Evidentně zdaleka ne ve všech případech se totiž jednalo o stavení ve stavu „život ohrožující“, tak jak je pro svou vlastní situaci popsal v rozhovoru se mnou Elemír T. Příklad Františka B. nadto problematizuje i tu část centrální politiky, která mluví o „likvidaci“ – ne všechny odkoupené domky totiž v této souvislosti čekal osud fyzického zbourání. Kromě toho, že to dále ukazuje na manévrovací prostor, ve kterém byli jednotliví aktéři schopni přetvářet centrální politiku ve prospěch vlastních zájmů, konkrétně v případě Podskalky to dále

podtrhuje určité napětí mezi její kultivací jako svébytného prostoru a „likvidací osady“ jako místa „zaostalého způsobu života“.

V rozporu s představou o nevyhovujícím a chátrajícím stavení se v dokumentu k nacenění domku Františka B. uvádí, že se jedná o zděnou „novostavbu“ vystavěnou v roce 1958²²² na betonových základech, s elektřinou zavedenou pod omítkou, byt' bez vodovodu a kanalizace, s celkovou obytnou plochou 44 m². Dům byl celkově ohodnocen na 41 600 Kčs, po stržení patnácti procent s ohledem na jeho nedokončenost byla jeho majiteli přiznána účelově vázaná částka 35 360 Kčs. Příklad tohoto rodinného domku je ale snad ještě více zajímavý v jeho dalším osudu, když měl namísto zbourání sloužit jako nahrazení dosud nevyhovujících prostor Mateřské školy na Podskalce. Z dokumentace ONV v Humenném je přitom patrné, že právě potřeba navýšení kapacity místní MŠ byla prvotním impulzem odkoupení tohoto domu, což bylo s jeho samotným majitelem řešeno ještě před platností vládního usnesení z října roku 1965. V okresní plánu pro rok 1965, schváleného v únoru stejného roku, bylo pro oblast školní docházky vytyčeno mj. následující:

*MŠ Humenné-Podskalka [je v plánu] k 1. 9. 1965 rozšířit o jednu triedu a zaradiť ďalších 25 detí občanov cig. pôvodu v predškolskom veku do MŠ, avšak za takých okolnosti, že pre majiteľa, kde je teraz umiestnená MŠ sa zabezpečí rod. byt v štát. alebo družstevnej výstavbe v Humennom. Majiteľ s takouto podmienkou dáva súhlas k uvoľneniu celého domu pre účely MŠ.*²²³

Je pravděpodobné, že tento zápis se týká právě Františka B., který svůj zájem na prodeji domku zopakoval v lednu roku 1966, a to s odůvodněním, „že svoje deti chce vychovávať v celkom inom prostredí, ako žijú doteraz.“²²⁴ Ještě v témže roce byl odprodej domku Františka B. dotažen, stejně jako získání nového bytu, který František B. se svojí ženou odkoupil přímo ve městě Humenné.

Při zohlednění i jiných případů „výkupu chatrčí“ v okrese je zřejmé, že využití odkoupeného domku k dalším účelům nemuselo být zcela ojedinělé. V podobné výši jako domek Františka B. byly naceněny ještě dva domy v obci Kamenici nad Cirochou, jeden

---

²²² Je otázkou, zda byla výstavba tohoto domu součástí výstavby 19 rodinných domků, která na Podskalce proběhla v témže roce (viz výše).

²²³ ŠAKE Košice, f. f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 6, sp. 25, „Plán na úseku riešenia otázok občanov cigánskeho pôvodu“, 3. 2. 1965.

²²⁴ ŠOkA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 15, sp. 1, „B. František“ [nezpracováno].

v intravilánu, druhý v extravilánu obce. Součástí jednoho z nich byla i oplocená zahrada se sedmi ovocnými stromy. Majitelé těchto domků se přitom dle dokumentace měli stát jako jedni z mála součástí organizovaného přesunu mezi partnerskými okresy, když jim bylo přiděleno bydlení přímo v okresním městě v Opavě. Ani u jednoho z těchto domů ale není doklad o tom, že by byl skutečně fyzicky zbourán. V případě Jána B. sice existuje kupně-prodejní smlouva, dle které je za asanaci odpovědný MNV v Kamenici, jiná smlouva ze stejného roku (1967) ale řeší odprodej domku jistému Júliusi B. (neznámo odkud).²²⁵ Navíc, do Opavy byly z Kamenice přesídleny ještě další dvě rodiny, jejichž domky si koupili dřívější vlastníci oficiálně „zlikvidovaných chatrčí“ v jiných obcích v okrese (Kamienka a Veľopolie).²²⁶ Na takovém přeprodeji je pozoruhodná skutečnost, že obě strany, jak prodávající, tak kupující, byly oficiálně vykázány v plnění harmonogramu přesídlovací politiky. Že mohla být taková situace výhodná pro vykazování „řešení cikánské otázky“ za daný okres přitom lze ukázat řešením situace zpět na Podskalce. V okresní zprávě k „*riešení bytového problému [a] výkupu chatrčí*“ z roku 1967 bylo za osadu Podskalka předmětem řešení schválení finanční výjimky pro Michala D., živitele sedmičlenné rodiny, který si plánoval koupit od Štefana G. rodinný dům přímo v Humenném. Štefan G. se naproti tomu chystal se svojí jedenáctičlennou rodinou odejít natrvalo do okresu Louny v Čechách, kde měl mít domluvenou koupi jiného rodinného domku. V daném případě byla pro Michala D. schválena státní podpora ve výši 17 000 Kčs, tj. v hodnotě domku Štefana G., a to s výmluvným odůvodněním: „*Dom, ktorý občan D. Michal chce odkúpiť je obývania schopný. Takým spôsobom by sa vyriešili 2. cig. rodiny.*“²²⁷

Situace, ve které majitelé zbouraných „chatrčí“ získali nové bydlení odkoupením od jiných romských rodin, které se z něj samy stěhovaly (obvykle do Česka) přitom zdaleka nebyly ojedinělé, a to snad i s ohledem na jinak obtížnou dostupnost nového bydlení a reflektovanou neochotu neromských obyvatel mezi sebe „cikány“ pouštět (srov. Guy 1977: 308). Kromě složek z fondu finančního odboru, kde je taková praxe zachycena, ji v rozhovoru se mnou pojmenovali i manželé Štefan a Jolana K. z Humenného, oba ovšem narozeni na Podskalce: „Romové si ty domy prodávali mezi sebou. Tenhle šel pryč

---

²²⁵ ŠOkA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 16, sp. 91, „B. Ján“ [nezpracováno].

²²⁶ ŠOkA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 15, sp. 89, „F. Alexander“ a sp. 90 „G. Vojtěch“ [nezpracováno].

²²⁷ ŠOkA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 15, „Materiály komisie pre riešenie otázok cig. obyvateľstva, roky 1966–1971“ [nezpracováno].

a jinému to prodal, protože ten zrovna zůstal.“²²⁸ Oba manželé se narodili v roce 1960, a tak není zcela zřejmé, zda již referují přímo o druhé polovině šedesátých let, nebo odkazují na praxi pozdější. S doplněním uvedených archivních materiálů je ovšem zřejmé, že realizace celé akce vstupovala i v tomto směru do vztahů mezi Romy samotnými, když se stala součástí jejich ekonomických transakcí.

3.4.7. Kdo těžil z „cikánské politiky“?

I na základě dosud uvedeného lze zopakovat argument, který jsem formuloval v první kapitole a blíže rozpracoval v kapitole druhé, totiž že o sledované přesídlovací politice není možné uvažovat jako o politice, která se dotýká striktně Romů, ale jako politice, která vstupuje do lokálně specifických historicky utvářených vztahů, kde se rozhoduje o podobě její konkrétní realizace, tedy mj. o tom na koho bude jakým způsobem dopadat a kdo z ní dokáže těžit. Pokud jsem se přiznal k tezi Sadílkové, že zacílení centrální politiky „likvidace osad“ se mohlo shodovat se zájmy Romů, je na místě podobně jako v předchozí kapitole demaskovat Romy jako homogenního aktéra a podívat se na to, kteří Romové ve skutečnosti dokázali z centrálně formulované politiky profitovat. To se odvíjelo od pozice v hierarchii lokálně vyjednávaných vztahů, zde nikoliv nutně dle logiky cikánství (srov. kapitola druhá), ale od akumulace určitého sociálního a ekonomického kapitálu.

Při plánování výstavby rodinných domků v roce 1958 navrhl pan Gorol' z Podskalky, tehdy jako zástupce OV KSS a předseda okresní „cikánské komise“, přidělit pozemek přidělit jen těm, „u kterých je předpoklad, že budou stavět“ (viz výše). Konečný způsob výběru rodin, které mohly stavět ve svém dopise následně kritizoval pan Tokár (viz dopis televizní redakci v úvodu kapitoly), který poukázal na význam důležitých sociálních vazeb: „Tak se jen pár domků postavilo, a to jen ti nejlepší, co měli rodinu nějakého funkcionáře. Ti, kteří měli špatné domky, tak ti zůstali.“²²⁹ Obdobná kritiku jsem zaznamenal i pro realizaci výkupu „chatrčí“ v druhé polovině šedesátých let, tentokrát v obci Stakčín. Totiž, podobně jako byl v padesátých letech předsedou okresní „cikánské komise“ pan Gorol' z Podskalky, v navazující komisi, která v šedesátých letech zajišťovala realizaci přesídlovací politiky v okrese, byl tajemníkem Ján Oláh z obce Stakčín.

---

²²⁸ Rozhovor se Štefanem K. (1960) a Jolanou K. (1961), *op. cit.* Originál: „*Jon bikenenas o Roma maškar pende o khera. Kada džalas het a kaleske bikenlas, bo kada ačhil'a.*“

²²⁹ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

A podobně jako pan Tokár připomněl důležitost vazeb s funkcionáři pro možnost dosáhnout na nové bydlení v osadě (a snad zde myslel právě pana Gorol'a), stejně romští pamětníci ve Stakčíně v rozhovoru se mnou zpětně uváděli, že pan Oláh při realizaci výkupu „chatrčí“ ve své domovské obci protěžoval své příbuzné.²³⁰

Jakkoliv takováto explicitní kritika pro realizaci výkupu „chatrčí“ na Podskalce neexistuje, je zřejmé, že i zde se možnost profitovat z centrální politiky neodvívěla od připravenosti osadu opustit (jak předpokládalo její nastavení a kategorizace „cikánů“ podle stupně jejich společenské asimilace, viz kapitola druhá), ale od schopnosti zajistit si nové bydlení, což obzvláště v situaci obecně protiromsky nastavených úřadů a místních obyvatel nemuselo být vůbec snadné. Z tohoto pohledu je příznačné, že v drtivé většině případů nejen na Podskalce, ale v celém okrese si Romové náhradní bydlení mimo osadu dojednávali sami, někdy i odkoupením bytu od jiných Romů, kteří odcházeli do Česka. Naprosté minimum případů přitom bylo řešeno přesídlením do partnerských okresů, což například pro drtivou většinu z 26 žadatelů o přesídlení z Podskalky patrně znamenalo, že jejich zájmy zůstaly nenaplněny.

3.4.8. Reprodukce teritorializace

Stejně jako pro Ľubišu a Papín, i pro situaci na Podskalce kampaň „likvidace osad“ znamenala do velké míry kontinuitu existujících procesů. Pokud ale v Ľubiši a v Papíně umožnila definitivní vystěhování místních Romů, na Podskalce byla realizace výkupu „chatrčí“ pokračováním dvou provázaných fenoménů. Kontinuální stěhování Romů z Podskalky do centra města Humenné doprovázela reprodukce logiky, ve které měl „cikánský způsob života“ zůstat uzavřen v osadě a jeho projevy ve městě mohly být chápány jako nežádoucí. To naznačuje postoj obyvatelky města, která se, podobně jako pan Tokár, rozhodla zareagovat na televizní vysílání z roku 1966. Ve svém dopise mj. píše:

Humenská Podskalka sa nedá prirovnať k tým nejhorším cigánskym osadám. Sú tu aj pekné nové domy s komfortným vybavením, ale sú aj také, kde sa v jednej izbe tlačia desiaty aj dvanásť. Nie je to žiaľ len na Podskalke, ale aj priamo v meste. Len čo sa niekto vystáhuje do bytovky, byt obsadia cigáni, s ktorými to pekným slovom ani vyhrážkami nejde. Pri takýchto domoch sa ani prejsť nedá, „čo vám krúti nosom.“ Keby len otázka bývania! Ale jde tu aj o otázku správania sa. Prečo oni nemajú nikdy čo robiť, iba v zime či v lete vysedávať

---

²³⁰ Např. rozhovor s Máriou K. (nar. 1950), *op. cit.*

*v mestskom parku a hádzat' poznámky vo „svojom nárečí“ na okoloidúcich? Deti nechodia do škôl, a v útlom veku 5–6 rokov už fajčia a vystavujú sa tým, čo dokážu.*²³¹

Zatímco nastavení centrální politiky předpokládalo asimilaci „cikánů“, čímž se mělo dosáhnout toho, že ani nebudou za „cikány“ považováni (viz kapitola druhá), zdá se, že v samotném Humenném byla spíše tendence vytlačovat nositele „cikánského způsobu života“ do osady jako jeho domněle přirozeného prostoru. Bylo to rovněž v roce 1966, kdy si obyvatel Podskalky Pavel M. stěžoval na okresním aktivu na existující praxi, kdy „z mesta príslušníci SNB [sbor národní bezpečnosti] vyhaňali všetkých cigánov bez rozdielu či provinil [sa] alebo nie.“²³² Na to reagoval zástupce SNB Humenné, který vysvětlil, že „nie preto VB vyhaňa z mesta cigánskych občanov že nemaju právo na život ale preto, že doma majú čo robiť /pratať apod./ a nie vysedavat' v meste.“²³³ V podstatě se tak přiznal nejenom k vyhánění Romů, ale i k tomu, že se tak děje už jen na základě jejich samotné přítomnosti ve městě a z představy o přirozené nutnosti „cikány“ disciplinovat. Asimilační politika se napojovala na lokální praxi teritorializace „cikánů“ v tom smyslu, že ve své logice reprodukovala cikánství jako kategorii sociální deviace a chápání osad jako přirozeného prostoru její realizace. Důraz na „likvidaci osad“ tuto logiku nerozporoval, ovšem její konkrétní praxe představovala pro jednotlivé rodiny možnost praxi teritorializace překračovat a dosahovat určité socio-ekonomické mobility.

3.5. Závěr

V této kapitole jsem představil osady jako specifická místa, která byla spoluutvářena komplexním jednáním různých aktérů a podobně asociována s různými významy. Ukázal jsem, že osady ve své tehdejší podobě byly výsledkem historicky kontinuální lokální praxe teritorializace Romů jakožto „cikánů“. V tomto ohledu nelze chápat osady jako přirozeně vydělené prostory, které stojí stranou lokálních socio-ekonomických systémů, ale jako prostory, které jsou jejich součástí a v jejich rámci jsou konstruovány jako místa odlišná. Státní politika, jakkoliv se snažila důrazem na „rozptyl cikánského obyvatelstva“ a „likvidaci cikánských soustředění“ teritorializaci Romů narušovat, vydělení těchto míst jako prostorů místa společenské deviace a zaostalého způsobu života svým nastavením

---

²³¹ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

²³² ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvatelstvo Košice, kart. 10, sp. 104, „Zápisnica“, 23. 6. 1966.

²³³ *Tamtéž.*

dále reprodukovala. Logiku osad jako oddělených míst ovšem do určité míry reprodukovala i její dobová (a pozdější) kritika, která osady chápala jako svébytné socio-kulturní systémy, jakkoliv navázané na své okolí.

Náhled na osady jako na místa kulturní zaostalosti je signifikantní v tom ohledu, že mohl být do určité míry sdílen i Romy samotnými. Nemusel to být přitom pouze pan Gorol, který jakožto ve městě žijící lokální funkcionář reprodukoval ve vztahu k obyvatelům Podskalky paternalistický diskurs, nebo pan Kašo, který byl jako dítě šokován z jejího prostředí po návratu z městského prostředí v Česku. Byl to i František B., který se v potvrzení o prodeji vlastního domku vyjádřil, že chce svoje děti „vychovávat v jiném prostředí, než ve kterém žijí doted“. Kontinuální pohyb Romů z osady, který byl šířeji popsán i pro jiná místa (Grill 2015b, Hübschmannová 1999b, Ort 2021, 2022b, Sadílková 2017) je tedy možné chápat nejenom jako snahu dosáhnout na důstojnější bydlení, ale i v termínech širší socio-ekonomické mobility a společenského náležení (viz především Ort 2022b). Z druhé strany, ani kulturně relativistické chápání osad u Hübschmannové, která je odlišuje od uměle vytvořených *ghett* (1993: 23; 1999a: 31), respektive dílčí důraz na emoční sepjetí s fyzickým prostorem osad není možné odmítnout jako romantizaci společenské exkluze Romů. Ukázal jsem, že mnohé žádosti Romů o zlepšení vlastních životních podmínek byly formulovány kolektivně a nejednalo se tak vždy o snahu o individuální mobilitu („únik“) z osady. Naznačil jsem i možnosti sledování vazeb na fyzický prostor osady, který sami Romové aktivně utvářeli. Ve svých vzpomínkách se k němu takto vztahovali i Romové z Podskalky. Kromě nich lze připomenout vzpomínku Pavlíny B. původem z Papína, která ve své bohatosti silně kontrastuje nejenom se vzpomínkou neromského vesničana, ale i se zaměřením diskuse místních úřadů (viz kapitola první).

Nicméně, sama Hübschmannová nekritizovala na centrální politice nutně pouze důraz na „likvidaci“ toho, co ona chápala jako svébytné socio-kulturní celky, ale sociálně inženýrský zásah do existujících přirozených procesů, především tedy strategií socio-ekonomické mobility samotných Romů, typicky právě těch, kteří se chtěli z osady odstěhovat (viz Hübschmannová 1999b). Z této perspektivy Hübschmannová kritizovala omezení svobody pohybu, které se odvíjelo od sledovaného vládního usnesení, a které mělo určovat, kam se „cikáni“ mohou stěhovat a kam nikoliv. Situace v humenském okrese ukazuje, že vymezení partnerských okresů, do kterých se Romové směli stěhovat, ve

skutečnosti zásadní omezení pohybu nepředstavovalo. Drtivá většina Romů, kteří odcházeli do Česka si přitom zajišťovala bydlení po vlastní ose na základě vlastních socio-ekonomických kontaktů, případně už v Česku dlouhodobě žila. Z tohoto pohledu se zdá, že spíše než nově stanovenou centrální politikou byl manévrovací prostor pro jednotlivé rodiny vymezen kontinuálními procesy teritorializace v čele s proticikánskými postoji místních úřadů a neromských obyvatel. Při vymezeném chápání osad jako součásti (a produktu) lokálních socio-ekonomických systémů, je tedy nutné připomenout, že mezi probíhající procesy, kterých se mohla centrální politika dotýkat, je nutné zahrnout nejenom ekonomické strategie samotných Romů (jak to činí Hübschmannová), ale i právě tuto praxi teritorializace. A podobně jako vymezená přesídlovací politika do velké míry selhávala v nasměrování migračního pohybu Romů do vymezených partnerských okresů (viz dále kapitola čtvrtá), nedařilo se jí měnit ani zavedenou praxi lokálních úřadů.

Centrální politika „likvidace osad“ vstupovala do takto rozvržených lokálně ukotvených socio-ekonomických vztahů, kde se vyjednávala její nesamozřejmá praxe. Ta se odvíjela i od lokálně specifických podmínek, jejichž diversitu reprezentují dosud představené případové studie, ať už se jedná o zvrácení finálního zbourání osady v Kapišové, stvrzení statusu Romů v Brekově, řešení konfliktu ve Vlachovu a Hostovicích, definitivní vystěhování Romů z Ľubiši, nebo zvrácení důrazu na přesídlení romských rodin zpět do obce v Papíně. Na Podskalce nakonec vedla k převážení dosavadních politik směrem od přiznání autonomie osady k akcentování nutnosti její „likvidace“.

Tyto příklady ukazují skutečnost, že jakkoliv centrální politika deklarovala překonávání proticikánských postojů, v různých místech a různých kontextech se pro místní úřady stala nástrojem pro stvrzení kontinuity vlastních snah udržet „cikány“ mimo neromskou část obce, když je nakonec mohly zcela vystěhovat i ze samotné osady. Z druhé strany ale, i pro Romy samotné se centrální politika potkala s úsilím mnohých Romů vyřešit vlastní neutěšené životní podmínky, jakkoliv to pro mnohé z nich znamenalo definitivní odříznutí od domovské obce. Na základě představeného materiálu lze v tomto ohledu spíše než o násilném zásahu do jejich strategií socio-ekonomické mobility uvažovat nad tím, zda centrální politika vybavila samotné Romy dostatečnými nástroji k překonávání existujících bariér, když cílila na ty „občany cikánského původu“, kteří byli odhodláni se z nezdravého (z dominantní perspektivy) prostředí vymanit. Kromě probíhajících segregačních procesů lze k takovým bariérám přiřadit i celkovou krizi

bydlení, ve které státní bytová výstavba pro pokrytí bytových potřeb tehdejších obyvatel Československa zdaleka nedostačovala (Guy 1977: 298–308) a nově převažující družstevní bydlení přitom bylo Romům často zapovězené, a to nejen s ohledem na jejich chybějící potřebný vstupní ekonomický kapitál, ale i neochotu ostatních obyvatel je do družstev jako „cikány“ přijímat (tamtéž). V této situaci nakonec mohli profitovat z centrální politiky především ti Romové, kteří byli určitým způsobem situováni v socio-ekonomických vztazích, většinou tedy ti s vyšším sociálním (a ekonomickým) kapitálem. Romové, kteří odcházeli do Česka si ve většině hledali bydlení po vlastní ose (viz kapitola čtvrtá). V případě náhradního bydlení v samotném okrese se v jednotlivých případech jednalo o odkoupení od soukromého majitele, v několika případech o přeprodej domku od Romů, kteří odešli do Česka, někteří Romové se zase nastěhovali ke svým příbuzným v jiné obci nebo. V dalších případech se jednalo o výstavbu vlastního bydlení s využitím přidělených finančních prostředků a jednotlivě rovněž o dosažení na státní byty.

Nutno ovšem podotknout, že sledování těchto trajektorií jednotlivých romských rodin je metodologicky poněkud sporné. Při nedostatku pramenů, jejich limitující povaze, a především mizivém počtu orálně historických rozhovorů je především pro sledování situace na Podskalce patrné, jak moc chybí možnost rozpracovat dobovou strukturu lokálních vztahů a problematizovat, nebo alespoň kritičtěji prozkoumat konstruovaný obraz romských rodin, které přitakávají centrální politice a čekají na možnost přestěhovat se z osady do města. Pokud jsem se zde zaměřoval na realizaci výkupu „chatrčí“, zákonitě jsem nakonec sledoval příběhy těch rodin, u kterých byl takový výkup nakonec skutečně realizován. U archivních materiálů se jedná o paradox, který jsem naznačil už v první kapitole – stopy v archivech po sobě zanechává především toto viditelné aktérství, zatímco například neúspěšné čekání na zařazení do přesídlovacího programu (které naznačuje iniciální počet 26 zájemců o přesídlení), popřípadě úplná neochota na něm participovat v archivních materiálech zachyceny zpravidla nejsou. Z takto limitovaného výzkumu nakonec mohou vypadávat i Romové, kterým omezení spojená s přesídlovací politikou zamezily v mobilitě mimo osadu (srov. Hübschmannová 1967, 1999b). Představený výzkum tak do určité míry vede k reprodukci dominantní logiky aktérství a sleduje příběhy těch Romů, jejichž jednání bylo zachyceno jako relevantní místními úřady. Toto zacílení jsem se sice snažil částečně zvrátit, ale při neúspěchu v pořizování orálně-historických rozhovorů jsem se opřel opět o vyprávění těch Romů, kteří byli určitým způsobem situováni, což nakonec do velké míry přispělo k tomu, že jejich

vyprávění byla vůbec zvěčněná (jako vyprávění dlouholetého učitele na Podskalce pana Kaša a vyprávění insitního malíře pana Kureje – v obou případech se jednalo o lidi, kteří se postupně rovněž přestěhovali do města). Toto omezení se pokusím částečně napravit v poslední kapitole, ve které udělám drobný posun od „likvidace osad“ ke zkušenostem Romů v samotném procesu přesídlení a jeho „rozptylové“ logice.

4. KAPITOLA ČTVRTÁ. Přesídlení, migrace, rozptyl: kontrola pohybu a aktéřské strategie

Milena Hübschmannová: Když jste přišli do Spyšové, tak k vám byli gádžové hodní?

MŠ: Všichni gádžové k nám byli hodní. (XXX – žádost, aby je vystěhovali – [pozn. MH]). Já jsem [tam] šla do kina, a dětem dávali oblečení, čokolády, sladkosti. Moc hodní lidí tam byli.

MH: A proč jste odešli?

MŠ: Protože jsme neměli vlastní dům. Oni chtěli ten dům zabrat, že není náš. Okres nám chtěl dát jiný dům, tak nás dali sem.

MH: Co udělali s tím domem?

MŠ: Rozebrali ho.²³⁴

Citovaný úryvek pochází z rozhovoru Hübschmannové, který vedla v dubnu 1977 s paní Helenou Š. (*1941) v novém bydlíšti její rodiny v Ústí u Staré Paky. Do okresu Jičín v severních Čechách byla rodina přesídlena v roce 1967 a spolu s dalšími Romy z obce Šemetkovce v (tehdejší okr. Bardejov, dnes Svidník, severo-východní Slovensko) se stala součástí organizovaného přesunu „cikánů“ z (východního) Slovenska do Česka. Krátká pasáž se dotýká několika témat, která jsou s širší praxí přesídlení a rozmístění „cikánů“ spojena. Předně, jakkoliv celá akce představovala kontinuitu ve snahách o kontrolu a omezení pohybu „cikánů“, ve své praxi představovala jeho další produkci. V tomto ohledu sehrály důležitou úlohu dva různé faktory, které byly i později v literatuře popsány jako důležité důvody neúspěchu celé akce – postoje neromského obyvatelstva vůči Romům/„cikánům“ a bytové podmínky v místech, kam byli Romové ze Slovenska přesídleni, zde tedy do domu, který měl být po odstěhování rodiny zbourán. Pro chápání

---

²³⁴ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 9_ET, sp. Transkripty_MH, č. 110. Originál: „*Sar tumen avl'an Spyšovate, ta o gadže sas lače ke tumende? HŠ: Savore gadže sas lače ke amende. (XXX – žádost, aby je vystěhovali [pozn. MH]). Me džá[va]s andre kina, a le čhaven denas renti, čokoladi, cukros lenge davkernas. Strašne lače sas l'udos odoj. MH: Soske gej'an het odarig? HŠ: Že kher vlastno na esas amen. On kamenas te lel kada kher, že nane amaro. Okresis kamelas te del amen aver kher, ta dine amen adaj. MH: So kerde ole khereha? HŠ: Rozčhide les.*“

pozice Romů je ale příznačná určitá ambivalence výpovědi. Jakkoliv paní Helena Š. pojmenovává vlídné přijetí ze strany místních Neromů a reflektuje tak širší migrační narativ Romů o Česku jako zemi rovnostářských vztahů (srov. Hübschmannová 1993, Sadílková 2016, Synková 2006), na jiném místě rozhovoru rozebírá proticikánské postoje, kterým museli jako rodina čelit, včetně žádosti sousedů o jejich vystěhování. Záměrně jsem vybral pasáž, ve které na tento rozpor poukazuje ve své poznámce sama Hübschmannová. Připomíná to totiž jednak její úlohu tazatelky a nutnost obezřetného čtení prepisů rozhovorů k nimž se nedochovala původní nahrávka a nejsou známe ani jejich další okolnosti, současně to ale podtrhuje úlohu Hübschmannové jako ústřední postavy kritiky přesídlovací politiky, která i po roce 1989 do velké míry předurčovala způsob, jakým byla tato politika (nejen) v romistické literatuře chápána. V dominantním romistickém narativu byla nejen asimilační politika komunistického režimu kritizována především pro nerespektování zájmů samotných Romů, ve snaze o jejich zohlednění se přitom jednotliví badatelé a badatelky poměrně nekriticky upínali k tomu, co napsala (nebo přednášela) sama Hübschmannová. Její dílo, jakkoliv rozsáhlé, komplexní a obdivuhodné, tak paradoxně jako by částečně bránilo možnosti důslednějšího sledování zkušeností, postojů a jednání Romů samotných. V této kapitole se ocitám v poměrně ambivalentní pozici, když na jedné straně hojně čerpám z unikátních pramenů archivovaných v její pozůstalosti, na druhé straně se i na základě čtení těchto pramenů snažím poukázat na některé limity jejího přístupu.

Při sledování aktérství Romů mě v této kapitole zajímá, jakým způsobem se do jejich ekonomických strategií a širších strategií sociability promítala ta část centrální politiky, která návazně na „likvidaci nežádoucích cikánských soustředění“ počítala s „organizovaným přesunem cikánů“ ze Slovenska do Česka, který měl současně podléhat logice jejich „rozptylu“ v dominantní společnosti. Ukážu přitom, že praxe této politiky byla neoddelitelná od migrace jako svébytné aktérské ekonomické strategie, která zároveň dlouhodobě vyvolávala potřebu kontroly pohybu „cikánů“ ze strany úřadů. V první části kapitoly rozeberu dobové diskursy „rozptylu cikánů“ a chápání jejich pohybu, ve druhé části popíšu praxi vládního usnesení v samotném okrese Humenné. Vzhledem k „přeshraniční“ povaze přesídlování přesunu ve třetí části kapitoly pozornost ze Slovenska do Česka. Alespoň částečně se tak pokusím vyvážit zacílení na situaci na východním Slovensku jako převažující rámec celé práce. Na příkladu situace v pohraničí ukážu jednak praxi přesídlení v kontextu migračních pohybů Romů, ale i kontinuity

politiky vůči „cikánům“ z perspektivy situace v regionech v Česku. Čtvrtou částí, která se zaměřuje na přesídlení Romů z (tehdy) bardejovského okresu do okresu Jičín znovu narušují regionální vymezení celé práce humenským okresem, k čemuž jsem se rozhodl pro unikátnost předeslané pramenné základny – rozhovorů vedených Hübschmannovou na konci šedesátých let. Tato část mi nakonec umožňuje ukázat pluralitu pozic, postojů a zkušeností jednotlivých participantů rozhovorů. Vedle rozhovorů se zástupci regionálních úřadů zde stojí za pozornost rozhovory s romskými ženami, které umožňují zahrnutí genderové perspektivy na sledované téma a prohloubení předeslané perspektivy z „okrajových prostor“ (viz kapitola první).

V této kapitole navazuji úzce na předcházející kapitolu k politice „likvidace cikánských osad“ (viz kapitola třetí). Jestliže Hübschmannová chápala osady jako svébytně fungující socio-kulturní celky, v migračních pohybech Romů z vesnického prostředí na Slovensku do měst v Česku spatřovala určitou míru vykořenění, ztrátu přirozených sociálních vazeb a úpadek kulturních hodnot. To je současně optika, kterou primárně hodnotila centrální přesídlovací politiku, která podle ní nadto narušovala tradiční migrační vzorce, založené především na příbuzenských sítích. V této poměrně komplexní kapitole se snažím při zohlednění různých typů aktérství Romů revidovat náhled na Romy jako na „vykořeněné migranty“ a ukážu, že i „rozptylová“ logika přesídlení se mohla potkávat s jejich ekonomickými strategiemi a širšími strategiemi sociability.

4.1. Geneze přesídlovací politiky

Jakkoliv se jak v dobových, tak i v pozdějších textech nezdálo, referovalo o „politice rozptylu“, „rozptylové politice“ (případně „kampani“, nebo „rozptylovém programu“), je zde nutné rozlišit dva různé pojmy a důrazy centrální politiky, které pod takovým označením splývají. Jednak je to tedy logika „rozptylu“, která se v oficiálním ideologickém diskursu odvíjela od předpokladu, že „zaostalý způsob života“ je produktem historicky zakořeněné izolace „cikánského obyvatelstva“ a jedině systematickým narušováním této izolace je možné takový způsob života v socialistické společnosti eliminovat (viz kapitola druhá). Potom je to ale samotné přesídlení (v oficiálním jazyce též „přesun“), který zde používám jednak jako zastřešující pojem celé politiky, která cílila na přemísťování Romů z místa na místo, ale zde konkrétně i jako termín, který odkazuje k přemísťování Romů ze

Slovenska do Česka. Provázanost termínů a důrazů spočívá v tom, že i tento „přesun“ měl být prováděn podle zásad „rozptylu“. Oba termíny je ovšem nutné nadále analyticky oddělovat.

Vedle dlouhodobějších snah o „likvidaci cikánských koncentrací“ jako míst „kulturní zaostalosti“ vykazovala přesídlovací politika i jistou kontinuitu politik kontroly pohybu „cikánů“. Jednalo se především o tu část vládního usnesení, která mluvila o „organizovaném přesunu“. Právě „organizovanost“ byla dávána do protikladu k „živelné migraci“ mezi Slovenskem a Českem a návazné pracovní „fluktuaci“. Přesídlovací politika tak měla naplňovat potřeby dohledu moderního státu nad jeho obyvateli jednak odstraněním nepřehledných soustředění, jednak restrikcí jejich mobility (srov. Scott 1998).

Ta část vládního usnesení, které mluvila o „organizované přesunu“ navazovala nejen na dílčím způsobem organizované pracovní náboje, ale i na dřívější systematictější plány na přesídlení „cikánů“ ze Slovenska do Česka (např. Hübschmannová 1999a). Například „likvidace cikánských osad“ na základě krajského usnesení č. 39/1956 měla být v tehdejší prešovském kraji řešena mj. „*osadením pohraničia*“ a „*náborom v baniach*“. Další genezi centralizovaného řešení přesídlení do Česka dále podrobně popisuje etnolog Haišman (1999). Po usnesení ÚV KSČ z dubna roku 1958, ve kterém byla formulována nutnost „zastavení nežádoucího pohybu cikánů“ a „likvidace nežádoucích soustředění cikánských ulic, čtvrtí a osad“ se o potřebě systematictějšího přesídlení „cikánů“ z východoslovenského kraje začalo mluvit od počátku šedesátých let, kde právě z tohoto kraje začaly ozývat hlasy, že „cikánskou otázku“ v tomto případě není možné řešit pouze regionálně. Sám Haišman to dává do souvislosti i s restrukturalizací krajů a okresů v roce 1960, kdy byly dva menší kraje (Košícký a Prešovský) spojeny v jeden velký Východoslovenský, čímž tedy podle něj narostla i potřeba řešit situaci „cikánských osad“ (tamtéž). Na druhé straně, jak ukáží podrobněji ve třetí části této kapitoly, systematictější centralizovaná politika vůči „cikánům“ reagovala i na poptávku úřadů z těch regionů v Česku, kam Romové přicházeli od těsně poválečného období. Samotná politika „rozptylu“ zde vykazovala určitou kontinuitu, když patřila do širšího repertoáru strategií přístupu k obecně „nežádoucím“ skupinám obyvatel (viz Hajská 2020: 344, Spurný 2011).

Kontinuita potřeby kontroly pohybu se v případě vládního usnesení č. 502/1965 odvíjela od přetrvávající představy o „cikánech“ jako přirozeně mobilních, respektive

z druhé strany o „fluktuaci“ a místní nestálosti jako inherentními rysy „cikánského způsobu života“. V dokumentu „Hlavní směry k řešení otázek cikánského obyvatelstva“ z 18. 12. 1965 byla dosavadní kontrola pohybu reflektována jako nedostatečná, když se sice implementací zákona z roku 1958 mělo podařit ukončit „tradiční formy kočovnictví“, pokračující „nežádoucí migraci“ ovšem zamezeno nebylo (Jurová 2008: 1006–1013). Oproti usnesení z roku 1958 sice došlo posunu kategorizace „cikánů“ dle logiky kočovnictví k diskutované kategorizaci dle stupně společenské asimilace (viz kapitola první), jako ovšem upozorňuje Guy, opuštění staré terminologie neznamenovalo nutně rozpojení asociace „cikánů“ se specifickým „živelným“ pohybem, který měl mít své kořeny v „zaostalém“ způsobu života. Nadto, dřívější kategorizace se v polovině šedesátých let nevytratila zcela. Shodně s vládním usnesením z roku 1958 Davidová i Nováček v polovině šedesátých let nadále dělily „cikány“ na „usedlé“, „polousedlé/polokočovné“ a „kočovné“, přičemž i pro ty „usedlé“ dle této logiky předpokládali dřívější „kočovný“ způsob života. Kočovnictví zde tedy funguje jako inherentní rys cikánství a „usazování“ jde ruku v ruce s jeho vytrácením a společenskou asimilací (Davidová 1965, Nováček 1968).

V tomto ohledu lze sledovat zjevnou kontinuitu s praxí prvorepublikového zákona o „potulných cikánech“ č. 117/1927. Jak ukázal ve své práci historik Pavel Baloun, kategorie „potulných cikánů“, která měla dle zákonného znění zahrnovat „cikány z místa na místo se toulající a jiné tuláky práce se štítící, kteří po cikánsku žijí“ byla v praxi zákona silně rasizována (Baloun 2022). Při vyvraždění většiny romské populace žijící před druhou světovou válkou na území Česka byla potom figura „cikána – kočovníka“ již v těsně poválečném období do velké míry uplatňována na romské migranty ze Slovenska (srov. též Hajska 2020: 348). Navzdory mezi Romy rozšířenému narativu o „Čechách“ jako „zaslíbené zemi“ (Hübschmannová 1993: 31) byli tito v novém prostředí nahlíženi především jako „cizí“ elementy, a to jednak jako orientalizovaní imigranti ze Slovenska, ale mezi nimi specificky jako „cikáni“, jejichž pohyb byl chápán jako kvalitativně odlišný (Sokolová 2008, Spurný 2011).

Především právě kontrolu pohybu těchto „cikánů“ měl zaručit zákon o „usazení kočujících osob“ č. 74/1958. Jeho autoři, kteří už mohli vycházet ze znění obdobného zákona v Sovětském svazu (ten vešel v platnost v roce 1956), se museli vypořádat s jedním klíčovým problémem. Explicitní zaměření zákona na „cikány“ by totiž bylo

v rozporu nejen s ústavou, ale i s nastolenou ideologií ÚV KSČ, která jakoukoliv etnickou/rasovou diskriminaci odmítala. Právě z toho důvodu byly veškeré zmínky o „cikánech“ z finálního znění zákona v průběhu jeho připomínkového řízení odstraněny (Zapletal 2012). Přetrvávající zacílení na „cikány“ ovšem odhalovalo nejen dřívější znění zákona, ale i doprovodné dokumentace, komunikace s místními úřady, a nakonec i jeho konkrétní praxe. Tehdejší ideologové „cikánské otázky“ ovšem nadále trvali na tom, že zatímco zákon z roku 1927 byl jedním z projevů rasové perzekuce Romů v období první republiky, ten z roku 1958 měl představovat především pomocnou ruku na cestě k jejich společenskému začlenění, a to především skrze poskytnutí bydlení a zaměstnání ze strany místních úřadů (Guy 1977: 193–197).

Při reflexi nedostatečné implementace vládního usnesení z roku 1958 o „práci mezi cikánským obyvatelstvem“ a skutečnosti, že zákon o „usazení kočujících osob“ ze stejného roku dosáhl pouze na eliminaci „tradičních forem kočování“ (Jurová 2008: 1019–1026, k příběhu konkrétních rodin a praxi „usazení“ viz především Hajská 2020, 2024 [v přípravě]),²³⁵ cílilo tedy usnesení č. 502/1965 na komplexnější řízení a kontrolu pohybu „cikánského“ obyvatelstva. Ta část, která mluvila o „likvidaci cikánských koncentrací“ a přesídlování jejich obyvatel, se sice měla dotýkat jen „cikánů“ zařazených do příslušných kategorií a měla se odehrávat na čistě dobrovolné bázi, pro místní úřady ovšem zůstával při kategorizaci „cikánů“ značný manévrovací prostor (viz kapitola druhá) a vzhledem k popsáním mechanismům marginalizace Romů v jednotlivých osadách je dobrovolnost přesunu v mnoha ohledech více než diskutabilní (viz kapitola třetí, též dále). Nadto, omezení pohybu se mělo týkat všech „cikánů“ napříč vymezenými kategoriemi, konkrétně v jejich nemožnosti stěhovat se do míst s již vyšší koncentrací „cikánů“, ale i zamezení jakékoliv migrace mimo harmonogram přesídlení, tedy mimo určené partnerské okresy.

Oproti zákonu z roku 1958 zde dochází k jedné zásadní změně, totiž k otevřenému pojmenování „cikánů“ jako cílové skupiny vládního usnesení, jakkoliv tato kategorie byla

---

²³⁵ Hajská celý narativ úspěšné „eliminace tradičních forem kočování“ výrazně problematizuje. Na příkladu situace v některých českých okresech ukazuje jednak kontinuitu proticikánských opatření, která cílila na kontrolu pohybu. Jakkoliv samotná praxe soupisu „kočujících osob“ a jejich „usazení“ mohla být z pozice mnohých úřadů reflektována jako poměrně hladký a bezproblémový proces, zástupci sledovaných olašských rodin na ni vzpomínali jako na brutální policejní zákrok s odebíráním koní (srov. Sokolová 2008: 98). Takto „usazení“ Romové se přitom ocitli v pozici ještě větší sociální marginalizace a pauperizace, když jim, v rozporu se směrnicemi k provedení soupisu, nebylo zajištěno adekvátní bydlení (Hajská 2020).

v oficiálním diskursu znovu vymezena sociálně, tj. „způsobem života“ (viz kapitola druhá). Při takovémto zaměření ovšem nebylo možné vymezená opatření podepřít existující legislativou, když byla v rozporu s ústavně garantovanou svobodou pohybu. Nově ustanovený vládní výbor proto navrhoval pozměnění zákona z roku 1958, tak aby byl zaměřený explicitně na „cikány“ a mohl tak řízení a kontrolu jejich pohybu legalizovat. Diskriminační charakter pozměňovacího návrhu se vládní výbor snažil obejít již známým důrazem na účel takového opatření, které „cikány“ nemělo diskriminovat, ale naopak jim pomáhat v dosažení „vyššího životního standardu“ (Guy 1977: 272). Takové vysvětlení ovšem u ostatních složek státního aparátu neprošlo a tato část vládního usnesení tak v konkrétním právním ukotvení selhávala (tamtéž: 272–273). Jak uzavírá Guy, „v navádění místních úřadů, aby se bránily veškerému neplánovanému pohybu cikánských obyvatel a navracení takových migrantů do jejich domovů na jejich vlastní náklady, je patrně vládní výbor naváděl k porušování zákona“ (tamtéž: 273). Absence zákonné úpravy nadto poskytovala místním úřadům, ale i dalším aktérům, včetně Romů samotných, poměrně velký manévrovací prostor v praxi schváleného vládního usnesení.

4.2. Diskurzy „rozptylu“

Z dobových materiálů je zřejmé, že oficiálně prosazovaná přesídlovací politika se nesečkávala s přílišným pochopením u neromských obyvatel, a to především právě pro její důraz na logiku „rozptylu“. Z dopisů televizních diváků (viz kapitola druhá) i průzkumu veřejného mínění o „cikánech“ (Ústav pro veřejné mínění 1971) je zřejmé, že tito ve vztahu k „cikánům“ prosazovali především restriktivní opatření a jejich rozmístění vnímali spíše jako mravní ohrožení společnosti než cestu k jejich převýchově. Postoje autorů reakcí na v televizním vysílání prosazovanou státní politiku dobře ilustruje opakovaná výzva k tomu, aby si je, totiž „cikány“, „funkcionáři sami nastěhovali k sobě domů“ (viz kapitola druhá). Samotní funkcionáři si ostatně byli těchto proticikánských nálad ve společnosti vědomi, když do vládního usnesení formulovali nutnost doprovodit celou akci mediální kampaní a osvětovou činností, která měla vysvětlovat správnost navrhovaného „řešení cikánské otázky“ (viz kapitola druhá).

I Romové samotní akcentovali ve svých dopisech (z celkem přibližně 100 dopisů to byla asi čtvrtina) nutnost restriktivní politiky „převýchovy cikánů“ (tedy těch „neslušných“). Mnozí z nich ale oficiální důraz na rozmístování na rozdíl od neromských

diváků přímo podporovali. Například pan Jozef S. z Prahy uvedl ve svém dopise následující:

Soudruzi, já si myslím, že dokavad' je [zaostalé cikány] [budete] izolovat od Vašich lidí, že tím [to] bude horší, protože se jim naskytává lepší možnost častěji navštěvování mezi sebou, protože jsou na hromadách. Já si myslím, že by bylo lepší je rozmisťovat mezi Vašima lidma anebo vybrat pár slušných rodin a dát je jako vzor ostatním cikánům.²³⁶

K podobnému postoji se přihlásil i pan Rudolf K. z Vítkovic, když uvedl, že není správné, aby v závodech dělali „soudruzi cikánského původu pohromadě“.²³⁷ Podle něj „znechucují práci jeden druhému“ a „navíc mají být mezi vyspělými lidmi, který by jich doprovodili na dobrou cestu.“²³⁸ Gustav Karika (viz Donert 2017: 77) se zase vyjádřil, že je třeba řešit především situaci „cikánských osad“, a to proto, že „*práve tie sú príčinnou onoho starého spôsoby života*“. Pan Ladislav potom navrhl „*rozdeliť cigánov do celej republiky, aby v každej obci boli dve rodiny a tých nejhorších dať do pohraničia.*“²³⁹ Na rozdíl od dopisů neromských diváků se v těchto případech nedočkáme ani tolik kritiky „funkcionářů“, tedy centrálně nastavené politiky, ale častěji spíše místních úřadů, které měly bránit v její realizaci.

Je ovšem současně patrné, že tyto postoje jsou formulovány z pozice Romů, kteří deklarují vyšší společenské postavení a postulují kategorii „slušných/integrovaných cikánů“ (viz kapitola druhá). V jejich schvalování centrální politiky je tak více či méně explicitně přítomný předpoklad, že ta by se měla dotýkat nikoliv samotných pisatelů, ale „zaostalých cikánů“ (kteří byli asociováni především s osadami východního Slovenska). Ty romské hlasy, které zprostředkovávají osobní zkušenost s centrálně nastavenou politikou ukazují, že tato se mohla naopak velmi snadno rozcházet s jejich vlastními zájmy.

4.2.1. Stížnosti na omezení pohybu

Mezi televizními diváky reflektovala vlastní příběh Marie V. z Ústí nad Labem. Nemožnost přihlásit se k pobytu v obci na Slovensku, jakkoliv není jasné, kdo konkrétně a s jakou

---

²³⁶ NA Praha, KSČ-ÚV-05/3, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení ideologické, sv. 37, č.j. 299.

²³⁷ *Tamtéž.*

²³⁸ *Tamtéž.*

²³⁹ *Tamtéž.*

argumentací jí v tom zamezil, dovedla paní V. k dosti rozporuplnému hodnocení nastolené centrální politiky.

Soudruzi, já bydlím v Čechách osmnáct let a chtěla bych jet na Slovensko, tak mi pověděli, že mě tam nepřihlásí. A chtěla bych vědět, proč to nejde. Na jedné stránce je to správné, aby tak necestovali [cikáni? – pozn. J.O.], ale na druhé stránce je to nesprávné.²⁴⁰

Z ukázky dopisu je patrný určitý konflikt zájmů, kdy paní V. schvaluje politiku vůči „cikánům“, tedy těm, kteří žijí „cikánský způsob života“, a které zde označuje odosobněně zájmenem třetí osoby plurálu. Současně ale správnost nastolené politiky zpochybňuje, když se dotýká i jí, jakožto „slušné cikánky“. Jakkoliv poněkud rozpačitě, Marie V. zde pojmenovává klíčový moment, který se ocital v jádru kritiky centrální politiky ze strany některých dalších Romů, formulované již v osobních stížnostech.

Kritiku základních předpokladů centrální přesídlovací politiky formuloval v dopise adresovaném na ÚV KSČ dne 6. 7. 1967 pan Zikmund Vágai, „cikánský občan“ a podle svých slov i aktivní funkcionář:

Znamená to, že já jako občan naší republiky, nemůžu z našeho okresu do jiného okresu jít bydlet ani pracovat proto, že jsem cikán [sic!] i kdyby se tím zlepšily moje pracovní podmínky. Je to obrazně napsáno, ale je to žel tak. Proč tedy musíme jako občané našeho státu plnit všechny povinnosti vůči společnosti, když na straně druhé se provádí vůči nám taková diskriminace? [...] Je mnoho otázek, které nemohu v této věci pochopit a které mne trápí a přivádějí na různé myšlenky. Když toto vládní nařízení [vyhláška č. 502/1965] vyšlo, soudruzi jistě nedomysleli, že na národních výborech vždy rozpoznají, kdo cikán [sic!] je a kdo není. Jakým způsobem se pak budou zařizovat NV [národní výbory] a plnit toto usnesení? Snad by bylo dobré nějaké ‚označení‘ pro tyto občany. Vždyť soudruzi, kteří o tom rozhodují, již ‚něco‘ vymyslí, aby se o tom nepsalo jako o omezování osobní svobody. To můžeme psát jen o černoších v západních zemích. (Sadílková et al. 2018: 160–161)

Při otevřeném pojmenování diskriminační povahy vládního usnesení, které vybízí k omezení svobody pohybu konkrétní skupiny obyvatel cílí pan Vágai na dříve diskutovaný základní rozpor chápání kategorie cikánství. Pokud tedy někteří Romové schvalovali centrální politiku a předpokládali její aplikaci na sociálně vymezenou skupinu „zaostalých cikánů“, pan Vágai nepřímo pojmenovává přetrvávající etno-rasové pojetí

---

²⁴⁰ *Tamtéž.*

této kategorie, které z nastavení a praxe omezení pohybu vyplývajícího z centrální politiky nelze vytěsnit.

Podobně směřoval svoji stížnost i Ondrej G., který patřil mezi Romy vyhnané z obce Vlachovo v okrese Rožňava (viz kapitola druhá). Ve svém dopise adresovaném předsednictvu vlády ČSSR uvedl, že se rozhodl vrátit do svého domovského okresu na Slovensku, kde si i zakoupil dům, ovšem místní úřad mu odmítl vydat povolení k pobytu s tím, že „*cudzí cigán sa do Rožňavy nesmie nastahovať, že oni majú dost občanov cigánskeho pôvodu z Rožňavy, pre ktorých potrebujú byty.*“ Ondrej G. k tomu dodává následující:

Sme toho názoru, že každý občan čsl. republiky môže sám sa rozhodnúť kde chce bývať a keď má k tomu peňažné prostriedky, môže si aj kdekol'vek kúpiť dom, ktorý mu vyhovuje. [...] Sme toho názoru, že ani MsNV v Rožňave nemôže vlastníčkovi domu prikazovať komu má svoj dom odpredať a za akých podmienok a ani nám nemôže zabrániť v tom, aby sme sa do Rožňavy pristáhovali [...] MsNV proti mně postupuje z diskriminačných dôvodov, že som osobou cigánskeho pôvodu.²⁴¹

Jakkoliv zde Ondrej Gunár nepojmenovává přímo v té době platné vládní usnesení, je zřejmé, že podobně jako v případě Vágaie směřuje jeho kritika k samotným předpokladům přesídlovací politiky a ukazuje, že tato se mohla v konkrétních případech stávat nástrojem místních úřadů, kteří se bránili příchodu „cizích cikánů“ do obce (jakkoliv takové praxe neměla legální oporu, viz výše).

Mezi dostupnými stížnostmi Romů na konkrétní praxi sledované politiky je fundamentální kritika jejích předpokladů a diskriminační povahy v podstatě ojedinělá. Jak ještě ukážu níže, i v případech četných dochovaných stížností logiku této politiky Romové zcela neodmítali, ale spíše poukazovali na její nefunkčnost – především na kontinuitu překérných podmínek v novém místě pobytu. Podobně jako v případě řešení „likvidace chatrčí“, i zde byla patrná snaha Romů zkoordinovat praxi centrální politiky s vlastními strategiemi socio-ekonomické mobility.

---

²⁴¹ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 19, sp. 100, stížnost – Ondrej G., 14. 11. 1968.

4.2.3. Dobová kritika přesídlení

Ani způsob širší veřejné kritiky přesídlovací politiky nebyl zcela jednoznačný, jakkoliv po roce 1989 byla tato politika naopak jednostranně odsouzena jako symbol sociálního inženýrství a diskriminační povahy asimilační politiky komunistického režimu (viz Úvod). Otevřenou kritiku praxe centrální politiky formulovala v roce 1966 Davidová (viz Sadílková et al. 2018: 150–155). Připomeňme ovšem, že ve své monografii z roku předchozího sama nutnost provedení „rozptylu“ prosazovala a jakožto pracovnice KNV v Košicích byla i součástí mediální kampaně, která realizaci politiky doprovázela (viz kapitola druhá). Ani její kritika přitom necílí k samotnému základnímu nastavení přesídlovací politiky, ale spíše k nepřipravenosti, nedostatečné komunikaci a nesprávnému vedení celé akce (tamtéž).

Podobně nejednoznačný postoj k přesídlovací politice je patrný v textech, které v roce 1969 v časopise *Demografie* publikovali Miroslav Holomek a Tomáš Holomek, oba veřejně činní Romové (z rodin původních moravských Romů, viz např. Horváthová 1994), kteří v té době stáli u zrodu Svazu Cikánů-Romů (Donert 2017: 189–193, Lhotka et al. 2009, Sadílková et al. 2018). První jmenovaný například uvádí, že „nelze [...] souhlasit s rozsahem, a především s formami provádění tzv. rozptylu Cikánů“ (Holomek, M. 1969: 206), k čemuž vyjmenovává osm různých důvodů. Především v šestém bodě už Holomkova reflexe rezonuje s pozdější základní kritikou (formulovanou ve své době Hübschmannovou), dle které „rozptyl“ zapříčinil rozvrat zavedených sociálních vazeb a socio-kulturních struktur (Holomek zde „rozptylem“ myslí patrně i samotné přesídlení ze Slovenska do Česka):

[P]sychologické aspekty rozptylu zůstaly úplně opomenuty: Cikán přestěhováním přišel do úplně nového, pro něj nezvyklého prostředí, byl ponechán sám sobě, jeho rodina se dostala do izolace. (tamtéž: 207)

I u něj se ale spíše než o zpochybnění předpokladů státní politiky jedná o kritiku její problematické praxe. Například v bodě čtyři Holomek dochází k závěru, že kromě konkrétních lidí byl nyní „rozptylen“ i řešený „problém“, který se oproti dřívější koncentraci na východním Slovensku objevil na zcela nových místech. Tento závěr nakonec paradoxně rezonuje s postoji těch televizních diváků, kteří se bránili rozptylu pro potenciální vytváření nových ohnisek „problematického soužití“, jakkoliv Holomkova pozice byla zjevně odlišná – byl si vědom rasistických postojů ve společnosti a obával se

jejich prohlubování. I s ohledem na tento její rozměr hodnotí Holomek politiku jako neefektivní, což v jeho reflexi nakonec vystupuje jako hlavní hodnotící kritérium. I v tomto ohledu se částečně staví po bok těch televizních diváků, kteří si stěžují na bezpředmětné a naivní vynakládání prostředků na „převýchovu“ „nepřevychovatelných cikánů“ (viz kapitola druhá). Ve značně stručnějším hodnocení ve svém textu akcentuje tuto rovinu i Tomáš Holomek:

S odstupem času vyvstaly otázky, zda prováděný rozptyl přispívá, a do jaké míry, k dosažení sledovaného účelu převýchovy osob cikánského původu. Ukázalo se, že rozptyl sám, až na ojedinělé výjimky, věci samé neprospěl a že poměrně značné finanční prostředky, státem na tyto účely poskytnuté, nebyly zdaleka rentabilní. To byl také jeden z hlavních důvodů, proč v poslední době od provádění rozptylu bylo via factii upuštěno. (Holomek, T. 1969: 212–213)

V tomtéž čísle časopisu *Demografie* ovšem fundamentální kritika centrální politiky nakonec zaznívá, a to v editovaném rozhovoru s Antonem Facunou (viz Donert 2017: 135–138), předsedou nově vzniklé organizace *Zváz Cigánov-Rómov na Slovensku* (viz Lužica 2021). Ten v jeho závěru uvádí:

V článku 31 našej ústavy sa napr. hovorí, že nedotknuteľnosť obydlia jako aj sloboda pobytu sú zaručené. Jako to ide dokopy s uzn. vl. č. 502 z roku 1965? [...] Nie je predsa mysliteľné, aby štátne orgány plánovali koľko a kde má Cigánov bývať, kde majú pracovať a kde sa majú natrvalo usadiť. [...] Samozrejme, že sme pritom proti kočovnému spôsobu života, ale každý Cigán presne tak, ako iný občan, má právo bývať kde chce, pracovať kde chce a sťahovať sa tiež kde chce. Túto slobodu nemožno ničím obmedzovať. (Facuna 1969: 215).

Stojí zde za pozornost, že i Facunova poměrně jednoznačná kritiky protiústavnosti omezení pohybu „Cikánů“ v sobě obsahuje dílčí přitakání centrální politice v nutnosti zamezování „kočovnému způsobu života“. Samozřejmost jeho vymezení zde dobře zastupuje postoj veřejně činných Romů v této otázce (viz Donert 2017: 137) a současně poukazuje na různé formy a míru distance, kterou samotní Romové vykazovali vůči „kulturní zaostalosti Cikánů“ a oficiální diskurs o „cikánském způsobu života“ tak do určité míry reprodukovali. Takové vymezení se potkává s postulováním kategorie „slušných Cikánů“ (viz kapitola druhá) a v této rovině je minimálně implicitně patrné i u Miroslava a Tomáše Holomkových. „Problémoví Cikáni“ tak v různých kontextech mohli být situováni do „cikánských osad“ na celkově orientalizovaném východním

Slovensku (jako v případě dopisu Gustava Kariky), linie dílčího vymezení se ale může částečně potkávat i se sub-etnickým dělením, tedy vztahu k olašským Romům, respektive vztahu českých / moravských Romů vůči romským imigrantům ze Slovenska (viz též kapitola druhá). Ze strany společensko-politicko aktivních Romů, kteří už minimálně od padesátých let usilovali o zformování oficiální romské organizace (viz Donert 2017: 135–138, Sadílková et al. 2018), lze ale číst dílčí přitakání stávající politice (konkrétně nutnosti zakročení proti „kočovnému způsobu života) i jako pragmatický tah za účelem posílení pozice plnohodnotných partnerů v diskusi s centrálními státními orgány.

Vedle kritiky z úst Antona Facuny jako zástupce ZCR na Slovensku je možné přímou kritiku vládního usnesení dále číst i v Memorandu Svazu Cikánů-Romů v Česku. Shodně s výše zmíněnou kritikou ze strany Davidové autoři textu nejdříve připomínají, že nebyla naplněna ta část vládního usnesení, která počítala s provedením „fundovaného vědeckého výzkumu“. Fundamentální kritiku vládního usnesení potom obsahuje část, která usiluje o uznání romské národnosti:

Domníváme se, že uznání romské národnosti i ve formálním slova smyslu, tedy přidělením statutu národnosti by byly vytvořeny větší předpoklady pro to, aby Romové participovali na řešení své společenské situace, aby se cítili jako skutečně rovnoprávní občané ČSSR. **(20. článek ústavy z r. 1960 jak je vidět rovnoprávnost nezajistil, jinak by nemohlo být vydáno asimilační usnesení č. 502/1965).** [zvýraznění J.O.] (Memorandum SCR 1970)

Jakkoliv je veden jako dílo autorského kolektivu, je iniciace a autorství textu připisováno Hübschmannové (Pavelčíková 2006: 194–195, Donert 2017: 193–194). V textu obsažené přímé hodnocení dobové politiky a jednoznačnost formulovaných požadavků je ve shodě s jejími dalšími dobovými texty (např. 1967, 1968, 1970) a naopak kontrastuje s uvedeným váhavějším hodnocením vládního usnesení ze strany spoluzakladatelů Svazu Miroslava a Tomáše Holomkových. Na dříve diskutovanou kritiku ze strany Hübschmannové, která v zásadě cílila na diskriminační povahu vládního usnesení, navázali v druhé polovině sedmdesátých let ještě autoři Charty 77 (*Romano džaniben* 1999: 4–7) a Guy ve své disertaci, která byla ovšem obhájena v zahraničí na britské univerzitě v Bristolu (1977).

Jakkoliv se tedy podobná kritika stala součástí porevoluční historiografie dějin Romů, resp. dějin anticikanismu, jak rozlišuje Baloun (2022), dobové kritika je zdrženlivější,

když vedle ojedinělých otevřeně kritických hlasů operují reakce ve shodě s oficiálním diskursem o „cikánech“ (jakkoliv jej mohou různě posouvat a aplikovat na různě vymezené skupiny obyvatel, srov. kapitola druhá). Jistě, lze to částečně vysvětlit pragmatičností kritiky, která pro prosazení vlastních zájmů, případně zájmů Romů jako skupiny, mohla oficiální diskurs používat záměrně. Je ovšem poněkud signifikantní, že nejostřejší hlasy proti státem prosazované politice zaznívaly z řad neromských obyvatel, jakkoliv tito v boji za rovnoprávnost poukazovali nikoliv na diskriminaci Romů, ale na údajnou „nedotknutelnost cikánů“ jako „privilegované“ společenské vrstvy („kastě“) a ve shodě s tímto předpokladem požadovali proti nim aplikaci politiky silně restriktivní.

4.3. Přesídlování z okresu Humenné

4.3.1. Harmonogram přesídlení a jeho plnění

V těch případech, kdy si Romové zajistili nové bydlení v Česku, se ve většině nejednalo o místa ve vybraných partnerských okresech. Daleko spíše než o „organizované přesídlení“ se tedy jednalo o návaznost na dřívější migrační trajektorie a konkrétní socio-ekonomické vazby jednotlivých romských rodin (viz kapitola třetí). Praxe přesídlení z tehdejšího okresu Humenné tak z perspektivy vymezené státní politiky potkává s hodnocením jejího neúspěchu, kdy jednak nebyly naplněny počty plánovaně přesídlených rodin/osob, jednak byl „řízený přesun“ výrazně přečíslen „svévolnou migrací“, jak byl pohyb romských rodin mimo partnerské okresy kategorizován (srov. Guy 1977: 333–338). Ilustruje to rovněž obtížnou vymahatelnost kontroly pohybu „občanů cikánského původu“, tak jak byla ve vládním usnesení stanovena.

Jakkoliv možná spolupráce krajů a okresů ve věci organizovaného přesídlení „cikánů“ byla i pro samotný okres Humenné formulována už od začátku šedesátých let (a to i přímo v usnesení ÚV KSČ, viz Pavelčíková 2004: 84, dále též Jurová 2008: 959),²⁴² konkrétní plány na přesídlení lze vyčíst až z usnesení přijatého v usnesení přijatém 18. února 1966 na zasedání okresní „cikánské komise“, která již byla ustanovená na základě vádního usnesení č. 502/1965. Druhý bod usnesení uložil dvěma zástupcům komise ještě týž

---

²⁴² V komplexním plánu na řešení cikánské otázky do roku 1970 pro okres Humenné, zpracovaném 2. března 1963, se o přesídlení do Česka nemluví, při řešení „likvidace osad“ se počítá s výstavbou nového bydlení v rámci okresu. ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 3, sp. 55, „Komplexný plán na riešenia cigánskej otázky do r. 1970“, 2. 3. 1966.

měsíc „previesť obhliadku v Českých krajoch, najmä v pohraničí a dohodnúť sa s tamějšími orgánmi na presídlenie cigánskych rodín z nášho okresu,“ a to včetně dojednání termínu přesídlení a bytových podmínek.²⁴³ Zasedání komise v dalším měsíci se zúčastnil i Špiner, předseda „cikánské komise“ při Vsl. KNV, když informoval mj. o centrálně připravovaném harmonogramu, od kterého měly odvíjet počty rodin k přesídlení z jednotlivých okresů. Goňková, jakožto zástupkyně okresní komise, v reakci na to potvrdila zájem o přesídlení ze strany samotných Romů, od kterých evidovala celkem 30 příslušných žádostí.²⁴⁴ Podle konkrétního plánu, stanoveného okresním výborem KSS v Humenném, mělo být do Česka do roku 1970 přesídleno celkem 85 rodin, a to 10 v roce 1966, 15 v roce 1967, a vždy po 20 rodinách v letech 1968–1970.²⁴⁵ Tatáž zpráva reflektuje uskutečněnou návštěvu Východočeského a Severomoravského kraje, o konkrétních partnerských okresech referuje až květnový zápis ze zasedání okresní komise. Ten ovšem konstatuje že zástupci přidělených partnerských okresů Opavy a Bruntálu „doposiaľ [...] neodpovedali na písomné požiadavky odboru pracovných síl“,²⁴⁶ což předznamenává chronologicky navazující pramenné doklady o vážnoucí komunikaci a spolupráci mezi oběma okresy.

Na základě první návštěvy partnerských okresů, která po dílčích posunech proběhla až v červnu roku 1967, reflektovali zástupci ONV v Humenném, že funkcionáři v českých okresech „prejavujú neochotu v prijímaní cig. rodín a v pridel'ovaní bytov [...] i keď podľa zistenia bytov je dost', ale nie pre cigánov.“²⁴⁷ Z druhé strany byl dle zápisu ze schůze okresní komise při ONV v Opavě z července stejného roku „hlavní překážkou plánovitého přesunu cikánských rodin z okresu Humenné [...] nedostatek vhodných bytů jak ve městech, tak i na vesnicích“.²⁴⁸ Zápis z listopadového zasedání opavské okresní komise nadto reflektoval rezistenci ze strany MNV a JZD v jednotlivých obcích, které deklarovaly využití volných objektů pro vlastní účely, případně se měly přímo bránit „převzetí

---

²⁴³ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 9, sp. 40, „Uznesenie prijaté na zasadnutie komisie, Humenné“, 18. 2. 1966.

²⁴⁴ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 9, sp. 56, „Zápisnica ze zasadnutie“, 29. 3. 1966.

²⁴⁵ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 10, sp. 66, „Kontrolná zpráva o riešení otázok cigánskych obyvateľov“, 14. 4. 1966.

²⁴⁶ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 7, sp. 57, „Zápisnica zo zasadnutie“, 7. 5. 1966.

²⁴⁷ ŠOKA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 15, „Materiály komisie pre riešenie otázok cig. obyvateľstva, roky 1966–1971“ [nezpracováno].

²⁴⁸ ZAO, f. ONV Opava, kart. 260. inv. č. 116. „Zápis ze schůze okresní komise pro řešení cikánské otázky“, 10. 7. 1967.

cikánských rodin“.²⁴⁹ Ze samotného zápisu se nicméně nezdá, že by okresní komise na participaci obcí na přesídlovací akci výrazněji apelovala. V listopadovém zápisu naopak obrací pozornost ke komplikacím, které dosavadní přesun 4 vybraných rodin doprovázely, a které měly být „v nemalé míře ovlivněny způsobem prodeje jejich domků na Slovensku“. Ty byly údajně „prodány rovněž osobám cikánského původu“, které ovšem „nenašly finanční prostředky k úhradě stanovené kupní ceny.“²⁵⁰ Už dle dřívějšího červencového zápisu zástupci okresní komise v Opavě uzavřeli, že „[n]a základě rozboru daných možností bude možné v tomto roce přesunouti z okresu Humenné maximálně 3 rodiny a pro další léta je možné počítati ročně s umístěním 4 rodin, a to mimo města, takže bude možné přesunouti jen osoby, které by byly začleněny do zemědělství“.²⁵¹

Váznoucí spolupráci dokládají i konkrétní čísla. Výkaz zpracovaný humenským okresem sice za celý rok 1966 deklaroval celkem 37 přesídlených rodin, tj. 171 osob, tato čísla byla ovšem propiskou opravena (patrně zástupcem „cikánské komise“ při Vsl. KNV) a zredukována na pouhou jednu šestičlennou rodinu. Podobně byly seškrtnuty i názvy cílových lokalit přesunu, aby v nich vedle původně uvedených severo- a východočeských měst zbyla jen Opava (a snad nedopatřením Praha, která zbyla skryta na samostatném řádku).²⁵² Dokument tak naznačuje snahu okresní komise vykázat jako přesunuté všechny „cikánské“ rodiny z okresu, které v daném období odešly na různá místa v Česku, respektive přistoupili k „likvidaci chatrčí“ ve svém původním domově na Slovensku. Na druhé straně ale ukazuje na nekompromisní hodnocení ze strany Vsl. KNV, kde byl výkaz uložen, jehož zástupci byli ochotni do plnění harmonogramu přesunu započítat pouze pohyb rodin do partnerských okresů. Tuto logiku potvrzuje jiný výkaz s podrobnější kategorizací pohybu „cikánských“ rodin z okresu Humenné, dle kterého se „*plánovaný presun do družobných okresov*“ týkal jedné rodiny (7 osob), „*organizovaný presun mimo družobných okresov*“ devíti rodin (46 osob) a „*svojvoľné vystahovanie*“ 27 rodin (133 osob).²⁵³ Plán přesídlit v následujícím roce 28 rodin do partnerských okresů a 10 rodin mimo ně potom ukazuje jednak na poměrně ambiciózní navýšení plánované

---

²⁴⁹ ZAO, f. ONV Opava, kart. 260. inv. č. 116. „Zápis ze schůze okresní komise pro řešení cikánské otázky“, 13. 11. 1967.

²⁵⁰ *Tamtéž*.

²⁵¹ ZAO, f. ONV Opava, kart. 260. inv. č. 116. „Zápis ze schůze okresní komise pro řešení cikánské otázky“, 10. 7. 1967.

²⁵² ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 13, sp. 1, „Vyhodnotenie výsledkov práce“, 1966.

²⁵³ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 14, sp. 53, „Súčasný stav riešenia“, 23. 2. 1967.

přesídlených rodin (snad s vědomím neúspěchu z předchozího roku), ale i normalizaci praxe „přesídlování“ (zde je spíše na místě uvažovat o migraci) rodin mimo vymezené partnerské okresy, což centrálně vymezené zásady plnění přesídlovací politiky původně nepřipouštěly.²⁵⁴ V hodnocení plnění tohoto plánu za rok 1967 je ovšem znovu uveden původní plán přesídlení 15 rodin, snad kvůli zmírnění opětovného neúspěchu – přesídleno totiž bylo pouze 8 rodin, celkem 50 osob, z toho se jedna sedmičlenná rodina vrátila zpět na Slovensko. Mimo partnerské okresy se mělo za stejné období odstěhovalo 7 rodin v počtu 33 osob.²⁵⁵ Jiný výkaz za rok 1967 přitom doplňuje, že z uvedeného počtu se zpět na Slovensko vrátily tři rodiny.²⁵⁶

Jakkoliv i pro rok 1968 existuje doklad o plánovaném přesídlování jako dílčím způsobu odstranění vybraných osad, sledované archivní fondy o jeho realizaci v tomto roce žádné doklady neposkytují.²⁵⁷ Plnění harmonogramu přesunu bylo zastaveno na podzim téhož roku, jakkoliv v samotném okrese Humenné vykupování „cikánských chatrčí“, stejně jako stěhování příslušných rodin do Česka (ale i v rámci okresu) pokračovalo minimálně po dobu platnosti vládního usnesení na Slovensku do roku 1972 (Guy 1977: 273). Celkový počet rodin přesídlených dle harmonogramu je možné počítat v jednotkách, jakkoliv minimálně mezi původními zájemci jich mělo být 30 (viz výše).

4.3.2. Praxe přesídlení

Kromě čísel ve výkazech toho archivní materiály o přesídlovaných rodinách příliš nenapovídají. Nepodařilo se mi dohledat ani zástupce těchto rodin (případně jejich potomky) pro zachycení jejich svědectví. Z dostupných archivních materiálů vyplývá, že v polovině roku 1966 plánovala okresní komise vybrat k přesídlení rodiny z Medzilaborců, Sniny a Humenného,²⁵⁸ tedy ze tří měst, které měly už za několik let tvořit centra samostatných okresů (k opětovné restrukturalizaci okresů došlo v roce 1968). V březnu roku 1967 potom komise konstatovala neuspokojivý stav „likvidace“ osady na

---

²⁵⁴ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 13, sp. 12, „Plán práce za rok 1967“, nedatováno.

²⁵⁵ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 17, sp. 201, „Zpráva o plnění“, 1967.

²⁵⁶ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 16, sp. 163, „Výkazy plnenia niektorých vybraných úloh“, 30. 9. 1967.

²⁵⁷ ŠOKa Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 15, „Materiály komisie pre riešenie otázok cig. obyvateľstva, roky 1966–1971“ [nezpracováno].

²⁵⁸ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 11, sp. 119, „Plán práce“, II. půlrok 1966.

Podskalce a usnesla se proto, aby do partnerských okresů byly přesídlovány „výlučne cig. rodiny z Humenného“ (viz kapitola třetí).²⁵⁹ O měsíc později byl ovšem reflektován přesun čtyř rodin z jiné větší obce v okrese – Kamenice nad Cirochou.²⁶⁰ Jak již víme z předchozí kapitoly, domy těchto rodin stály v obecní zástavbě a měly sloužit jako nové bydlení pro rodiny z „likvidovaných chatrčí“ v okolních osadách (viz kapitola třetí). Právě tento případ pravděpodobně označila komise při ONV v Opavě za problematickou praxi, která proces přesídlení komplikovala (viz výše). Na stejné dubnové schůzi komise při ONV Humenné byl projednáván návrh na schválení finanční náhrady za vykoupené „chatrče“, dle kterého se z 41 případů mělo nové bydlení 10 rodin řešit „přesídlením“, a to ve všech případech rodin právě z humenské Podskalky.²⁶¹ Příznačně pro komunikaci mezi okresy a samotný průběh „organizovaného přesunu“ ovšem komise právě v těchto 10 případech neschválila státní podporu na nové bydlení, a to z důvodu že nové místo bydlení v partnerských okresech „zatím není určené“.²⁶² Samotné výlučné zacílení na Podskalku potom bylo zpochybněno v interní diskusi na zasedání komise v srpnu 1967, kdy jej jeden z jejích zástupců označil za překážku v dosažení větších „úspěchů“ v otázce přesídlení.²⁶³

Kromě místního vymezení Podskalkou (byť nikoliv výlučného a zároveň zpochybněného), se měl výběr rodin k přesídlení odvíjet i dle zavedené administrativní kategorizace „občanů cikánského původu“ (viz kapitola druhá). Jakkoliv jsem lokální praxi této kategorizace pro humenský okres nedohledal, diskutované materiály obsahují zmínky o důsledné kontrole rodin k ověření jejich vhodnosti pro přesídlení. To je ve shodě s logikou oficiální kategorizace, dle které měly být k „rozptylu“ vybrány ty rodiny, které jsou spolehlivě připraveny k asimilaci a k odklonu od „zaostalého cikánského života“. Ve shodě s chápáním „cikánů“ jednak jako společenských parazitů a zároveň jako hygienické hrozby, požadovala komise u rodin vybraných k přesídlení vypracování kádrového materiálu²⁶⁴ a předsedu zdravotní komise pověřila zabezpečením „dezinfikácie cigánskych rodín“ a vydáním potvrzení, že tito nejsou „bacilonosičmi“.²⁶⁵

---

²⁵⁹ ŠOkA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 15, „Materiály komisie pre riešenie otázok cig. obyvateľstva, roky 1966–1971“ [nezpracováno].

²⁶⁰ *Tamtéž.*

²⁶¹ *Tamtéž.*

²⁶² *Tamtéž.*

²⁶³ *Tamtéž.*

²⁶⁴ *Tamtéž.*

²⁶⁵ *Tamtéž.*

Zápis ze zasedání komise v opavském okrese z června roku 1967 na druhé straně reflektuje kromě 8 přesídlených rodin z okresu Humenné i „svévolné nastěhování“ jedné rodiny ze Západočeského a jedné rodiny ze Západoslovenského kraje.²⁶⁶ Zpráva o situaci v samotném městě Opava pak, snad s odkazem na tyto případy, reflektuje následující:

Podle vl. usnesení o přesunu cik. rodin budou další rodiny z okresu Humenné přesouvány do našeho okresu a města. Stává se však, že cik. rodiny III. kat z jiných okresů svévolně a násilím vnikají do právě uvolněných se rodinných domků a bytů v Opavě, určených ke zbourání. Nedbají žádných zákonných opatření a tím počet cikánských rodiny v Opavě stoupá. Protože se jedná o II skupinu cikánů, kteří vůbec nejsou určeni k přesunu a utíkají sami ze Slovenska a jiných krajů republiky do Opavy, tropí pak ve městě výtržnosti, poněvadž jejich způsob života neodpovídá dosud společenské úrovni města. [...] I přesunuté rodiny z okresu Humenné si přivedly s sebou své zetě [...] nebo staré rodiče [...] a žádají pro ně byty. Největší nešvár působí svobodní cikáni, kteří si přivádí z různých krajů republiky své druhy – družky do svých bytů v zápětí se drze domáhají přidělení samostatných bytů. [...] Proti těmto nešvárům je komise bezmocná a situace se stává neudržitelnou.²⁶⁷

Uvedená pasáž dobře ukazuje dehumanizující jazyk, který je spojen s rozřazováním „cikánů“ do různých kategorií dle stupně společenské asimilace, resp. „civilizovanosti“, a souvisejícím odstupňováním práv na svobodný pohyb. Reflexi „svévolného stěhování“ rodin, které nebyly zařazeny do harmonogramu přesídlení zároveň ukazuje „bezmocnost“ úřadů při snaze tento pohyb kontrolovat. Souvisejícím konstatováním nárůstu „cikánských rodin“ v samotné Opavě pak autoři zprávy nepřímo odkazují na již existující romskou populaci ve městě, potažmo v okrese, jejíž situace ve vymezených oblastech (zaměstnání, bydlení, vzdělávání, hygiena) byla dle dalších materiálů z fondu ONV v Opavě řešena již od těsně poválečného období (viz též Pavelčíková 1999). Reflexi nárůstu této populace je i v tomto kontextu možné číst jako odkaz na nefunkčnost centrální politiky, která namísto rozmístování vedla k vytváření nových soustředění.

Tyto závěry na jedné straně potvrzují to, co již bylo pro praxi přesídlovací politik popsáno, totiž celkovou krizi bydlení v tehdejší Československu, rezistenci lokálních úřadů, vážnou spolupráci partnerských okresů, ale i neschopnosti vymáhání kontroly

---

²⁶⁶ ZAO, f. ONV Opava, kart. 260. inv. č. 116. „Zápis ze schůze okresní komise pro řešení cikánské otázky“, 10. 7. 1967.

²⁶⁷ ZAO, f. ONV Opava, kart. 260. inv. č. 116. „Zpráva o zajišťování úkolů na úseku otázky v městě Opava“, nedatováno.

pohybu „cikánů“ (viz především Guy 1977). Je současně zjevné, že pro praxi přesídlení selhávají archivní prameny ve zprostředkování perspektivy samotných Romů, což lze nakonec konstatovat i po zmenšení výzkumného měřítka a bližšího lokálního zacílení. I tyto materiály do velké míry reprodukují dominantní perspektivu úřadů. V září roku 1967 komunikoval ONV v Opavě s ONV v Humenném ohledně vyplacení finančních prostředků tří přesídlených rodin, konkrétně Jána D., Josefa G. staršího a Josefa G. mladšího (všichni z Podskalky) za účelem zakoupení rodinných domků v obci Nové Lublice v opavském okrese. Složky jmenovaných zástupců přesídlených rodin ve fondu finančního odboru ONV v Humenném poskytují pouze kupně-prodejní smlouvy a základní byrokratickou komunikaci. O příchodu těchto rodin informuje kronika obce Nové Lublice, která pro rok 1967 uvádí, že v září toho roku se „ve zdejší obci, se souhlasem ONV v Opavě, usadily čtyři rodiny občanů cikánské národnosti“, a že tito jsou zaměstnání v místním JZD. V této souvislosti kronika dále reflektuje návazný příchod dalších příbuzných těchto rodin, který měl vést k „pobouření mezi obyvateli obce“, když měli někteří „starousedlíci“ prohlásit, že „se při tomto stavu odstěhují“.²⁶⁸ Z dalších pramenů je možné vyčíst reflexi tíživé situace dvou „cikánských rodin“ ze strany místního úřadu. MNV v zápise ze svého zasedání řešilo situaci Jána D., čerstvého vdovce, otce sedmi nezaopatřených dětí, který byl sám částečným důchodcem.²⁶⁹ Obecní kronika dále vypovídá o situaci paní S., které bylo odebráno pět nezletilých dětí poté, co od rodiny odešel otec. Ten měl být „pro opakovanou opilost“ vyloučen z JZD, kde do té doby pracoval.²⁷⁰

Tyto zmínky rezonují s náhledem Hübschmannové na asimilační politiku komunistického režimu, která vedla k narušení romských socio-kulturních hodnot a solidárních sítí, a nakonec i rozvratu konkrétních rodin. I přistěhování dalších příbuzných do obce současně podporuje její tezi o významu příbuzenských sítí v migračních strategiích, včetně vytváření socio-ekonomických a širších solidárních a emocionálních sítí v novém prostředí. Nicméně, jak migrační preference Romů, tak dopady centrální komunistické politiky na jejich životy je nutné dále kriticky zkoumat na komplexnějších datech.

---

²⁶⁸ Kronika obce Nové Lublice, s. 116.

²⁶⁹ ZAO, f. ONV Opava, kart. 181, „Zápis ze zasedání NV v Nových Lublicích“, 26. 3. 1969.

²⁷⁰ Kronika obce Nové Lublice, s. 117.

4.4. Poválečná migrace Romů do pohraničí

Pro zachycení aktérské perspektivy těch Romů, kteří se z humenského okresu přesouvali do Česka, je tedy nutné přenést pozornost mimo organizovaný přesun k tomu, co bylo v úředních dokumentech nazýváno „svévolným stěhováním“, a co bylo zakotveno v širším fenoménu poválečné migrace Romů ze Slovenska. Tento úkrok dává smysl jednak z toho důvodu, že migrace jako svébytná strategie socio-ekonomické mobility nad řízeným přesídlením (nejen) v humenském okrese výrazně převažovala a je od jeho praxe neoddelitelná. Současně potom umožňuje kontextualizaci přesídlovací politiky v širším pohybu obyvatel, jeho kontroly ze strany státu a celkově budování společnosti poválečného Československa.

Povaha poválečné migrace Romů z humenského okresu do Česka je v mnohém srovnatelná s tou, kterou jsem v úvodu práce popsal pro obec Kapišová (okr. Bardejov, resp. Svidník; viz Úvod). Migrace, která měla svůj počátek mnohdy již v prvních poválečných letech, reagovala na poptávku po pracovní síle a potřebu dosídlování pohraničí v Česku, a zároveň na neutěšenou hospodářskou situaci rurálních oblastí východního Slovenska. V už tak marginalizovaném regionu se navíc Romové jakožto „cikáni“ ocitali v podřadném postavení rasizované hierarchie socio-ekonomických vztahů, což bylo na mnoha místech umocněno čerstvou traumatickou zkušeností rasové perzekuce za druhé světové války (Sadílková 2020). Migrace probíhala jednak na základě organizovaných pracovních náborů, když se ovšem současně odvíjela od iniciativy konkrétních rodin (tamtéž). Na existující příbuzenské vazby byl potom navázán pohyb dalších rodin mezi českými zeměmi a Slovenskem (ale i dále v rámci samotného Česka), který měl v nově ustanovených „transnacionálních“ sítích obousměrnou povahu (tamtéž, viz též Ort a Dobruská 2023). Doba trvání pobytu v Česku, ať už u celých rodin, nebo jejich zástupců (obvykle mužských pracovníků), výrazně variovala, od dlouhodobé kontinuity pobytu v konkrétních místech po krátkodobé pracovní výjezdy s pravidelnými návraty do domovské obce na Slovensku. To s sebou neslo i odlišnou míru ukotvenosti v socio-ekonomických strukturách situovaných okolo domovské obce na Slovensku. Jak jsem dříve ukázal, zatímco Romové v Kapišové si navzdory snahám o „likvidaci“ místní osady dokázali udržet kontinuitu místního přináležení, v mnohých obcích humenského okresu vedla praxe politiky „likvidace osad“ k definitivnímu odstřižení romských rodin od obce na Slovensku, tedy (nejen) ve výše popsaných případech i ke kompletnímu vymazání

Romů z místně soustředěných socio-ekonomických struktur (viz kapitola třetí, též níže část čtvrtá).

Paměti romských migrantů z jednotlivých obcí okresu Humenné jsou zachyceny jednak v knižních publikacích (Kramářová 2005, Sidiropolu Janků 2015; jednotlivě pak v časopise *Romano Džaniben*), ale také jako video-medailonky v rámci projektu *Paměť Romů* (www.pametromu.cz).²⁷¹ Za zmínku zde stojí především svědectví paní Olgy Fečové, které ona sama přetavila do souvislého autobiografického vyprávění publikovaného knižně (Fečová 2022). Příběh Fečové, která se narodila v roce 1942 v obci Kochanovce (několik kilometrů od Humenného) a se svými rodiči se v roce 1947 přestěhovala do Prahy, je jedním z mnoha dokladů toho, že stěhování do Česka se zdaleka nerovnálo kulturnímu vykořenění a rozpadu existujících sociálních vazeb. Fečová popisuje jednak udržování živých vztahů s tou částí rodiny, která zůstala na Slovensku,²⁷² jednak realizaci vztahů s ostatními Romy žijícími v novém prostředí, ale i navazování vazeb s neromským okolím. Při zachování deklarované identity hrdé Romky²⁷³, narušuje předpoklad o kulturní asimilaci vlivem přechodu z „cikánské osady“ do anonymnějšího neromského prostředí v českých městech, který byl součástí idey přesídlovací politiky. Současně ale rozporuje i jednoznačnost tezí o fatálním rozpadu socio-kulturních hodnot vlivem urbanizace, a právě asimilační politiky komunistického režimu.²⁷⁴ Vyprávění Fečové přitom vede k opatrnosti se zacházením i s dalšími ustálenými narativy o migraci Romů ze Slovenska do Česka. Především socio-ekonomický status rodiny z matčiny strany, která vlastnila hospodářství v obci Dedačov, narušuje homogenizovaný obraz chudých východoslovenských Romů jako obyvatelů segregovaných osad. Podobně, příběh příbuzného Fečové z této rodinné větve, který již v meziválečném období emigroval do

---

²⁷¹ Se sborníku „(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce“ (Kramářová 2005) to jsou vzpomínky manželů Michala a Juliány Demeterových, z obcí Borov, resp. Voľica, v obou případech dnešní okres Medzilaborce) a Vojtěcha Demetera (z obce Veľopolie, okr. Humenné). Z publikace „Nikdy jsem nebyl podceňovanější“ (Sidiropolu Janků 2015), která vychází z projektu „Leperiben. Paměť romských dělníků“, je to příběh Ladislava Dudi-Koťo ze Sniny, současného okresního města. V projektu „Paměť Romů“ se jedná o vyprávění Jána Surmaje a Olgy Fečové z Kochanovců (okr. Humenné), Ladislava Dudi-Koťo ze Sniny (okr. Snina) a Michala Hučka s Margitou Hlaváčovou z Hostovic (okr. Snina). Pro podrobnější analýzu pamětí romských migrantů viz především Sadílková (2016, 2020).

²⁷² Nutno zde doplnit, že v samotných Kochanovcích, kde žila Fečová do odchodu své rodiny do Prahy, už od sedmdesátých let žádní Romové nežili – zčásti i následkem cílené „likvidace“ tamější osady (srov. kapitola třetí).

²⁷³ Fečová například popisuje, jak svého manžela – významného romského muzikanta – donutila, aby se naučil romsky, když sám z vlastní rodiny romsky neuměl.

²⁷⁴ Takový narativ přitom ve světle celého vyprávění poněkud nekriticky reprodukuje i jeho editorky v redakční poznámce (Jandáková, Habrovcová 2022).

Ameriky (a posléze se vrátil zpět) dokládá jinak v podstatě nezachycenou²⁷⁵ participaci Romů na širším fenoménu zaoceánské migrace ze střední a východní Evropy začátku 20. století (viz např. Zahra 2016).

Právě do české metropole, kam se odstěhovala Fečová, byl situovaný jeden z výzkumů, který se snažil poválečnou migraci Romů ze Slovenska zachytit nikoliv pouze na základě individuálních vyprávění pamětníků, ale současně vymezením konkrétního místa, do kterého Romové přicházeli (Hudousková et al. [nepublikováno]).²⁷⁶ Výpovědi romských pamětnic, které patřily do druhé generace migrantů, jejichž rodiny již v prvních poválečných letech přicházely do Prahy převážně z obce Lubiša (viz kapitola třetí), v uvedených aspektech do velké míry korespondují s autobiografickým vyprávěním Fečové. Oproti tezi o kulturním a sociálním vykořenění v návaznosti na přesun z východoslovenské vesnice do českého velkoměsta, ukazují jejich vzpomínky na kontinuitu udržování sociálních sítí, jakkoliv se jejich realizace v prostoru proměnila. Fyzické odstranění osady na Slovensku a rozmístění jednotlivých romských rodin ve velkoměstě sice do velké míry odpovídalo požadavkům po „likvidaci cikánských koncentrací“, i v novém prostředí si ale Romové udržovali svá místa setkávání. Oproti prostředí romské osady na Slovensku takovou funkci mohla plnit veřejná prostranství (pamětnice takto vzpomínaly například na Arbesovo náměstí na pražském Smíchově) nebo konkrétní podniky. Podobně jako Fečová, i tyto romské pamětnice poukazovaly na kontinuitu muzikantství jako formy přivýdělnku – romští muzikanti z Lubiši (na rozdíl od romských hudebnic z Kochanovců výhradně mužští) hrávali v pražských kavárnách (tamtéž).²⁷⁷ Oproti Fečové, u které se minimálně část rodiny na Slovensku těšila dobrému socio-ekonomickému postavení, přitom příběh rodin romských migrantů z Lubiši představuje příklad signifikantní vzestupné socio-ekonomické mobility s výchozím bodem silně marginalizovaného postavení v domovské obci na Slovensku (viz kapitola třetí).

---

²⁷⁵ O socio-ekonomicky dobře situovaných romských rodinách předválečného východoslovenského venkova, stejně jako o migraci některých Romů do Ameriky, se okrajově (a snad na základě rozhovorů právě s Fečovou?) zmiňuje Hübschmannová (Hübschmannová 1993: 36, 1999b: 132).

²⁷⁶ Pro přehled regionálně vymezených prací o poválečné migraci Romů ze Slovenska do Česka viz Sadílková (2016).

²⁷⁷ Muzikanti z Lubiši si díky nabytým kontaktům s českými herci a režiséry později zahráli i v českém populárním seriálu *Sanitka* a anekdotickou roli měli i v české „komedii století“ *S tebou mě baví svět*.

4.4.1. Z Papína na sever Čech

I v Papíně, podobně jako v Lubiši, vedla přesídlovací politika k odstranění místní „cikánské osady“ a definitivnímu odstřížení Romů od lokální struktury socio-ekonomických vztahů (kapitola třetí). Kromě jiných domků byl v papínské osadě zbourán i domek Michala B. (*1919), když byl už v době nacenění charakterizovaný jako „*schátralý a rozpadlý*“ protože „*menovaný odišiel do Čiech a nikto sa o jeho údržbu nestaral*“.²⁷⁸ Jako místo nového bydliště byla vedena obec Horní Podluží v českém pohraničí, okrese Děčín. Na životní příběh nejen svého dědečka (z otcovy strany) vzpomínaly v rozhovoru se mnou sestry Monika H. (nar. 1971) a Marcela S. (nar. 1977). Dům v Horním Podluží, ve kterém se svými rodinami žily ještě v době mého výzkumu, koupil už jejich otec Michal S. (nar. 1946) v roce 1975 (než v roce 1980 zemřel). Celá rodina ovšem měla žít v jiném domě v Horním Podluží už od začátku šedesátých let, tedy ještě dlouho před definitivní „likvidací“ papínské osady. Pro ostatní rodiny z Papína byla v dokumentaci z konce šedesátých let uvedena místa bydliště v různých okresech v Česku (Praha, dále okresy Louny, Hradec Králové, Rychnov), ale i v jiné obci humenského okresu. Nutno ovšem zdůraznit, že udržování živých socio-ekonomických vazeb mezi Romy samotnými překračovalo logiku vymezení konkrétního místa. Za prvé, svědectví obou sester ukazují na přetrvávající vazby napříč jednotlivými místy v Česku, které byly udržovány i s vědomím společného místa původu na Slovensku ještě v době mého výzkumu. Na druhé straně konkrétně v českém pohraničí, na Liberecku a Děčínsku, se papínští Romové potkávali s dalšími svými známými a příbuznými, původně z jiných obcí humenského okresu. Byla to především obec Hostovice (viz kapitola druhá),²⁷⁹ ze které pocházela i matka sester Marcely S. a Moniky H. Ta se se svými rodiči měla do regionu přistěhovat roce 1963. Přenesení existujících sociálních sítí z humenského okresu do českého pohraničí nakonec ukazuje i sňatek rodičů obou sester, kteří, jakkoliv se obě rodiny znaly už na Slovensku, se sami seznámili právě až v Česku.

Při příchodu většího počtu romských rodin obě sestry v rozhovoru mluvily i o strategiích a způsobech osídlení regionu. V následném vyprávění se prolínají trajektorie rodiny jejich otce a jejich matky.

---

²⁷⁸ ŠOkA Humenné, f. finanční odbor ONV Humenné, kart. 17, sp. 138, „B. Michal, Papín“ [nezpracováno].

²⁷⁹ Viz vyprávění Margity Hlaváčové a Michala Hučka (www.pametromu.cz).

MH: [Děda – z otcovy strany] když jezdil do Čech, tak tady zajistil bydlení a nastěhoval se někam na Plzeňsko, odtud potom ještě někam na Liberecko. Část rodiny, tety, potom zůstaly na Liberecku. Jako dědovy dcery. A děda se potom usadil tady v tom Horním Podluží někdy v šedesátých letech. [...] Oni dostali vyhlášku, že tady v pohraničí potřebují lidi na práci, obzvláště na tom statku, že nabízí jak bydlení, tak práci.

MS: Ale oni neodcházeli z toho Slovenska společně, jako mámina a tátova rodina. Odcházeli tak, že se pak potkali tady v Čechách asi nejspíš někde na Liberecku. [...]

MH: No ale Andrej [děda z matčiny strany] měl ještě čtyři sourozence, mladší. A oni vlastně šli se svými rodinami taky za ním. Takže byli pořád pospolu. Tam byl třeba rok rozdíl toho příchodu, jak postupně odcházeli z toho Slovenska. Ale pořád o sobě věděli. A věděli – hele on Andrej šel do Dobic, tak my tam jedeme taky. On se tam má dobře, tak my jedeme taky, ona tam je práce, tak my jedeme za ním. Takže ve finále pak byli stejně všichni v tom jednom výběžku tady.

MS: No ale vím, že už nechtěli bydlet tady spolu. Protože náš děda, táta naší maminky, ten říkal, že už s nimi nechce bydlet, že už chce bydlet někde sám. Že ať si najdou svoje bydlení. Že se chtějí jako osamostatnit a být úplně sami. Ale přesně tak, jak to popisuje Monika, tak byli tady ve výběžku, ale každý bydlel někde. Nebydleli pospolu tak, že by vytvořili nějaké ghetto.

MH: Podle možnosti bydlení.

MS: Jeden nebo dva byli třeba v Rybníšti, někteří byli v Dobic, někteří byli v Krásné Lípě, někteří ve Varnsdorfu, ale v rámci Šluknovského výběžku. Ale udržovali mezi sebou nějaký kontakt, navštěvovali se, běžně, jako rodina. Nebylo to prostě tak, že by všichni bydleli v jednom baráku.²⁸⁰

Delší pasáž z rozhovoru s oběma sestrami dobře ukazuje jednak na širší dynamiku migračních vzorců konkrétních rodin a možné socio-ekonomické strategie, ale současně konfrontuje předpoklady samotné přesídlovací politiky. Za prvé, popsany pohyb Romů ze Slovenska do českého pohraničí odpovídá migračním vzorcům (nejen) Romů (nejen) v daném období a regionu (pro romskou migraci viz např. Dobruská 2018; Hübschmannová 1993: 31, 1999b: 127, Ort a Dobruská 2023; Sadílková 2016: 166–177, 2020). Konkrétně je to klíčová úloha typicky mužských pracovních migrantů, za kterými odcházely jejich rodiny a na základě existujících příbuzenských sítí i rodiny další, což

---

²⁸⁰ Rozhovor s Monikou H. (nar. 1971) a Marcelou S. (nar. 1980), *op. cit.*

zaručovalo kontinuitu solidárních sítí. Právě narušení těchto vzorců bylo jedním z bodů dobové kritiky politiky „organizovaného přesunu“. Na druhé straně, je to právě příklad romských rodin z Papína, ale i celková praxe „organizovaného přesunu“ z humenského okresu, které ukazují, že pohyb ze Slovenska se navzdory deklarovaným restrikcím odehrával nadále především na základě těchto vazeb. Celá citace ale především ukazuje způsob a dílčí preference rozložení této sociální organizace v prostoru. I v tomto případě lze sledovat určitou replikaci strategií ze slovenského prostředí, kde jednak ženy zůstávaly žít v místě bydliště svých nových partnerů (princip virilokální postmaritální rezidence – viz příklad sester Michala S., které se svými partnery zůstaly na Liberecku), ale i stěhováním rodin do nových míst. Podobně jako historicky v prostředí východoslovenského venkova, i zde se přítomnost Romů v nových místech odvíjela do velké míry od poptávky po pracovní síle.²⁸¹ K těmto ekonomickým faktorům je zde nutné přičíst i „možnosti bydlení“, ke kterým odkazuje ve své poznámce Monika H. Pokud ale její sestra Marcela S. říká, že „děda už chtěl bydlet někde sám“, snad tím poukazuje i na strategii vymanění se ze stigmatizovaného „cikánského“ prostředí a širší snahu o dosažení určité autonomie.²⁸² V našem druhém rozhovoru například Monika H. uvedla, že dům, do kterého se rodiče obou sester přestěhovali v roce 1975 už v rámci Horního Podluží byl už „určen k demolici, ale maminka prostě chtěla bydlet sama, chtěla se trhnout od tátovy rodiny, abysme bydleli sami.“²⁸³ Reflexe podobných strategií, včetně specifčnosti genderových pozic, předznamenává to, co v další části této kapitoly popíšu na podrobnějším empirickém materiálu přesídlení Romů z obce Šemetkovce. I zprostředkované svědectví ovšem doplňuje možné průsečíky zacílení centrální politiky na „rozptyl cikánů“ a strategií socio-ekonomické mobility samotných Romů.

---

²⁸¹ Pro východoslovenský region byl tento pohyb popsán například u generačního předávání kovářství v romských rodinách, kdy si nová generace kovářů musela hledat uplatnění v jiných vesnicích (např. Hübschmannová 1998). A právě k příchodu romského kováře je vznik mnohých východoslovenských osad datován (srov. Ort 2021).

²⁸² Pochopitelně je nutné mít na paměti, že se do určité míry může jednat o zpětnou projekci ze strany žen, které se o sledovaném období dozvíдалy již zprostředkovaně. Z této perspektivy je možné číst i poznámku o tom, že sledované rodiny nevytvářely „ghetta“, ve které se Marcela S. dost možná vymezuje vůči stigmatizovanému způsobu osídlení, které bylo součástí společenského obrazu o Šluknovském výběžku jako socio-ekonomické periferii v době neoliberálního kapitalismu začátku nového tisíciletí (např. Hajska et al. 2013).

²⁸³ Rozhovor s Monikou H. (nar. 1971) a Marcelou S. (nar. 1977), *op. cit.*

4.4.2. Přistěhovalci v pohraničí

Snad i právě strategie dosažení vlastní autonomie mohla přispět k etablovanosti rodiny v Horním Podluží. Obě sestry mi vyprávěly, že dobrému postavení mezi místními obyvateli se těšil jednak jejich děda Michal B., a později především jejich otec Michal S. Ony samotné to vysvětlovaly jejich pracovním nasazením, které jim vyneslo pozici důvěryhodných a žádaných pracovníků. Oba přitom pracovali na místním statku, kde otec, poté, co si doplnil vzdělání, pracoval od osmdesátých let jako mistr odborného výcviku.

Pozice Romů jako přistěhovalců byla v rámci českého pohraničí relativizována tím, že přistěhovaleckou zkušenost zde po válce sdílela většina místních obyvatel. Po nuceném vysídlení původně německého obyvatelstva byla tato oblast dosídlována jednak Čechy z vnitrozemí, jednak těmi, kteří tvořili české vystěhovalecké kolonie v zahraničí. Přicházeli sem ale právě i romští a neromští migranti ze Slovenska (viz především Spurný 2011). V samotném Horním Podluží (dříve německy Obergrund) měly zůstat po válce pouze tři německé rodiny.²⁸⁴ Sdílená zkušenost přistěhovalectví mohla pro romské rodiny znamenat na jedné straně relativní umenšení vlastní pozice outsiderů, na straně druhé s sebou nesla i možnost replikace širších socio-ekonomických sítí. Kromě vazeb mezi jednotlivými romskými rodinami v rámci celého regionu (viz citace výše), se to mohlo týkat i vztahů s Neromy ze Slovenska – jedna obyvatelka Horního Podluží měla být přímo z Humenného, z Humenného pocházel také katolický kněz, který studoval teologii v Litoměřicích a v regionu působil od začátku sedmdesátých let.²⁸⁵ Obě sestry v rozhovory vzpomínaly, že v Horním Podluží v roce 1980 vedl kněz údajně honosný pohřeb jejich dědečka Michala B., čímž vedle poukazu na regionální spřízněnost dokládali nejen dědečkovu etablovanost v lokálně utvářených socio-ekonomických sítích, ale i při přítomnosti hostů ze Slovenska i kontinuitu „transnacionálních“ sociálních vazeb.

4.4.3. Cikáni v pohraničí

Na základě velmi kusých dat, která se mi nepodařilo doplnit o přímá svědectví (ať už Romů nebo Neromů) z Horního Podluží a okolí, ani o podrobnější archivní materiály, není

---

²⁸⁴ *Tamtéž.*

²⁸⁵ *Tamtéž.*

možné se pouštět do větší rekonstrukce pozice Romů v lokálně formované hierarchii socio-ekonomických vztahů. Na druhé straně, z archivních materiálů okresní úrovně (fond ONV v Děčíně) a z dřívějších historických prací je zřejmé, že obraz rovného postavení v novém prostředí, který byl součástí migračních narativů Romů přicházejících po válce ze Slovenska (viz např. Hübschmannová 1993, Synková 2006), měl i v dosidlovaném pohraničí značné limity. Jak naopak ukazuje Spurný, při poválečném důrazu na „očistění“ pohraničí od „nespolehlivých živelů“ (Spurný 2011: 244) ve jménu budování národně homogenní společnosti, byla „cikánská problematika z české perspektivy často spojována s otázkou pohraničí,“ když „[o]sidlování pohraničí cikány bylo v této souvislosti charakterizováno jako ‚vyhánění čerta belzebubem‘“ (tamtéž: 240).²⁸⁶ Při chápání pohraničí jako strategického území z hlediska bezpečnosti státu se stal obraz „cikána“ jako „nepracujícího kriminálníka“ a v jeho „špinavosti“ i hygienické hrozby přirozeným protikladem „dobrých pracovníků a spolehlivých občanů-hraničářů“ (tamtéž: 246), jakkoliv mohly některé tyto charakteristiky částečně ulpívat na jiných skupinách nově příchozích obyvatel, např. etnických Slováků nebo českých reemigrantů (tamtéž: 242).

Už v listopadu 1946 konstatoval Zemský národní výbor v Praze čím dál častější výskyt „cikánských tlup“, a to „zejména v pohraničních okresech“. Ve vyhlášce cílil na „omezení veřejnost obtěžujícího tuláctví a vzrůstající zločinnosti cikánů“.²⁸⁷ V tomto ohledu ovšem měly úřady rozlišovat mezi pracujícími „cikány“ s československým státním občanstvím, kteří již „od kočovného způsobu života přešli k formě pobytu na jednom místě“, naproti tomu „cikáni-cizinci“ měli být vyhoštěni přes hranice.²⁸⁸ V charakteristickém jazyce vyhláška i reflexe její realizace ukazují jednak na zájem o kontrolu pohybu „cikánů“ (nejen) v pohraničí již od prvních poválečných let (respektive její kontinuitu s předchozím obdobím, srov. též Hajska 2020), ale i předznamenání nejasného vymezení „cikánů“ na pomezí sociální a etno-rasové kategorie, což je charakteristické pro celé následující období (viz kapitola druhá). Fluidita vymezení, která ponechávala manévrovací prostor pro praxi místních úřadů se ukázala hned v témže roce, kdy byl s odkazem na stále platný zákon o č. 117/1927 proveden v srpnu 1947 celostátní soupis

---

²⁸⁶ Citace ve Spurného textu viz *Náš starý vlastenecký boj o dnešek* (Dr. Hubáček), *Náš hraničář*, 1/8, 27. 9. 1946, s. 6–12.

²⁸⁷ SOkA Děčín, f. ONV Děčín, f. A, inv. č. 391, ev. č. 74, „Oběžník – zemský národní výbor v Praze: Opatření proti cikánům pokyny“, 1. 11. 1946.

²⁸⁸ *Tamtéž*.

„všech potulných cikánů a jiných tuláků práce se štítících, kteří po cikánsku žijí“. Jak již poznamenali jiní autoři, výsledný počet 17 000 sepsaných osob evidentně ve většině zahrnoval čerstvé romské imigranty ze Slovenska (např. Pavelčíková 2004: 29–31). Spurný vyzdvihuje paradox, kdy „z dospělých mužů zanesených do soupisu bylo (podle klasifikace organizátorů soupisu) téměř 80 % pracujících“. Tentýž autor dále upozorňuje, že jakkoliv od začátku padesátých let nově nastolený režim prosazoval ve vztahu k „cikánům“ jako „obětem kapitalistického řádu“ přístup trpělivé „převýchovy“, přičemž v duchu stalinské národnostní politiky zvažoval i přiznání jejich dílčí kulturní emancipace (viz též Donert 2008), právě především v pohraničních regionech je možné sledovat kontinuální a sílící poptávku po restriktivních opatřeních vůči vymezené skupině obyvatelstva.

V samotném Děčíně si okresní úřad ochrany práce ještě v březnu 1948 stěžoval, že „[v] důsledku obranných opatření proti přílivu a usídlení cikánů v okolních okresech, množí se nebyvalou měrou žádosti nově přicházejících cikánů do obvodu zdejšího úřadu.“ Z toho důvodu požadoval jednak „zamezení přílivu cikánů“ a „vyhoštění“ těch nepracujících.²⁸⁹ Zástupci úřadu zde pojmenovávají začarovaný kruh kontroly pohybu „cikánů“ – reflektují produkci pohybu na základě restriktivních opatření v jiných okresech, což je ovšem vede k požadování dalších nekompromisních restrikcí v okrese vlastním. Tento pohyb je ovšem z jejich perspektivy nadále přičítán způsobu života samotných „cikánů“. To je ilustrováno v dopise, který v roce 1952 adresoval KNV v Ústí nad Labem (pod který spadal i okres Děčín) všem okresům v daném kraji. Jeho autoři sice reflektují úspěchy v oblasti „převýchovy osob cikánského původu“, vnímají ale nutnost pokračující kontroly jejich pohybu. Tato práce je ovšem podle nich „mařena přílivem kočujících osob cikánského původu jednak ze sousedních krajů, jednak tím, že i cikáni již v našem kraji usedlí, byli kočujícími cikány svedeny ať již přímo nebo nepřímo ke kočujícímu způsobu života.“²⁹⁰ To nadále dokládá logiku chápání „kočovnictví“ jako inherentního rysu cikánství v různých dobových politikách (srov. Nováček 1968). Pokračující pohyb „cikánů“ jako stěžejní problém v realizaci kontroly a pracovního zařazení vymezené skupiny obyvatelstva diskutovali na svém zasedání i zástupci „cikánské komise“ při ONV v Děčíně v září roku 1955. V konstatování problému

---

²⁸⁹ SOkA Děčín, f. ONV Děčín, kart. 74 inv. č. 391, „Žádost o zamezení přílivu cikánů do zdejšího okresu“, 18. 3. 1948.

²⁹⁰ SOkA Děčín, f. ONV Děčín, kart. 74, inv. č. 391, „Pohyb osob cikánského původu“, 16. 5. 1952.

pokračujícího příchodu „cikánů“ ze Slovenska přitom volali po systematictější řešení z vyšších pater státního aparátu. Dr. Chalupa konstatoval, že se jedná o „problém celostátní“ a navrhl, „aby města měla určitou kvótu cikánů,“ což by podle něj byla „ochrana jak pro město, tak pro cikány samé.“ Podobně shrnula členka komise Šváblová, že „[b]ude rozhodně lepší, když se cikánskou otázkou bude zabývat i vláda, protože Slovensko se jich rádo zbavuje.“²⁹¹

4.4.4. Zákon o „usazení kočujících osob“

Jak argumentuje Spurný, podobné požadavky z regionů v Česku byly důležitým kontextem pro definitivní příklon k restriktivnímu a asimilačnímu přístupu v „cikánské otázce“ na centrální úrovni. V této souvislosti byl vydaný i zákon č. 74/1958 o „usazení kočujících osob“, který díky vágnímu vymezení této kategorie široce dopadal především právě na Romy, a to nejenom na profesionální kočovníky z řad olašských Romů (viz Hajská 2020, 2024 [v přípravě]), ale i na romské pracovní migranty (např. Donert 2017, Ort 2022a, Pavelčíková 2004, Sokolová 2008, Spurný 2011, viz Úvod a situace v Kapišové, též druhá kapitola a situace v Brekově). Spurný shrnuje, že konkrétně „[v] severočeském pohraničí byla do soupisu pravděpodobně zařazena většina cikánů, kteří v kraji pobývali“ a že „[k]rajský národní výbor v Ústí nad Labem celou akci vnímal jako dlouho očekávanou šanci získat kontrolu nad dosud nekontrolovatelným – tedy nad neustálou migrací, fluktuací a kočováním části obyvatelstva, které funkcionářům v pohraničí po léta přidělávalo starosti.“ (Spurný 2011: 269). Praxe zákona ve svých různých fázích vedla jednak k prohloubení pauperizace a sociální marginalizace konkrétních romských rodin (viz Hajská 2020), ale i k další produkci pohybu (viz Úvod a situace Romů z Kapišové), když často nedokázala efektivně bránit ani pokračujícímu pohybu osob vzatých do soupisu (viz též Pavelčíková 1999: 89). Podobně i citovaná krajská zpráva o situaci v děčínském okrese reflektuje, že sepsání mění svůj pobyt a že při tom není postupováno podle směrnic ministerstva vnitra.²⁹²

Důvodem proč zde sleduji praxi zákona č. 54/1958 je ale vedle sledování kontinuity kontroly pohybu „cikánů“ i, podle Spurného, „zcela zásadní a často přehlížená skutečnost“,

---

²⁹¹ SOkA Děčín, f. ONV Děčín, kart. 74, inv. č. 391, „Zápis ze schůzce komise ONV Děčín pro cikánské otázky“, 26. 9. 1955.

²⁹² SOkA Děčín, f. ONV Děčín, kart. 759, inv. č. 1372, „Zpráva pro evidenci býv. kočujících osob /cik. původu/“, 28. 10. 1960.

že zákon cílil kromě „trvalého usazení“ i na „rozptyl“ sepsaných osob (2011: 279). Dříve ve svém textu to dokládá citací směrnice k provedení zákona, dle které mají být „součástí ‚usídlení‘ [...] i opatření zajišťující, *aby skupiny kočujících osob byly podle možností co nejvíce rozptýleny*“, že tedy jde o zpřetrhání skupinových, rodových, případně rodinných vazeb“ (tamtéž: 269). Jakkoliv v samotném zákoně a jeho směrnici „cikáni“ jmenováni nejsou, takové jeho zacílení odráží i obdobný důraz z vládního dokumentu „o práci mezi cikánským obyvatelstvem“ z dubna stejného roku. Pokud přitom praxe těchto centrálních opatření nedokázala zabránit v pokračujícímu „nežádoucím pohybu“ a „fluktuaci cikánů“, ještě méně vedla k požadovanému „rozptylu cikánských koncentrací“. V pojetí samotného zákona, to měly být místní národní výbory, které měly dbát na přidělení řádného bydlení a zařazení do pracovního procesu, fakticky k tomu ovšem nebyly vybaveny žádnými nástroji a prostředky. Pro situaci na Slovensku to znovu dobře ilustruje situace v Kapišové, kde praxe „usazení“ vedla spíše k prohloubení bytové nouze v tamní osadě. Jak ukazuje Hajska, i v případě „úspěšné eliminace tradičních forem kočovnictví“ (viz výše) navíc docházelo k vytváření nových soustředění romských rodin, a to ve výrazně nevyhovujících podmínkách bydlení (Hajska 2020: 355; Hajska zde popisuje situaci v okresech v Česku).

4.4.5. Kontinuita rozptylu v pohraničí

Neúčinnost zákonné praxe v této oblasti lze ale sledovat i pro samotný okres Děčín, kde se v průběhu první poloviny šedesátých let opakovaně objevují dokumenty, ve kterých místní funkcionáři po realizaci „rozptylu“ v rámci okresu volali. Spurný shrnuje, že „rozptyl“ patřil vedle odsunů, internace a pokusů o převýchovu mezi praktiky, jejichž kombinace charakterizovala oficiální politiku vůči „cikánům“ prvních pěti letech po válce, přičemž doplňuje, že „snad s výjimkou převýchovy“ to jsou současně „charakteristické praktiky, jež byly v tomto období aplikovány i vůči ostatním nežádoucím skupinám obyvatel, v první řadě pochopitelně vůči německé menšině.“ (Spurný 2011: 243). Při kontextualizaci praxe „rozptylu“ jako širší a dlouhodobější praktiky později obrací pozornost k jejímu využití ve vztahu k „cikánům“ právě v pohraničí. Právě zde totiž podle něj patřil „rozptyl“ „k běžným nástrojům státní politiky“, když zde byla „obzvlášť pocítována nutnost direktivního rozmístování pracovních sil.“ Při současném zvažování cílené „koncentrace cikánů“, která se nezřídka objevovala v různých poválečných

návrzích²⁹³ (a jak jsem ukázal, ještě v šedesátých letech byla v populárním diskursu oproti „rozptylu“ poměrně jednoznačně preferovaná; viz kapitola druhá), se však dle Spurného „ústřední orgány začaly přiklánět k rozptylu jako nástroji, který umožní snadnější adaptaci cikánů na život ‚řádných‘ občanů a který zajistí, aby byli vykořeneční ze ‚svých často primitivních zvyků, potřeb a požadavků‘“ (tamtéž: 279). A přímo pro ústecký kraj ilustruje Spurný na příkladu rozptylu známé dilema – jakkoliv dokument z roku 1953 připouští nespornou diskriminační povahu této praktiky, legitimizovat jej má samotný účel: „potřeba a zájmy společnosti jej [rozptyl] nutně vyžadují, takže i z hlediska protidiskriminační politiky lze jej zdůvodnit. Toto řešení je odůvodněno hledisky společenskými, zdravotními, mravními, výchovy dětí i zvýšení pracovní morálky.“²⁹⁴

Jak ukazují i dříve citované dokumenty, o svého druhu rozptylu v samotném děčínském okrese uvažovali zástupci okresní „cikánské komise“, když konkrétně Dr. Chalupa navrhoval určení „kvót“ pro umístění „cikánů“ (viz výše). V prosinci roku 1960 (tedy již v platnosti usnesení a zákona z roku 1958) vydala okresní „cikánská komise“ usnesení o „dobrovolném přesídlení“ z konkrétně jmenovaných obcí s vyšším počtem „cikánů“ do obcí „v nichž buď cikáni nežijí, nebo jsou jen v nepatrném počtu.“ Reflexe konkrétní realizace tohoto opatření v dostupných archivních materiálech absentuje, na zasedání téže komise v listopadu 1963 doporučil jeden z jejích členů „trvat na rozmístování, které je nutno důsledně dodržovat a které musí v první řadě chápat řídicí orgán“. V této souvislosti pojmenoval z jiných míst známý problém, totiž že „[z]e strany občanů je k cikánům odpor a nechtějí je mezi sebe vzít a jsou s tímto velké potíže a stížnosti.“²⁹⁵

Popsaná kontinuita prosazované praxe rozptylu (jakkoliv jsou jednotlivá usnesení, i s ohledem na postoje místních obyvatel, reflektována jako neúčinná) ukazuje na to, že přijetí vládního usnesení č. 502/1965 o „rozptylu“ a „organizovaném přesunu“ navazovalo nejen na sílící tlak na řešení situace ve východoslovenském kraji, ale i na poptávku po řešení situace v pohraničí, kde se požadavky na centrální řešení objevovaly už minimálně od začátku padesátých let. To je důležité tím spíše, že v poválečném období to byla zprvu právě situace v (pohraničních) regionech v Česku, která byla určující pro

---

²⁹³ Berkyová, R. 2018. <https://romea.cz/cz/zaostreno/1-dil-koncentracni-tabor-v-letech-byl-spalen-pisecti-urednici-chteli-po-valce-postavit-pro-romy-novy-tabor/>

²⁹⁴ NA, f. 850/3 (AMV-D), k. 1283, Cikánská otázka v kraji ústeckém, 18. září 1953 (podle Spurný 2011: 279).

²⁹⁵ SOkA Děčín, f. ONV Děčín, kart. 759, inv. č. 1372, „Komise pro převýchovu osob cikánského původu v Děčíně“, 13. 11. 1963.

formování politiky vůči „cikánům“ a region východního Slovenska byl chápán jako širší bezpečnostní riziko spíše s ohledem na jeho celkovou socio-ekonomickou marginalizaci, etnickou a náboženskou heterogenitu a historickou nestálost státní hranice (Donert 2017: 89).

Jakkoliv je zaměření na ústecký kraj nutné vnímat jako jednu z možných případových studií pro sledování naznačených procesů, celý severočeský region je nakonec výjimečný tím, že byl pro vysoký počet zde žijících „cikánů“ vyňat z harmonogramu přesídlování ze Slovenska do Česka. Není zcela jasné, na základě jakých kritérií bylo takto rozhodnuto, když, jak upozorňuje Pavelčíková (2004: 95), to stejné bylo možné tvrdit i o jiných regionech, konkrétně o regionu severomoravském (srov. Pavelčíková 1999), kam měli být do okresů Opava a Bruntál přesouváni Romové z Humenska. Jisté ale je, že se severočeského regionu měla týkat pouze ta část sledované politiky, která hovořila o „rozptylu nežádoucích cikánských koncentrací“ (Pavelčíková 2004: 92).

Konkrétně pro děčínský okres měl „rozptyl“ týkat několika větších obcí, i zde ovšem měla jeho praxe narážet na „zjevný odpor národních výborů v okrese“, které se nedařilo přesvědčit k umístění „cikánských rodin“.²⁹⁶ Na druhé straně menší obce, včetně Horního Podluží, logiku „rozptylu“ již naplňovaly a finance zde putovaly především do odstranění hygienických závad ve stávajících obydlích jednotlivých rodin. Romské rodiny se tak s praxí přesídlovací politiky setkávaly ze dvou stran – jednak skrze „likvidaci“ svých (v těchto případech mnohdy již opuštěných) domků v osadách na východním Slovensku, ale současně skrze související bytovou politiku v Česku.

Sledování situace v pohraničí umožňuje v souhrnu sledovat kontinuitu politik vůči „nežádoucím“ skupinám obyvatel, což je kategorie, která se právě v kontextu poválečného budování společnosti v souvislosti především s tímto regionem přenesla na „cikány“, tedy především na nově příchozí romské migranty ze Slovenska. Vzhledem k tomu, že samotný „organizovaný přesun“ byl v případě humenského okresu realizován v dosti omezené míře, představená sonda je současně důležitým vhladem do převažující zkušenosti romských rodin, kteří z tohoto regionu přicházeli do Česka. Ukazuje to rovněž, že jejich společenská pozice byla spoluformována lokálními historiemi nejen v regionu východního Slovenska, ale i v příslušných regionech právě v Česku, a to včetně lokálně

---

²⁹⁶ SOkA Děčín, f. ONV Děčín, kart. 759, inv. č. 1372, „Zpráva o činnosti komise pro řešení otázek cikánského obyvatelstva“, 1. 3. 1968.

podmíněných historií chápání kategorie cikánství, která na těchto lidech ulpívala. Přesídlovací politika se tedy Romů dotýkala nejenom jakožto původních (marginalizovaných) obyvatel východoslovenského venkova, ale rovněž jako aktérů, kteří byli součástí nově formované poválečné společnosti, ve které se ocitali v ambivalentním postavení vítaných pracovníků a „nežádoucích cikánů“ (srov. Sadílková 2018).

4.5. Přesídlení Romů na Jičínsko

Milena Hübschmannová byla minimálně od konce sedmdesátých let spolu se svým manželem Josefem Melčem v bližším kontaktu s rodinou manželů Vasil'a a Heleny Š., kteří byli oba původem z východoslovenské obce Šemetkovce (okres Svidník) a v polovině šedesátých let se stali součástí organizovaného přesunu „cikánů“ z tehdejšího bardejovského okresu na Slovensku do okresu Jičín v severních Čechách. V druhé polovině sedmdesátých let popsali oba manželé v rozhovorech s Hübschmannovou a Melčem samotný odchod ze Slovenska na sever Čech, následné stěhování mezi jednotlivými obcemi jičínského okresu, způsobené jednak nevyhovujícím bydlením, ale i proticikánskými postoji (ale i útoky) ze strany obyvatel těchto obcí, a nakonec i vztahy mezi přesídlenými romskými rodinami. Klíčové téma bylo ovšem silně osobního rázu – po návratu Vasil'a Š. z vězení rozhodly úřady o odebrání jejich dětí do ústavní péče. Patrně se mělo jednat o čtyři nezletilé z celkového počtu sedmi dětí – tři děti v dospělém věku už v té době žily samostatně.

Helena a Vasil' Š. přičítali neutěšenou situaci vlastní rodiny především externím faktorům. Po svém příchodu ze Slovenska na Jičínsko byli nuceni se během krátké doby hned několikrát stěhovat. Nejdříve bydleli v obci Radkyně, odkud je měl vyštvat bratr Vasil'a Š., se kterým zde sdíleli přidělený dům. Po přechodném bydlení u jiného bratra v obci Mlazovice jim byl přidělen domek ve vesničce Spyšová (část obce Sobotka), proti jejich přítomnosti v obci ale podali stížnost místní Neromové a snad i na základě toho se rodina přestěhovala do Ústí u Staré Paky. Ani zde se ale neměla vyhnout nenávisným proticikánským postojům. V rozhovoru z roku 1977 vzpomínala přítomná dospělá dcera Božena Š., že když čekali v zimě v čekárně na nádraží v Nové Pace, slyšeli nějakého muže jak na svojí malou dceru, která se chystala do čekárny vstoupit, volá: „Nechod' tam, jsou tam cigoši, ti smrdí. Proč tam chodíš?“²⁹⁷ Helena Š. zase vyprávěla, jak jim v době Vasil'ova

---

²⁹⁷ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 9_ET, sp. Transkripty_MH, č. 110.

pobytu ve vězení nějací muži po cestě z hospody jako provokaci vymlátili okno jejich domu.²⁹⁸ V rozhovoru z roku 1979 uvedl Vasil' Š., že jejich syn nechce chodit do školy, protože mu tam učitelé vyhrožují ústavem, z poněkud nejasné výpovědi vyplývá, že v místě bydliště chtěli nějací Neromové jeho děti mlátit, a jednoho z nich snad i zmlátili.²⁹⁹ Ve vztahu ke školní docházce pak Vasil' Š. připomněl, že docházku jejich dětí komplikuje skutečnost, že to děti mají do školy 16 kilometrů a on se ženou přitom musí každý den dojíždět do práce. Sám se přitom dušoval, že po návratu z vězení si zbytečně nechce přidělovat problémy, podle svých slov už přestal pít i alkohol. Pojmenoval i špatné vztahy se svými sourozenci, kterých bylo hned několik s rodinami přesídleno do stejného okresu. S nimi se prý již raději ani nevidal.³⁰⁰ Helena Š. na to konto v prvním rozhovoru uvedla, že při manželově pobytu ve vězení ji jeho sourozenci v podstatě nepodpořili a ona zůstala na všechno sama.³⁰¹ Vasil' Š. ale v rozhovoru reflektoval vyostřený vztah i se svým zetěm, mužem své dcery Boženy – podle svých slov se dostal do vězení právě i s jeho přispěním.³⁰² Po návratu s ním odmítl sdílet stejnou domácnost a zeť se měl přestěhovat s jeho dcerou a s jejich třemi dětmi do podnikového bytu v Hořicích.³⁰³

Při snaze o komplexnější zachycení situace této rodiny, její historie a pozice v širších sítích socio-ekonomických vztahů, prováděla Hübschmannová (částečně s Melčem) rozhovory s dalšími relevantními aktéry. Ti daleko spíše než na proticikánské nálady a širší strukturální podmínky, poukazovali na individuální selhání Vasil'a Š., kterého vykreslili jako značně problémového jedince. Jeho manželku představili sice jako pracovitou ženu, která ovšem sama na všechno nestačí, a zároveň si dle postulované logiky genderových vztahů nedokáže svého muže „srovnat“.³⁰⁴ Neromská sousedka rodiny poukazovala – v rozporu s tím co tvrdil on sám – na to, že Vasil' Š. je i po návratu z vězení věčně opilý a zdůraznila přesvědčení, že je odebraným dětem v ústavu rozhodně lépe.³⁰⁵ Ředitel podniku Velveta ve Staré Pace vypověděl, že členy této rodiny zaměstnal na základě dobrých zkušeností s Helenou Š., která zde pracovala jako uklízečka, ovšem jak v případě manžela, tak především v případě jejich dospělého syna Jána Š. si stěžoval na

---

²⁹⁸ *Tamtéž.*

²⁹⁹ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 38.

³⁰⁰ *Tamtéž.*

³⁰¹ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 9_ET, sp. Transkripty_MH, č. 110.

³⁰² Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 38.

³⁰³ *Tamtéž.*

³⁰⁴ Např. Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/4.

³⁰⁵ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, č. 63.

špatnou pracovní docházku.³⁰⁶ Nejostřeji se vyjádřil bratr Michal Š., což jen dokládá napjaté vztahy mezi Vasil'em a jeho sourozenci. Podle něj Vasil' pořádně nepracoval ani na Slovensku, po příchodu na Jičínsko se ale měl jeho přístup k práci výrazně zhoršit.³⁰⁷ Peter M., jiný z Romů, kteří přišli se svou rodinou z Šemetkovců na Jičínsko, se přidal k tvrzení, že dětem z diskutované rodiny je v ústavu lépe a problém viděl v tom, že po příchodu do Čech zůstal dětem jediný dospělý mužský vzor v jejich problémovém otci, když ztratili přirozený každodenní kontakt s dalšími (čti „pořádnými, pracovitými“) dospělými Romy.³⁰⁸

Z rozhovorů je zřejmé, že Hübschmannové s Melčem šlo především o pomoc této rodině a zdaleka neschvalovali odebrání jejich dětí do ústavní péče. Z jiných dokumentů uložených ve stejném archivním fondu vyplývá, že se osobně aktivně zasazovali o to, aby byly děti svým rodičům navraceny. Na druhé straně je z vedení rozhovorů i z poznámek v přepisu patrné, že i oni viděli v nastalé situaci individuální selhání otce rodiny. Michala Š. se například Hübschmannová v rozhovoru doptávala, jestli by se „s ním [s Vasil'em Š.] nedalo něco dělat“ a následně se podivovala nad tím, jak je to možné, že je „jeden bratr dobrý [lačho] a druhý [nikoliv]“.³⁰⁹ Pro sledované téma není důležité, že Hübschmannová s Melčem většinový náhled na Vasil'a Š. minimálně do určité míry sdíleli a už vůbec není na místě tázat se po „skutečné“ povaze jednání Vasil'a Š. a okolnostech odebrání jeho dětí. Je zde naopak zajímavé, že Hübschmannová (s přitakáním svého muže-spolutazatele) dávala neutěšenou situaci této rodiny v podstatě do přímé souvislosti se sociálním inženýrstvím přesídlovací politiky a sledovanou rodinu chápala jako jednu z jejích obětí. Melč reflektoval dopady praxe sledované politiky v rozhovoru s panem Janečkem, tehdejším vedoucím odboru pracovních sil při ONV v Jičíně, následovně: „Já věřím, že jste to dělali vod srdce, člověk chce někomu pomoci ... my toho [Vasil'a] Š. známe a během té doby [po přesídlení], to je člověk demoralizovaný.“ Sama Hübschmannová ve stejném, poměrně otevřeném rozhovoru poukazovala na paradox dominantní logiky „rozptylu“, která podle ní namísto kýžené převýchovy vedla k narušení přirozených mechanismů sociální kontroly.³¹⁰ Právě z této perspektivy interpretovala rozvrat rodiny Š a podobně přitakala v jiném rozhovoru tezi Petera M. o absenci přirozených romských vzorů u dětí

---

³⁰⁶ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 37.

³⁰⁷ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 77_MH, č. III/4.

³⁰⁸ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7.

³⁰⁹ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/4.

³¹⁰ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

v této rodině.³¹¹ V případě Hübschmannové je takové čtení situace v linii s kritikou, ve které ve svých textech označovala přesídlovací politiku jako fatální narušení socio-kulturních a širších hodnotových systémů romských komunit a sociálně-inženýrský zásah do jejich přirozených socio-ekonomických strategií.

V kontextu výzkumu, ve kterém jsem byl často odkázán na ojedinělé archivní prameny a leckdy útržkovité a zprostředkované vzpomínky, představují takto zarámované rozhovory unikátní materiál, který poměrně komplexně zachycuje pozice, postoje a zkušenosti jednotlivých aktérů, především samotných přesídlovaných Romů, ale i zástupců úřadů a podniků na Slovensku i v Česku. Jak jsem předeslal v úvodu této kapitoly, z těchto rozhovorů se dochovaly přepisy nahrávek původních rozhovorů, které byly patrně částečně editované, respektive opatřeny dílčími vpisky samotné Hübschmannové. Materiál uložený v archivu pozůstalosti Hübschmannové poskytuje cenný vhled do způsobu, jakým ona sama o přesídlovací politice uvažovala. Respektive, samotné rozhovory je možné vnímat jako důležitou součást širšího empirického materiálu, na kterém svou kritiku této politiky vůči „cikánům“ stavěla. I při vědomí, že se jedná o přepisy rozhovorů, jejichž další okolnosti jsou mi neznámé, navíc při absenci původních audio-nahrávek, je třeba k vlastním interpretacím těchto pramenů přistupovat s opatrností. Materiál zde doplňuji o související prameny z regionálních archivů na Slovensku, pro samotný okres Jičín se mi relevantní materiály dohledat nepodařilo. Podařilo se mi naopak zkontaktovat se s jedním z potomků participantů rozhovorů vedených Hübschmannovou, tento byl ale směrem k možnosti osobního setkání a návazného rozhovoru z počátku váhavý, a nakonec jej odmítl zcela.

4.5.1. Výchozí podmínky přesídlení

Obec Šemetkovce, ze které Vasil' Š. pocházel, je situována jen několik kilometrů od Kapišové a Romy z obou obcí pojily příbuzenské i jiné sociální vazby, které podle některých náznaků³¹² měly zůstat živé i po přesídlení/migraci jednotlivých rodin z obou obcí do Česka. Když jsem od roku 2014 prováděl v jiné vesnici svidnického okresu

---

³¹¹ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7.

³¹² Když jsem dával do různých „romských“ facebookových skupin výzvu, zda někdo nezná Romy z Kapišové žijící v Česku, ozval se mi Ladislav C, z Šemetkovců a dokázal mi vyjmenovat některá místa, kde v té době potomci kapišovských Romů žili. Sám Ladislav C. přitom odešel ze Slovenska už ve svých čtyřech letech. Jak jsem již uvedl výše, k souvisejícímu rozhovoru jsme se s Ladislavem C. bohužel nesešli.

etnografický terénní výzkum, o Šemetkovcích a Kapišové jsem slýchal, že jsou to dvě obce, ze kterých byli všichni Romové přesídleni. Situace v Šemetkovcích se té v Kapišové podobala i povahou pozice Romů v lokálních socio-ekonomických vztazích. I zde měli žít Romové „odnepaměti“ (Jurová 2002: 19–20) a podle Vasil'a Š. se ještě v předválečném období měli živit vymazáváním pecí svým neromským sousedům, rozbíjením kamenů na cestách, konkrétně jeho tatínek byl kovář a muzikant (srov. Hübschmannová 1998).³¹³ Tak jako jiné obce v okrese (viz Úvod, též Ort 2022b), i Šemetkovce byly za druhé světové války v podstatě kompletně zničené (vypálené) a podle Vasil'a Š. si Romové i gádžové po návratu do obce postavili improvizovaná obydlí („*kajse kolibici*“).³¹⁴ V případě pod svahelem situované osady měly být neutěšené podmínky prohloubeny v první polovině šedesátých let silnými dešti a hrozícími sesuvy půdy, což nakonec participanti rozhovorů s Hübschmannovou pojmenovávali jako klíčový faktor v realizaci přesídlení jejich obyvatel.

Jako druhý faktor popsali někteří pamětníci zhoršující se vztahy mezi romskými a neromskými vesničany. Z pozice ženy, která se do Šemetkovců přestěhovala z jiné obce v okrese, ve které se podle ní těšili Romové poměrně vyššímu socio-ekonomickému statusu a více rovnostářskému postavení v lokálních vztazích, formulovala svoje rozčarování nad chováním neromských vesničanů k Romům v Šemetkovcích paní Marika M. (nar. 1944 v Kružlové). Ta v rozhovoru konstatovala, že „[v]oni [gádžové] strašně ponižovali ty Cikány, ti Cikáni u nich neměli žádnou cenu“, důležitou roli pro samotné přesídlení ale měl podle ní hrát konkrétní vyostřený konflikt. Dle jejího vyprávění měl jeden z *gádžů* v sousedství osady kůlnu a v ní kanystr s benzínem, který mu měly „cikánské děti“ při hře propíchnout. Majitel kůlny si to šel vyřídit s otcem jednoho z dětí, kterému dal „přes držku“. Když se to dozvěděl manžel Mariky M., „šel se toho Cikána zastat [...] [a] tomu gádžovi tu držku vrátil“. Následkem toho měli mít Romové v osadě od *gádžů* „do rána vytřískaný všechny vokna“.³¹⁵ Marika M. následně popisuje celý konflikt z perspektivy generační proměny způsobu reakce Romů na vlastní útlak:

MH: To jste se nebáli?

---

³¹³ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 38.

³¹⁴ *Tamtéž*.

³¹⁵ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

Ty starý se hrozne báli těch gádzů: *Ma ker kodava, ma ker, ježiši, bo amen o gadže adaj savoren murdarna*.³¹⁶ [...] [A]le ty mladý dyž už začali to chápat, prostě, že to je křivda velká na nich spáchaná, tak to už si prostě nenechali líbit no a na ten odpor chtěli se stavět. A tím pádem ty gádzové souhlasili, aby ty Cigáně se vod nich vodstěhovali pryč.³¹⁷

Jakkoliv vyústění výpovědi, dle které „gádzové souhlasili, aby se Cikáni odstěhovali pryč“ vyznívá poněkud nejasně, výpověď o útoku na osadu na základě jednotlivého konfliktu rezonuje s podobně popsanými konflikty v jiných východoslovenských obcích (viz kapitola druhá) a zpochybňuje tak textem vládního usnesení předpokládanou dobrovolnost participace Romů na přesídlovací akci (srov. kapitola třetí). Z perspektivy popsané mezigenerační proměny reakce na útlak – od ustrašenosti k neochotě zavedené pořádky akceptovat – je ovšem možné ji nahlížet i jako aktérskou strategii úniku z těchto nerovných podmínek.

Podobný vývoj pozice Romů v lokálně vymezeném společenství reflektoval z druhé strany i Železniak, tehdejší předseda MNV v Šemetkovcích, se kterým Hübschmannová nahrála rozhovor v říjnu 1979. Popsal, že v Šemetkovcích žilo „asi“ 98 „cigánoch“, kteří žili před válkou „barz bídne“, ale po válce „už boli lepšie oblečený, a už nechodili tak po vesnici [...] po žobraňu“.³¹⁸ Určitá sociální mobilita ale měla dle jeho slov vést k nežádoucímu narušení zavedených pořádků:

MH: Jak [Romové] vycházeli se zdejšíma občanama?

*No spočátku ešte jak tak bolo, no a potom už chodili do obchodu, a když im nechceli dat' ne, tak už sa začali tak ztoporčit na tych občanoch, že oni sú veči, že oni majú večú pravomoc jako my ju mame. [...] Sa povyšovali velo už, no.*³¹⁹

Jeho výpověď dobře doplňuje nejen mezigenerační posun reflektovaný výše ze strany Mariky M., ale i dříve popsaný širší populární diskurs o „cikánech“ jako „privilegované kastě“ v socialistické společnosti (viz kapitola druhá). Z tohoto pohledu se zdá, že odchod šemetkovských Romů do Česka byl logickým vyústěním situace, ve které další sociální mobilita realizovaná v prostředí slovenské obce mohla narážet na limity historicky

---

³¹⁶ „Nedělej tohle, nedělej, ježiši, vždyť nás gádzové všechny zabijí.“

³¹⁷ *Tamtéž.*

³¹⁸ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 28.

³¹⁹ *Tamtéž.*

utvářených dominantních pořádků a představ o vymezené pozici „cikánů“ v lokálním socio-ekonomickém systému.

4.5.2. Regionální politiky v Šemetkovcích

I v případě Šemetkovců přitom samotné přesídlení navazovalo na jedné straně (krátkodobou) pracovní migraci Romů a na straně druhé i lokální praxi politik vůči „cikánským osadám“. Dlouhodobější zkušenost s migrací, patrně zejména romských mužů, vyplývala z odkazů jednotlivých pamětníků na pracovní pobyty v různých místech v Česku. Na určitou formu pohybu, respektive představy o neukotvenosti v místě jako jednoho z rysů „cikánského způsobu života“ potom podobně jako v případě Kapišové ukazuje i v Šemetkovcích praxe soupisu „kočujících osob“ z února roku 1959. Celkový počet 19 sepsaných osob zahrnuje pravděpodobně 5 rodinných jednotek, jejichž zástupci dle zápisu ve většině, včetně samotného Vasil'a Š., vyjádřili přání zůstat v domovské obci a pracovat Svidníku (jako tehdejším okresním městě). Jediný Ignác C., u kterého jako jediného bylo uvedené, že v Šemetkovcích nevlastní žádný dům, uvedl, že chce být ubytovaný v „Čechách“, kde je připraven vykonávat jakoukoliv práci.³²⁰

Další ojedinělá zmínka o podobných preferencích samotných Romů je obsažena ve stížnosti, kterou dne 25. června 1963 adresovali zástupci okresní „cikánské komise“ v Bardejově předsedovi československé vlády Viliamu Širokému. Stížnost se věnuje nerealizovanému přemístění Romů právě z Šemetkovců do okresu Cheb v západních Čechách, jehož iniciátorem měli být Romové samotní. Ti (totiž „*občania cigánského pôvodu*“) pro „nedostatek pracovních příležitostí“ měli požádat příslušnou okresní komisi „*aby im bola poskytnutá pomoc sa odst'ahovať s celými rodinami do českých zemí natrvalo*“. Dle pisatelů stížnosti okres Cheb nejdříve zájem o pracovní sílu včetně možnosti ubytování potvrdil, po uzavření dohody mezi oběma okresy se ovšem jeho zástupci údajně na celý další měsíc odmlčeli, aby nakonec formulovali obavy „*či títo občania budú poctivě pracovať a neničit [...] národný majetok*“ a následně přestali komunikovat zcela. Pisatelé dopisu uzavírají, že místo zbytečných průtahů celé věci mohli už pro uvedené občany najít práci a ubytování jinde v západočeském kraji, a že při nesprávném plnění usnesení

---

³²⁰ ŠA Svidník, f. ONV vo Svidníku I. (1945-1960), kart. 322, sp. 2, „*Súpis kočujúcich a polokočujúcich osôb v okrese (cigánov)*“, 1959.

z dubna roku 1958 uškodili „*súdruhovia z ONV Cheb*“ i „*samotným občanom cigánskeho pôvodu*“.³²¹

Při nezrealizovaném stěhování rodin z šemetkovské osady do západních Čech se pro tuto osadu (mezi jinými) počítalo ještě v říjnu roku 1963 s „likvidací“, ovšem tentokrát formou nové výstavby v samotné obci, k čemuž vyzvali zástupci „cigánských komisí“ při Vsl. KNV v Košicích a ONV v Bardejově.³²² Další reflexe řešení tohoto – opět nezrealizovaného – plánu jsem v příslušných archivních fondech nedohledal. Tehdejší možnosti výstavby ale v rozhovoru s Hübschmannovou rozebral tajemník MNV, tentokrát ten, který vykonával funkci v době pořízení rozhovoru v říjnu 1979.³²³ V souvislosti s přesídlením rodin z místní osady argumentoval absencí pozemku, na kterém by bylo možné rodinné domky postavit, když konstatoval omezení výstavby pro celou obec. Pro ilustraci omezení výstavby uvedl, že on sám si v roce 1970 ještě dům postavit mohl, ovšem už v roce 1972 byla jiné obyvatelce výstavba zakázána. Na evidentní rozpor v jeho výpovědi, totiž že Romové odešli z obce už v letech 1966–1967, tedy před omezením výstavby, poukazuje ve své poznámce k přepisu i Hübschmannová.³²⁴ Bez znalosti dalších okolností možnosti výstavby a detailnějšího vhledu do preferencí samotných obyvatel osady lze konstatovat, že takový rozpor může být dalším z příkladů nerovného postavení Romů (jakožto „cigánů“) ke stavebním pozemkům a možnosti výstavby v konkrétních obcích (nejen) daného okresu, a tedy důležitou strukturální podmínkou samotného přesídlení (srov. Úvod a případ Kapišové, viz též Ort 2021, 2022b).

V dokumentech pro rok 1966, tedy již v době platnosti usnesení č. 502/1965, už Šemetkovce mezi osadami určenými k „likvidaci“ nefigurovaly, když se naopak počítalo s dílčí kultivací této osady skrze vybudování studny a nákupu dvousedadlových WC.³²⁵ Poněkud překvapivě tak vyznívá zpráva činnosti komise za rok 1966, dle které byly Šemetkovce jmenované mezi prvními obcemi s uskutečněnou „likvidací osady“ a přesunem jejich obyvatel do Česka. „Cigáni z Šemetkoviec“ jsou přitom jmenovaní jako

---

³²¹ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 3, sp. 83. „Stížnost na plnění usnesení ÚV KSČ“, 25. 6. 1963.

³²² ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 3, sp. 138. „Zápisnica“, 1. 10. 1963.

³²³ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 28.

³²⁴ *Tamtéž*.

³²⁵ ŠOKA Bardejov, f. ONV Bardejov, Komisia pre cigánske otázky, sp. 196.

příklad těch přesídlenců, kteří si „hned“ po vykúpení chatrčí zakúpili [...] rodinné domky v Čechách“ (zde jmenovitě okres Jičín).³²⁶

4.5.3. Partnerský okres Jičín

Nejpodrobnější vhled do příprav a realizace celé akce z perspektivy úřadů poskytl Janeček, tehdejší vedoucí odboru pracovních sil při ONV v Jičíně. Z rozhovoru s Hübschmannovou vyplývá, že on sám vnímal přesídlení „cikánských rodin“ ze Slovenska jako závažnou úlohu, kterou se podařilo splnit díky velkému osobnímu nasazení zainteresovaných aktérů, tj. „funkcionářů, národních výborů [či] svazu žen“.³²⁷ Na dotaz po kritériích, podle kterých byly přidělovány partnerské okresy, Janeček odhadoval, že se jednalo o centrální rozhodnutí na základě rozpracování konkrétních možností na úrovni jednotlivých krajů. Sám Janeček přitom refletoval, že v rámci celého východočeského kraje nepatřil Jičín mezi okresy „s procentuálně vysokým počtem cikánů“. Ve srovnání s Opavou a Bruntálem, tedy partnerským okresům pro slovenský okres Humenné, nebo s výše sledovaným Děčínskem, se jednalo o poměrně odlišnou výchozí situaci. Oproti Opavě, která se soustředila na stávající situaci Romů v okrese (viz např. Pavelčíková 1999, Sommer 1997) a vůči přijímání dalších rodin byli zástupci „cikánské komise“ při ONV spíše liknaví (viz výše), vykreslil Janeček pro okres Jičín obraz odhodlaných funkcionářů ONV, kteří byli odhodláni centrální úlohu svědomitě plnit. Na druhé straně, i při reflektovaném odhodlání jednotlivých aktérů při ONV v Jičíně, stejný člověk připustil, že v jednotlivých obcích celého okresu dokázali sehnat bydlení pouze pro celkem 9 rodin, tedy všechny rodiny, kterých se týkal přesun z Šemetkovců. Podle rozhovoru se zdá, že přesun rodin z Šemetkovců byl jediný, který se jičínského okresu týkal. Počty přesídlených rodin tedy byly nakonec srovnatelné s přesunem rodin do opavského okresu. Janeček přitom doplňuje známé a nepřekvapivé vysvětlení nemožnosti nalezení vyšších ubytovacích kapacit – odpor ze strany národních výborů a obyvatel v konkrétních obcích.³²⁸

---

³²⁶ ŠOkA Bardejov, f. ONV Bardejov, Komisia pre cigánske otázky, sp. 196, „Zpráva o koncepčnom riešení otázok cigánskeho obyvateľstva v okrese Bardejov za rok 1966“, 1966.

³²⁷ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

³²⁸ *Tamtéž.*

4.5.4. Kategorizace přesídlených rodin

Před provedením přesídlení došlo ke vzájemným návštěvám obou okresů. Obhlídce situace v jednotlivých obcích okresu Jičín, které se účastnili mužští zástupci rodin vytipovaných k přesídlení (k tomu viz níže), předcházela návštěva zástupců ONV Jičín přímo v Šemetkovcích. Při jejím popisu Janeček uvedl, že zástupci české strany byli „překvapeni“ „velice zlou“ situací v osadě, která byla bezprostředně ohrožena sesuvem půdy. I v návaznosti na to prý „funkcionáři [z Šemetkovců] doslova prosili na místě“ aby jim to zástupci jičínského okresu „usnadnili“, protože „bylo nutno to obyvatelstvo i tak vyklidit“.³²⁹ Diskusi se samotnými Romy doplňuje ze své pozice tehdejší předseda MNV Železniak, který připustil, že nabídka odchodu do českého pohraničí se některým z nich nelíbila, když nechtěli odejít „ze své obce“.³³⁰ Klíčovou úlohu podle něj měli sehrát dva Romové, kteří se účastnili návštěv jičínského okresu a „zrobili taký pohovor s týma ostatníma občanami cig. pôvodu, že sa dali nanúkať.“ Přesvědčovat je ale měli i samotní zástupci místního úřadu: „tiež sme ich tak osvežovali, aby se z naší obci vystáhovali“.³³¹

Jakkoliv byl schopný Železniak základně rozlišovat mezi zájmy zástupců jednotlivých romských rodin (k jejich postojům viz níže), jeho výpověď ukazuje, že tyto rodiny jakožto „cigány / občany cigánskeho pôvodu“ vyděloval z místního společenství jako homogenizovanou skupinu obyvatel, kterou bylo z jeho pohledu jednak možné, ale v daném kontextu (nevyhovující bydlení a narušování zavedené hierarchie vztahů) i žádoucí vystěhovat. Takto homogenizovaná skupina obyvatel byla z této perspektivy charakterizována vlastní pasivitou objektů určených k přesídlení. I z pohledu samotných zástupců úřadů tak nebyla participace na celé akci výsledkem primárně vlastního rozhodnutí dotčených obyvatel, ale především jako známka úspěšné osvěty a přesvědčování. Nakonec, tajemník MNV v Šemetkovcích, který svou funkci vykonával v době rozhovoru s Hübschmannovou, shrnul řešení celé akce následovně:

MH: Jaktože to přišlo zrovna sem do Šemetkovec?

*To bylo v celým okrese prejednavane. No tak chtore si dali povedať, no tak pošli.*³³²

---

³²⁹ Tamtéž.

³³⁰ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 28.

³³¹ Tamtéž.

³³² Tamtéž.

Jeho pokračující odpověď současně ukázala, že sám vnímal participaci Romů na centrálně stanovené politice jako lakmusový papírek jejich ochoty a schopnosti se „zařadit“ do společnosti:

*No a keď vy povedate, že maju tam dobre, že sa zaradili medzi našich jak sa hutori občanov republiky, sú platní členovia republiky, to znamená, že ktorý chce, tak dokáže a ktorý nechce tak mu nepomože nihto.*³³³

Pokud jsou zde Romové jakožto „cigáni“ na jedné straně stavěni do pozice pasivních „vystěhovatelých“ objektů (van Baar 2016), z druhé strany závisí možnost jejich plnohodnotného zařazení do společnosti výhradně na jejich vlastním odhodlání. V této souvislosti jsou naopak odstíněny postoje a jednání dalších aktérů, zde konkrétně zástupců národních výborů a obyvatel konkrétních obcí, jejichž odpor proti nastěhování „cikánských rodin“ reflektoval Janeček, a na které byla naopak cílena osvětová kampaň v samotném jičínském okrese. Není zřejmé, na jaké tvrzení Hübschmannové odkazuje tajemník MNV výpovědí „*keď jako vy povedate, že maju tam dobre*“. Z dalších rozhovorů, nejenom s Janečkem, ale především se samotnými Romy, je ale zřejmé, že ono „společenské zařazení“ mělo zjevné limity v minimálně dílčím způsobem pokračující marginalizaci i v Česku (viz níže).

Dělení „cikánů“ na ty, kteří si „dají říct“ a „dokážou se zařadit“, a na ty, kterým už „nepomůže nikdo“, nápadně rezonuje s logikou centrální administrativní kategorizace, která oddělovala „cikány“ připravené opustit „zaostalý cikánský způsob života“ (II. kategorie) od patologických případů, proti kterým měla být vedena restriktivní opatření (III. kategorie, viz kapitola druhá). Z rozhovorů Hübschmannové je zřejmé, že takovou kategorizaci důsledně sledovali především zástupci ONV v Jičíně, kteří si dle Janečkových slov na základě důkladných pohovorů se zástupci jednotlivých rodin „ověřili, že ten ONV Bardejov nemá v úmyslu se třeba zbavovat těch, kteří by nám tady [tj. v jičínském okrese] způsobili mnoho a mnoho nepříjemností.“³³⁴ Na jiném místě rozhovoru pak Janeček, opět ve shodě s logikou centrální kategorizace uvažuje o „cikánech“ „vhodných“ a „nevhodných k přesídlení“, přičemž zde v posuzování těchto kategorií sleduje kritéria školní docházky dětí, pracovní morálky dospělých atp.³³⁵

---

³³³ Tamtéž.

³³⁴ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

³³⁵ Tamtéž.

Právě jičínského okresu se nakonec týká dopis, který dobře ilustruje způsob, jakým se o přesídlovaných osobách na úřední úrovni uvažovalo. Autorem dopisu je dle hlavičky a podpisu Karel Šoltys, tehdejší předseda ONV v Jičíně, a adresátem dle oslovení a dle uložení ve fondu „cikánské komise“ při Vsl. KNV její tajemník Juraj Špiner. Dopis, datovaný k 15. červnu 1966, uvádím pro výmluvnost v plném znění:

Milý Jirko,

Promiň, že reaguji na vzkaz od Tebe opožděně, ale spojuji to s prosbou, kterou k Tobě mám. Děkuji Ti za pozdrav a mrzelo mě, že jsem nebyl přítomen, ale snad se někdy zase k nám dostaneš a nebo já zase k vám.

Dostali jsme za úkol usídlit v letošním roce 5 rodin cikánského původu. Všechno máme připravené, projednané na MNV a uvolněné byty, jen **potřebujeme usedlejší rodiny.** Víme, že to **nebude lehké, protože to znám z osídlování pohraničí.** Od nás pojedou soudruzi do okresu Bardejov a budou na místě zařizovat. Kdybys byl tak laskav a pomohl nám alespoň nějakým vzkazem pracovníkům na ONV Bardejov, **aby to byli lidé, kteří jsou alespoň trochu usedlejší.**

Jinač je u nás práce dost, nyní začíná turistická sezona. Řepu jsme zvládli včas a bez brigád a nyní sklízíme seno. Několikrát vydatně zapršelo, a to byla záchrana pro všechno.

Končím již, vyříd' pozdrav celé Vaší rodině a spolupracovníkům.

Šoltys [vlastnoruční podpis, zvýraznění J.O.]³³⁶

Za prvé, Janečkovo vymezení „vhodných“ a „nevhodných k přesídlení“ je zde chápáno skrze logiku usedlosti a takto formulovaná poptávka je dobrým dokladem přetrvávající asociace „cikánského způsobu života“ s „nežádoucím pohybem“ a „fluktuací“ (pokud ne přímo s kočovnictvím), což svým způsobem ilustruje dlouhodobější perspektivu úřadů v Česku (viz část třetí této kapitoly). Za druhé, přátelský tón dopisu a žádost o nadstandardní dohlédnutí na výběr těch „správných“ rodin ukazuje na neočekávané vztahy mezi různými zainteresovanými aktéry, kteří mohli v konečné podobě ovlivňovat to, kdo bude (mocht být) do přesídlovací akce zapojen a kdo nikoliv. Nakonec, stručnost dopisu, ve kterém se prolíná přátelský tón s jazykem administrativního hlášení a „5 rodin cikánského původu“ k přesídlení se ocitá vedle sklizně sena a řepy, podtrhuje jednak sociálně-inženýrský aspekt centrálně stanovené politiky, ale i zjevné dehumanizace osob

---

³³⁶ ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 11, sp. 112, Dopis, 15. 6. 1966.

označených jako „cikáni“. V tomto ohledu dopis rezonuje s ironickým komentářem Facuny, který na adresu přesídlovací politiky prohlásil, že „[p]lánujou, kolik má být v každé vesnici koní, krav a Cikánů.“ (Hübschmannová 1968: 37).

4.5.5. Postoje Romů v genderové perspektivě

Romové, se kterými vedla rozhovor Hübschmannová, nutnost vlastního přesídlení do jičínského okresu zpětně nijak nezpochybňovali, když ji dávali do souvislosti s kritickou situací v osadě. Na Hübschmannové otázku, zda chtěli jít do „Čech“ odpověděla Helena Š. jednoznačně:

My jsme chtěli, protože se na nás sesunul svah. Na domy. Bláto se sesulo na cestu a u toho jsme měli domy, tak nám dal okres bydlení tady v Čechách. My jsme chtěli.³³⁷

Obdobně to viděla i Marika M.:

Ty baráky byly pod takovým svahem, byl takovej vysokej kopec, no a když to přšelo, tak prostě ten déšť ten kopec sesouval na ty baráky, takže ta celá vesnice těch Cikánů sme se museli stěhovat sem do Čech.³³⁸

I v kontextu toho, že tehdejší předseda Železniak reflektoval, že mnohým se odejít nechtělo, stojí za pozornost, že v rozhovorech s Hübschmannovou se nikdo z Romů ani nezmínil o možnosti alternativního řešení celé situace, např. individuální výstavby přímo v obci, nebo jinde v okrese. Snad to lze přičíst i skutečnosti, že v daných podmínkách pro ně mohla být taková vize jen těžko představitelná a že byli zkrátka smíření s nevyhnutelností provedení centrální politiky. V patrně poměrně kritické ekonomické situaci jednotlivých rodin snad mohla sehrát svou úlohu i určitá finanční motivace. Tu ovšem v kontextu přesídlení zmínili jen zástupci zainteresovaných úřadů. Janeček v rozhovoru uvedl, že domky jednotlivých rodin byly ze strany úřadů snad i záměrně silně nadhodnoceny³³⁹ a Železniak doplnil, že se „cikáni“ „velice radovali“, když zjistili, že za ně dostanou asi 9 500 Kčs (a následně byli zklamaní, když zjistili, že byly tyto peníze jako účelové prostředky na nové bydlení přesunuty přímo na ONV v Jičíně).³⁴⁰ Finanční aspekt,

---

³³⁷ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 9_ET, sp. Transkripty_MH, č. 110. Originál: „Amen kamahas, bo pejl'a o plajis pr'amende. Pro khera. E čik pejl'a pro drom a kavka amenge sas o khera, no ta diňa amen o okresis adaj te bešel pro Čechi. Amen kamahas.“

³³⁸ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7.

³³⁹ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

³⁴⁰ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 28.

konkrétně lépe placeno práci, do reflexe hodnocení vlastních motivací nepřímo zahrnula nejstarší z dotazovaných Romů, paní Anna C. (nar. 1905):

MH: Proč jste přijeli do Čech?

Jeden Rom chtěl jet, můj muž taky, že je tady lepší práce, u nás se platilo málo, no tak přišel i syn, přišli všichni tři, no tak se dali zapsat.³⁴¹

Její výpověď přitom rezonuje i s výše citovaným vyjádřením tehdejšího předsedy MNV, dle kterého bylo pro realizaci přesídlení klíčové rozhodnutí několika jednotlivců, kteří pak byli schopni strhnout i ostatní. To přitom odhaluje i genderový aspekt konkrétní praxe přesídlení. Sama Anna C. jej reflektovala spíše nepřímo, když odkazem na postoje a jednání mužů jako přirozených zástupců jednotlivých rodin do velké míry stvrdila normalitu patriarchálního řádu. Další ženy, se kterými Hübschmannová vedla rozhovory, už vlastní odlišné zájmy a zkušenosti pojmenovávaly konkrétněji.

Mária Š. (nar. 1937), manželka Michala Š., bratra Vasil'a Š., se shodovala s ostatními, že osada v Šemetkovcích byla při deštích ohrožena sesuvy půdy a konstatovala, že „proto **asi** sme se tady [do Česka] skehovali [sic!]“ (zvýraznění J.O.). Jakkoliv připouští určitou míru informovanosti, celkově popisuje přesídlení jako výsledek spíše vnějších tlaků než primárně vlastního rozhodnutí. Při reflexi celkové nejistoty, které přesídlování Romové čelili, naznačila Mária Š. i jejich genderově podmíněnou odlišnost výchozích pozic:

Vy jste chtěli jet, nebo jste chtěli zůstat?

No, nevěděli jsme jak to tady bude.

Nikdo to nevěděl?

Přijeli se sem podívat, ale nebydleli tady, jen si to obhlídli.³⁴²

Kromě toho, že měli možnost si nové prostředí pouze „obhlédnout“ a nikoliv zde přímo bydlet, připomeňme, že to bylo právě několik mužských zástupců jednotlivých rodin, kteří, jak potvrzuje v návazném rozhovoru Michal Š. (manžel Márii Š.), se návštěv

---

³⁴¹ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/5. Originál: „**MH: Soske avl'an pro Čechi?** Ta jekh Rom kamelas t'avel, miro rom tiž, hoj adaj hin feder buki, k'amende čino pokinen, no ta th'o čhavo avl'a, the trindžene avle, no ta dine pen te zapisinel.“

³⁴² Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/4. Originál: „**Tumen kaml'an te džal abo kaml'an te ačhel?** No na džanahas sar oda, sar ela kadaj. **Ňiko na džanelas sar?** Avile kadaj te dikhel, al'e na bešenas kadaj, ča obdikhle.“

jičínského okresu účastnili.³⁴³ Pokračující výpověď Márii Š. naznačuje, že odlišná očekávání mohla mít v tomto směru co do činění s odlišnou zkušeností s dřívějším pobytem v Česku – jakkoliv za prací do Česka odcházely někdy i celé rodiny, často se jednalo o sezónní pracovní migraci obvykle výhradně mužských pracovních skupin, zatímco ženy zůstávaly doma v roli pečovatelek o rodinu a domácnost. Sama Mária Š. v reflexi celkové nejistoty a zklamání z podmínek v novém prostředí zahrнула do odlišných zkušeností povinnou vojenskou službu, kterou muži ze Slovenska nastupovali obvykle právě v Česku:

Prijeli jsme sem jak blázni, víte, v Čechách jsme nikdy nebyli, já jsem nebyla, muž byl aspoň na vojně.³⁴⁴

Nejotevřeněji a nejkonkrétněji pojmenovala genderově podmíněné zkušenosti a očekávání již citovaná Marika M.:

Vy jste se chtěli stěhovat do Čech nebo jste chtěli zůstat na Slovensku?

No tak ja sem nechtěla, mě rodiče nechtěli pustit, protože moje rodiče bydlej jako pánové. Na Slovensku, Kružlová [též okres Svidník]. Jenomže já sem se tam provdala do jiný vesnici [Šemetkovce], vodkud' je manžel, takže to prostě musela jsem jit s nima. Rodiče mi nechtěli pustit, manžel byl na vojně a to víte, jak je to u Cikánů, dyž by tam s nima nešla, ta to znamenalo, že to je nevěrná. Já jsem prostě musela s nima, vopustit svoji rodinu a musela jsem s nima.³⁴⁵

Odlišná výchozí pozice Mariky M. se odvíjela především od skutečnosti, že se do Šemetkovců přistěhovala z Kružlové, jiné obce svidnického (tehdy bardejovského) okresu, kde podle ní její rodiče „žili jako pánové“. Taková praxe byla v souladu s dominantním patriarchálním a patrilokálním modelem, typickým i šířeji pro slovenský venkov (viz např. Kandert 2004, Kobes 2009), ve kterém se žena stěhovala, pokud ne přímo do domácnosti, tak minimálně do obce svého nového manžela (případně tedy

---

³⁴³ *Tamtéž*. I z jiných míst přitom víme, že očekávání mužů a žen se mohla v tomto ohledu lišit. Například Július Ž. dle vlastní stížnosti souhlasil s likvidací vlastní „chatrče“ v obci Jarovnice (okres Prešov) a přesídlením do Chrudimi (východní Čechy), kterou předtím sám osobně navštívil. S novým bydlením ale měla při nastěhování zásadně nespokojena jeho žena, a tak se Július Ž. vrátil s celou rodinou zpět na Slovensko, kde se neúspěšně dožadoval opětovného povolení k pobytu. ŠAKE Košice, f. Komisia Vsl. KNV pre cigánske obyvateľstvo, kart. 20, sp. 93/68. „Ž. Július“, 8. 10. 1968.

³⁴⁴ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/4. Originál: „[A]vil'am kadaj sar diline, džanen, že niĝda pro Čechi na samas, me na somas, o rom sas aspoň slugagis [sic!].“

³⁴⁵ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7.

partnera) a v podstatě se tak stávala součástí jeho širší rodiny. Pokud pro Mariku M. tato pozice dříve umožnila s určitým odstupem odhalovat a pojmenovávat každodenní útlak šemetkovských Romů ze strany jejich neromských sousedů (viz výše), v kontextu přesídlení pro ni znamenala, jak sama reflektuje, nutnost podřízení se rozhodnutí svého muže, respektive jeho širší rodiny, potažmo rozhodnutí dalších romských rodin žijících v Šemetkovcích. Popsaná situace je současně další důležitou připomínkou různorodosti pozice Romů v jednotlivých obcích, a nakonec ukazuje i na skutečnost, že příbuzenské a jiné sociální a ekonomické vztahy není možné vymezit hranicemi obcí, k čemuž by snad sváděla nejenom perspektiva úřadů, ale nakonec i mé vlastní vymezení jednotlivých případových studií (srov též migraci Romů do pohraničí, viz třetí část této kapitoly). Tato genderová perspektiva tedy připomíná, že pokud uvažujeme o místně vymezených romských komunitách, náležení k takovým společenství je otázkou dynamického vyjednávání v rámci širších socio-ekonomických sítí a do velké míry podléhá patrilokálnímu modelu (srov. Ort 2022b).

Kromě toho, že Marika M. nepřímo reflektovala, že se od jejího sňatku odvíjela sestupná socio-ekonomická mobilita, včetně evidentního zhoršení kvality celkových životních podmínek, přesídlení Romů z Šemetkovců do jičínského okresu pro ni nakonec znamenalo i zásadní zpřetrhání kontaktů minimálně s vlastními rodiči a sourozenci. Na otázku Hübschmannové, zda se za ní rodiče nechtějí přestěhovat, měla Marika M. výmluvnou odpověď, která nakonec ukazuje možnou relativitu dosahované socio-ekonomické mobility.

Nééé, prostě voni nechtějí voni maj každej svoji vilu, auto, zahrady, prostě voni to maj nádherný, to nikdo ani tady ve vesnici ani v Jičíně to nemaj tak jako voni.³⁴⁶

To, co mohlo být pro některé rodiny ze Slovenska kýženým zlepšením životních podmínek, by pro jiné podle této výpovědi představovalo vedle nejistoty nového prostředí i materiální regres.

4.5.6. Přesídlení a produkce pohybu

V rozhovoru s Romy, kteří přesídlení zažili, se konkrétní popis jeho průběhu objevuje spíše okrajově a je poměrně stručný. Více se k němu vyjadřuje snad jen Marika M., která

---

³⁴⁶ *Tamtéž.*

uvedla, že si ze Šemetkovců vezli jen peřiny, nádobí a jídlo, a že je několik autobusů přivezlo do Jičína, kde čekali na další „rozdělování“.³⁴⁷ I při absenci podrobnějších komentářů ze strany Romů je cenný vhled Janečka, který měl sám stěhování části rodin na starost. Protože se jedná o ojedinělý popis podmínek, ve kterých se „organizovaný přesun“ odehrával, uvádím zde sice krácenou, ale i tak poměrně delší pasáž:

[K]dyž jsme je [přesídlované rodiny] tehdy přivezli sem na dvůr na ONV vodpoledne a pak jsme je rozváželi večír, tehdy jsem právě dostal na starost jeden autobus já. [...] Já osobně jsem těch přidělených pět rodin převážel jak kočka koťata po celým vokrese ..... Jednak působilo to, že to bylo v noci, voni mnoho z toho okolí neviděli a tak třeba tu přidělenou chaloupku v takové odlehle části Uhlíře na Peckovsku, tam vodmítali ta jedna rodina vystoupit a do toho jít, protože mi říkali, že by tady v tom svahu bydleli jako králíci. [...] [N]ebo byla dokonce taková snaha, že do toho jednoho domku se chtěly nastěhovat tři rodiny najednou, a my jsme trvali na tom, že každá rodina musí bydlet zvlášť. [...] [K]dyž už jsem byl úplně na kraji zoufalství, měl jsem ještě dvě početní rodiny v autobuse a přivez jsem už je k tomu objektu, který ještě nebyl vykoupen, byl jen v jednání a říkam: tohle by se vám líbilo, a voni řekli, že ano. Tak jsem musel přesvědčit toho majitele [...] a on když viděl tu situaci a měl teda zájem skutečně ten domek prodat ... tak přistoupil na to, takže jsme na jednu stranu rovnali rance těch přestěhovalejch Cikánů a zase tam dávali jeho zařízení. Oni nám pomáhali nakládat a já ho stěhoval ještě tehdy z toho Tetína z tý osady Vlkánov.³⁴⁸

Na popsaném průběhu celé akce, který lze charakterizovat konstantní improvizací, vystupuje jako její silná okolnost skutečnost, že rozvážení rodin do jejich „nových“ domovů (často patrně poměrně izolovaných „objektů“, o které jinak nebyl zájem) probíhalo uprostřed noci. V tu chvíli přitom měli samotné rodiny s dětmi za sebou dalekou cestu ze severo-východního cípu Slovenska, která, podle Janečka, trvala kvůli častému zastavování dva dny, a to s přespáním přímo v autobusech. Na poznámku Melče, že to byla „smůla, že přijeli pozdě večer“, poznamenal Janeček, že „nechat je v těch autobusech, to nebylo ze zdravotního hlediska únosný“.³⁴⁹ Poněkud příznačně ovšem vyzdvihl především nasazení řidičů nákladních vozů s osobními věcmi přesídlovaných rodin, kteří „po dvou dnech dá se říct namáhavý jízdy [...] eště dělali [...] stěhování

---

³⁴⁷ *Tamtéž.*

³⁴⁸ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

³⁴⁹ *Tamtéž.*

v okrese“.³⁵⁰ Celkově nedůstojné podmínky, kterým rodiny v průběhu přesídlení evidentně čelily, dokresluje zpětný popis, ve kterém Janeček ty stejné rodiny degraduje do role objektů k rozmístění, jeho slovy tedy „kořat“, které on jako „kočka“ rozvážel po okrese.³⁵¹

Janeček popisuje, že po iniciálním přesídlení následovalo dlouhé období, kdy osobně řešil požadavky zástupců jednotlivých rodin na odstranění nedostatků stávajícího bydlení, případně stěhování do bydlení nového. Sám reflektoval, že „ten měsíc [...] jinýho nedělal, než že [...] zařizoval“ (tj. sháněl nábytek, opravoval kamna, stěhoval atp.).³⁵² I na základě této zkušenosti přitom v rozhovoru rozporoval (nejen) ve své době častý stereotyp o „cikánech“, kteří vybydlují přidělené byty (viz Hübschmannová 1999b: 135) a částečně i Hübschmannovou formulovanou tezi, že Romové z osad nejsou zvyklí používat zařízení městských bytů (srov. Hübschmannová 1993: 43):

Vono se to hodně zneužívá proti nim, ale v praxi se nám to nestalo, že by úmyslně poškozovali [...] pro nedostatek paliva, že by vytrhávali půdy nebo tak... byly jiný starosti, jsme se pokoušeli koupit pračku, elektr. troubu, ale ty domky na to nebyly zařízený, tak on se dožadoval, že chce elektr. troubu, ale ta tam nebyla možná připnout, na tu jednu pojistku.³⁵³

Jakkoliv ve vztahu k Romům značně paternalisticky, i Janeček je nakonec dílčím způsobem vykreslil jako aktéry, kteří odmítali bydlet „jako králíci ve svahu“ a směrem ke konkrétním úřadům aktivně formulovali vlastní preference.

Nevyhovující podmínky nového bydlení, včetně jeho vzdálenosti od zaměstnání, reflektovali Romové i v rozhovorech s Hübschmannovou. V tomto ohledu stojí za pozornost především výpověď Mariky M., která dle svých slov měla v době rozhovoru podanou žádost o přidělení nového bydlení (ze kterého by nemusela dojíždět daleko do zaměstnání) přímo prezidentu Husákovi, když se stejnou žádostí dříve údajně neuspěla na ONV v Jičíně. Své odhodlání doložila plánem zkusit se při návštěvě Prahy („o prázdninách s dětma“) dostat „k němu“ (Husákovi) a „normálně si s ním popovídá[t] jak a co“, když dožadování se vlastních práv opřela o přesvědčení, že „přece dnes každý

---

³⁵⁰ *Tamtéž.*

³⁵¹ *Tamtéž.*

³⁵² *Tamtéž.*

³⁵³ *Tamtéž.*

buduje soc. stát nejenom gádžové, Cikáni taky se na tom podílejí. A možná eště většinou, protože všichni G[ádžové] Čechové utíkaj tam kde je lehčí práce.“³⁵⁴

Právě nevyhovující bydlení, ať už co do kvality, nebo co do vzdálenosti od zaměstnání je možné považovat za hlavní faktor častého stěhování po iniciálním nastěhování jednotlivých rodin do přidělených domů („objektů“). Počáteční střídání bydliště reflektovali v podstatě všichni Romové, se kterými Hübschmannová s Melčem vedli rozhovory. Jejich výpovědi doplnil Janeček tvrzením, že po čtrnácti dnech od prvotního přesunu nezůstala žádná z přesídlených rodin na svém původním místě.³⁵⁵ Z výše popsaného příběhu rodiny Š. je přitom patrné, že na stěhování měly vliv i vztahy mezi jednotlivými zainteresovanými aktéry, ať už Romů s neromskými sousedy, ale i mezi Romy samotnými.

I příklad přesídlení rodin z Šemetkovců na empirickém materiálu dokládá na empirickém materiálu – v daném kontextu nezvykle podrobném – jinými badateli formulované závěry, že i v novém prostředí se přesídlené rodiny ocitali v nestabilních životních podmínkách a celkově prekérním postavení, když pro ně často zůstávalo bydlení a práce, o které ostatní obyvatelé neměli zájem (srov. Donert 2017: 167–168, Guy 1977: 319–318). Současně ukazuje, že „organizovaný přesun“ jehož součástí měla být preciznější kontrola pohybu „cikánů“, nejen že nevedl k omezení „svévolné migrace“ (srov. Guy 1977), ale jeho realizace v daných podmínkách další pohyb produkovala. Nejednalo se přitom pouze o časté stěhování v rámci okresu, ale i o pohyb „přeshraniční“, když se některé rodiny vraceli zpět na Slovensko a jiné zase za svými příbuznými do jičínského okresu. Tento pohyb (ze své perspektivy „nežádoucí“) reflektovali v rozhovoru s Hübschmannovou i zástupci úřadů. Janeček v rozhovoru uvedl, že to byli spíše jednotlivci, kteří se vrátili vlakem zpět na Slovensko, když ale dodal, že tito byli „do týdne zpátky“.³⁵⁶ „Asi ve dvou případech“ se podle něj stalo, že se v opačném směru přistěhovali prarodiče, kteří pocházeli z jiné vesnice než ze Šemetkovců. Jejich přítomnost v okrese nebyla ze strany ONV tolerována, což Janeček zpětně vysvětlil ve shodě s logikou „rozptylu“, ale i s širším společenským strachem z nárůstu „cikánská populace“:

---

³⁵⁴ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7.

³⁵⁵ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

³⁵⁶ *Tamtéž.*

Tak jsme museli energicky zakročit, že nebudem přihlížet k tomu, aby jich početně přibývalo. No tak takovou domluvou jsme prosadili, že po týdnu po 14 dnech se znovu vrátili na Slovensko.³⁵⁷

Podobně nekompromisní postoj popsal předseda Železniak vůči rodinám navrátilším se do Šemetkoviců. Konkrétně zmínil případ Petera Š., který se měl s celou rodinou vrátit ještě dříve než autobusy z Jičina. V Šemetkovicích už ale našel svoji chatrč zbouranou. Železniak vzpomínal, že tomuto „cigánovi“ pohrozili, že pokud sám neodjede, tak ho dají „esenbákům“ (příslušník Sboru národní bezpečnosti) a bude muset zaplatit cestu i sobě i jim. Ten prý dostal strach, z úřadu mu nakonec „pučili peňaze“, a tak „cigán ráno odešel pryč“.³⁵⁸ Oproti rodině, která se stihla z přerovského okresu vrátit do ještě nezbouraného domku v osadě v Kapišové a udržela tak kontinuitu pobytu Romů v obci (viz Úvod), v Šemetkovicích byl i díky nekompromisnímu postoji úřadu takový návrat znemožněn a podle všeho už zde od té doby Romové v obci nežili. Železniak v rozhovoru z roku 1979 doplnil, že se přesídlení Romové nadále do svého původního okresu na Slovensku vraceli – primárně prý ke svým příbuzným právě do Kapišové, navštěvovali prý ale i obec svého původního bydliště. V této souvislosti shrnul, že zatímco dříve se jich „každý obával, teraz oblíbené sú“.³⁵⁹ Jak ještě rozeberu níže, tento pokračující pohyb ukazuje na udržování širších „přeshraničních“ sociálních sítí, do kterých byli ještě bezmála patnáct let po přesídlení zahrnováni nejen příbuzní Romové, ale svým způsobem i původní neromští sousedé na Slovensku.

4.5.7. Nostalgie po Slovensku a přeshraniční socio-ekonomické sítě

Jak už jsem předeslal, při rozkrývání příběhu Vasil'a Š. a Heleny Š., kdy po věznění prvního jmenovaného následně úřady odebrali manželskému páru všechny jejich nezletilé děti do ústavní péče, naznačuje Hübschmannová, že důležitou roli v jejich pohnutém životním osudu hrála praxe centrální přesídlovací politiky. V kladených otázkách, ale i v poznámkách v prepisech rozhovorů konkrétně identifikuje faktor celkového vykořenění, tj. narušení zaužívaných sítí socio-ekonomických vztahů a přenosu určitých kulturních hodnot v rámci samotné romské komunity. Kritiku centrální politiky, která je ve shodě s tím, co o ní Hübschmannová sama publikovala zde nechci přímo rozporovat.

---

³⁵⁷ *Tamtéž.*

³⁵⁸ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 28.

³⁵⁹ *Tamtéž.*

Snad i časový odstup, s vědomím, že v případě Hübschmannové šlo vlastně o součást širší kritiky soudobého režimu, mi ovšem umožňuje sledovat v prepisech rozhovorů ty výpovědi Romů, které vedou ke komplexnějšímu náhledu na nastavení a praxi této politiky. Činím tak současně s vědomím, že se mohu opřít pouze o prepisy rozhovorů, a že mi na rozdíl od Hübschmannové chybí zkušenost osobního setkání s těmito lidmi a znalost okolností vedení rozhovorů.

Rozhovory s Romy nepochybně obsahují výpovědi, které argumentaci již dříve Hübschmannovou formulované kritiky podporují. Marika M. mluvila o ztrátě kontaktu se svými rodiči a sourozenci,³⁶⁰ Mária Š. zase nejistotu nového prostředí specifikovala ztrátou každodenních vazeb, totiž že byla „zvyklá na všechny Romy a najednou [žila] mezi gádži“.³⁶¹ Výpovědi Romů současně problematizovaly vizi o Česku jako pro Romy zaslíbené zemi. Na přímou otázku Hübschmannové, „jak to bylo na Slovensku“ a zda „tam byli lepší gádžové“, odpověděla poměrně jednoznačně Helena Š.:

Tam byli lepší gádžové! Na Slovensku jdou, přinesou mléko nb brambory, takhle jsou pomoct.³⁶²

Její výpověď sice tezi o podřadném postavení Romů v hierarchii socio-ekonomických vztahů východoslovenského venkova spíše podporuje než narušuje, zároveň ale ukazuje na asociaci vesnického prostředí východního Slovenska s určitými socio-ekonomickými jistotami. O vztazích s neromskými vesničany v Šemetkovcích mluvil i Michal Š., který uvedl, že když se teď (tj. v období pořízení rozhovoru) vrací na Slovensko, tak ho k sobě neromští vesničané zvou „dům od domu“ (*kher kherestar*), a že ho při poslední návštěvě „tak opili, že ani nevěděl co s ním je“ (*avka man ma'arde, že aňi na džanás kaj so manca hin*).³⁶³ Sama Hübschmannová si v prepisech poznamenala, že tato výpověď je v kontrastu s výpovědí Mariky M. o neudržitelném ponižování Romů v Šemetkovcích. S přihlédnutím k hodnocení podobných návštěv ze strany dřívějšího předsedy MNV – „každý sa ich obával, teraz oblíbené sú“ – není přitom nutné obě výpovědi vnímat v rozporu, ale spíše jako dvě hluboce zakořeněné, jakkoliv protichůdné, ideologie, které se projevují situačně (srov. Gal 1993, 1995). V této konkrétní situaci je lze číst i z perspektivy proměny

---

³⁶⁰ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7.

³⁶¹ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/4.

³⁶² Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 9_ET, sp. Transkripty_MH, č. 110. Originál: „*Odoj gadže feder esas! Pre Slovensko džan, anen či thud, či bandurki, či – avka džan te pomožinen a imar anenas.*“

³⁶³ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/4.

kontextu realizace popisovaných vztahů, konkrétně od každodenních interakcí k jednorázovým, a tedy časově ohraničeným návštěvám dřívějších sousedů. I pokud přičteme k výpovědi Michala Š. nostalgickou a deklarativní rovinu, je zřejmé, že v kontextu přesídlení je nutné uvažovat o narušení a proměně vztahů nikoliv pouze mezi samotnými přesídlenými Romy (včetně těch Romů, kteří zůstali na Slovensku v jiných obcích), ale stejně tak i s neromskými sousedy, ale i zaměstnavateli atp. Když tedy Hübschmannová uvažuje v této souvislosti o vnějším zásahu do zavedených socio-kulturních systémů, je potřeba za těmito systémy vidět právě takovou komplexní síť aktérů a vztahů. Takové čtení celé situace přitom umožňuje posunutí perspektivy a za přesídlením vidět kromě narušení solidárních socio-ekonomických sítí i emancipační potenciál vymanění se Romů z podřadného postavení v těchto lokálně formovaných systémech, jak ve své výše citované výpovědi naznačila Marika M.

4.5.8. Proměna vztahů z genderové perspektivy

Kromě diskutovaných aspektů genderové podmíněnosti migrační zkušenosti a případného zpřetrhání rodinných vazeb u – do Šemetkovců přivdaných – žen, vyplývá z výpovědí v souvislosti s přesídlením i nutnost nového uchopení distribuce péče o děti a domácnost. Jakkoliv to dotazovaní explicitně neformulovali, je patrné, že bydlení rodin na jednom místě, tedy v osadě na vesnici, umožňovalo mezigenerační a šířeji komunitní distribuci péče. V novém prostředí, v situaci, kdy každá rodina žila zvlášť, navíc v místech často vzdálených od zaměstnání, do kterého dojížděli oba rodiče, představovala právě péče o děti a domácnost novou výzvu a potenciální přerámování zavedených genderových rolí.³⁶⁴ V rozhovoru s Hübschmannovou to částečně pojmenovali Helena Š. a Vasil' Š., a to právě v kontextu hrozby odebrání svých dětí do ústavní péče. Ti reflektovali, že kvůli vlastnímu dojíždění do práce nemohli být většinu dne se svými dětmi a nebyli tak ani schopni dohlížet na jejich školní docházku.³⁶⁵ Současně, ke tvrzení ředitele podniku Velveta, kde byli oba manželé zaměstnaní, že jejich dospělý syn Ján Š. často absentuje, si sama Hübschmannová připsala poznámku, že tento zůstává doma se svými mladšími sourozenci.³⁶⁶

---

³⁶⁴ Pro širší kontextualizaci pozice ženy a distribuce péče v socialistickém Československu viz např. Hamplová (2006) a Wagnerová (2017).

³⁶⁵ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 38.

³⁶⁶ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 37.

Specifickou situaci popsala opět Marika M., která podle svých slov musela zůstat „doma“, protože její manžel v době přesídlení vykonával povinnou základní vojenskou službu:

Nejdřív [po iniciálním příjezdu do Jičína] sme se stavěli v Libuni, tam jsme bydleli asi dva měsíce, tam jsem musela dělat do JZD, prostě chtěla jsem se uplatnit, jenomže jsem nemohla dýl dělat, protože manžel byl na vojně a ja jsem pobírala za něho peníze. Takže jsem musela tu práci nechat a zůstat chvílku doma.³⁶⁷

I ona přitom pro období vedení rozhovoru popsala náročnou situaci života na odlehle vesnici, kdy děti jezdily na dvě různá místa do školy, ona s manželem do práce a když chtěli ještě po práci nakoupit jídlo, museli do Jičína, odkud se domů vraceli v osm večer (v době návratu z práce měla podle jejích slov prodejna na vesnici již zavřeno). V takové situaci popsala Marika M. i absenci volného času a stěžovala si, že si jako „eště docela mladý“ nemůžou s manželem vyrazit do společnosti („třeba se pobavit do Jičína“), protože neví, komu by svěřila děti.³⁶⁸

S určitou opatrností zde lze argumentovat, že i popsané podmínky distribuce péče a práce v novém prostředí mohly mít určitý emancipační potenciál, když vedly k přerámování zavedených genderových rolí. Sama Marika M. v rozhovoru popisuje, že poté, co již nebydleli s rodiči jejího manžela (ani v bezprostřední blízkosti jeho širší rodiny), manžel „musel začít poslouchat ji“ (konkrétně uvádí, že přestal pít a bít ji) a plné zaměstnání obou partnerů vedlo k nutnosti (alespoň částečné) dělby péče v domácnosti: „[D]yš já du do práce, tak zase von se musí postarat, uvařit.“³⁶⁹

4.5.9. Přesídlení a logika „rozptylu“

Jakkoliv je v kontextu pojmenovávaných překérních podmínek nového prostředí z rozhovoru patrná určitá nostalgie po životě na Slovensku, ani zde ze strany Romů nezaznívá fundamentální kritika přesídlovací politiky. Pokud nutnost přesídlení z šemetkovské osady Romové nijak nezpochybňovali a přes různorodost (mj. genderově podmíněných) pozic jej reflektovali jako nevyhnutelné, nerozporovali v zásadě ani jeho „rozptylovou“ logiku. Z rozhovorů je patrný důraz Hübschmannové, která kritizovala

---

³⁶⁷ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7.

³⁶⁸ *Tamtéž.*

³⁶⁹ *Tamtéž.*

rozmístování z hlediska jeho narušení vztahů Romy mezi sebou, když na více místech připomněla úsloví „rodina jde za rodinou“ (*e famel'ija pal famel'ija džal*, viz Hübschmannová 1993: 31; 1999b: 127). Tomu přitakal i Janeček, který v přímé reakci na tento její důraz reflektoval, že „pro ně [přesídlené rodiny] byl strašně důležitý moment vědět [...] kde bydlí jejich příbuzní, jak se tam dostali, jak je to daleko, a taky zpravidla hned druhý den hledali všechny možný spoje, ať už pěší nebo autobusy.“³⁷⁰ Ze své pozice přitom dodal, že „překonat jejich [Cikánů] návyky byla strašně složitá věc a v mnoha případech se nám taky stalo, že dokonce opustili ten přidělený domek a shlukli se nám třeba až tři rodiny v jednom objektu... To jsme měli právě těch Mlázovicích, kde nám přidělili takovou budovu, tehdá dost velkou, odlehlou od obce, byl to objekt bývalých zrušených lázní.“³⁷¹ Samotní Romové ale v rozhovorech poukazovali spíše na problém „odlehlosti“ bydlení, respektive jeho vzdálenosti od zaměstnání, než na vzájemné odloučení jednotlivých rodin. Podobně při řešení vlastního nevyhovujícího bydlení kritizovala Marika M. nikoliv nastavení centrální politiky, ale její konkrétní praxi:

Protože já jsem se dověděla, že ty C[ikáni] co se sem přistěhovali, že prostě voni měli strašně velký možnosti /DUMA DUMATAR/ [pozn. Hübschmannové] jič. okr. na ně dostával hodně peněz, jenomže většinou ty C ty neuměj číst a psat, takže těm lejstrum nerozuměj, tak je prekabátili, jak to mohli, takže se to urovnalo a je klid a žádnej vo toj nic nevi. Ale jsem si říkala, že já se takhle nedám, já až tam puđu [do Prahy], já se tam dostanu a já si s nim [prezidentem Husákem] promluvim vo tom.³⁷²

Sama Marika M. na přímou otázku Hübschmannové po možnosti návratu na Slovensko uvedla, že by zpátky nechtěla, že „už si tady zvykla“ a možný stesk po ostatních romských rodinách rozporovala:

Vubec na [„ne“ – interference z romštiny, pozn. J.O.], my jsme se tak naučili, že my jsme nejlepší, dyš jsme takhle sami.³⁷³

Podobný postoj formulovala i Mária Š., která sice nejdříve uvedla, že „jim [Romům] vadilo, že dají každého zvlášť“ a že nebyla zvyklá žít „mezi gádži“ (viz výše), stejně jako Marika M. ale následně připustila, že už by (tedy v době rozhovoru) neměnila, a že „už si

---

³⁷⁰ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

³⁷¹ *Tamtéž*.

³⁷² Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7. Odkaz na údajné zpronevěření přidělených prostředků ze strany okresního úřadu zde současně ilustruje celkovou neinformovanost, respektive informační nejistotu přesídlovaných Romů.

³⁷³ *Tamtéž*.

zvykla“.³⁷⁴ Preferenci bydlení stranou od ostatních Romů, kterou naznačila Marika M., pojmenoval ve své výpovědi i Vasil' Š., a to s ohledem na špatné vztahy s ostatními Romy, včetně svých sourozenců (viz výše). Podobně vypověděl i jeho bratr Michal, manžel Márii Š. Ten reflektoval vysvětlení potřeby „rozptylu“, které se přesídleným Romům dostalo ze strany ONV v Jičíně, aby jej následně zpětně hodnotil jako oprávněné:

Nám vypravovali na okrese, že jak žili (dřív) co byli cig. pohromadě, že to nemá cenu, že ty děti, že by bylo by špatně, že by nenaučili se pořádně jako vostatní děti. [...] Ale je to pravda, ten Janeček měl pravdu, že takhle chodi do patýho [ročníku], děti chodili mi do školy, každý umí psát číst, děla holky na mašinách, a to ... takže to člověk je jinačí nežli byli cig. pohromadě takhle.³⁷⁵

Domnívám se, že podobná přitakání nastavení centrální politiky ze strany Romů, jejichž životů se přímo dotýkala, nelze jednoduše odstínit. Především výpověď Michala Š. rezonuje s oficiálním diskursem o „cikánském způsobu života“ jako bariéře řádného začlenění jeho nositelů do socialistické společnosti. Z tohoto pohledu ji snad lze částečně číst jako akceptaci dominantních pořádků, která konkrétně podléhá regionálně realizované osvětové kampani. Z druhé strany ovšem nelze v tomto konkrétním případě podceňovat reflektovanou zkušenost dostupného vzdělání a možnosti společenské participace vlastních dětí, které mohly silně kontrastovat s pozicí Romů v socio-ekonomické hierarchii slovenské vesnice a tamějšího segregovaného – podle Mariky M. snad spíše absentujícího – vzdělávání.³⁷⁶ Různě lze číst i samotnou preferenci samostatného bydlení stranou od ostatních romských rodin. Když Vasil' Š. vypověděl, že se s ostatními Romy sice „vídá, oni ho navštěvují, povídají si spolu, ale on s nimi nevychází“,³⁷⁷ reflektoval, že takový stav trvá od té doby, co jsou v Čechách – „*odkedik som pro Čechi*“.³⁷⁸ Sám doplnil že na Slovensku byli ti staří Romové „takoví klidnější“ (*kajse klidneder*), zatímco v Česku jsou (především ti mladí) „pletkáři, kteří se bijí a chodí po vězeních“,³⁷⁹ a proto se jich on „radši straní“ (*me man lendar stracinav rači*).³⁸⁰ Takové hodnocení jednak podporuje Hübschmannové tezi o narušení vztahů v důsledku sociálně-inženýrského zásahu ze strany státu. Současně ale rezonuje s šířeji popsány migračními

---

³⁷⁴ *Tamtéž.*

³⁷⁵ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/4.

³⁷⁶ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/7.

³⁷⁷ Originál: „*Dikhas amen, jon ke mande avna, duma dena, al'e me man na snašnav [lenca].*“

³⁷⁸ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 11_ET, sp. Transkripty 77-83_MH, č. 38.

³⁷⁹ Originál: „*Pletkara, maren pen, pal o harešti phirkeren.*“

³⁸⁰ *Tamtéž.*

narativy, ve kterých je nové prostředí asociováno nejen se vzestupnou socio-ekonomickou mobilitou, ale zároveň se ztrátou určitých sdílených kulturních hodnot, které jsou naopak situovány do prostředí původního domova (srov. Gardner 1993), zde konkrétně východoslovenského venkova (srov. Guy 1977: 486, Ort a Dobruská 2023).³⁸¹ Při čtení výpovědi Vasil'a Š. optikou těchto migračních narativů, je nasnadě, že nejde o prosté srovnání vztahů před a po přesídlení. Jeho výpověď přitom nelze ani shazovat ve jméno selektivnosti nostalgického vzpomínání. Daleko spíše je nutné ji chápat jako svědectví o neutěšené situaci a nespokojenosti mluvčího v období promluvy (srov. Berdahl 1999).

Strategii stranění se od ostatních Romů ovšem není nutné chápat pouze jako důsledek zhoršených meziromských vztahů, jak navrhuje Vasil' Š., ale jako součást obecnější snahy vymanit se z homogenizujícího a stigmatizujícího náhledu na „cikány“ (viz kapitola druhá a třetí). Vyzdvižení možnosti vystupovat sám za sebe, respektive za svoji nukleární rodinu vystupuje z pokračování výše citované výpovědi Michala Š.:

Ty gádžové, třeba takhle gádžové u nás byli dobrý, ale třeba takhle v Čechách nebo kam [kde], už pořád viděli „cig. tábor“, „cig. spolu“, „samý Cigáni chodia“. Ale ted' už vám takhle neřekne, mezi gádžema a děti takhle mezi gádžema, to už jinak vás každý cení, jak žijeme.³⁸²

Nadto, v jeho případě strategie vymanění se ze stigmatu cikánství nestojí v konfliktu s udržováním vztahů s ostatními (příbuznými) Romy, podobně jako dříve popsaná obecnější snaha Romů opustit „osadu“ neznamenal nutně zpřetrhání širších meziromských vazeb (viz kapitola třetí). Michal Š. to přímo pojmenovává v reakci na otázku Hübschmannové (která je opět v linii jejího sledovaného důrazu):

MH: Nestejská se vám po těch vašich bratřích, po příbuzných?

Šak my mame tady rodiny, všechny. Panimámu, švagra, a brachu tady mám.³⁸³

Janečkovo konstatování, že se Romové zajímali ze všeho nejdříve o spojení s ostatními rodinami (viz výše) nemusí stát v rozporu s preferencí určité autonomie jednotlivých rodin. Současně, pokud Janeček mluvil o složitém „překonávání návyků“ a „shlukování se“

---

³⁸¹ Reflexi zhoršených vztahů a mizení hodnot „starých Romů“ jsem podobně rozebral v kontextu výstavby obecních bytů na místě původní romské osady v jiné obci severo-východního Slovenska (Ort 2021, 2022b).

³⁸² Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/4.

³⁸³ *Tamtéž.*

některých rodin,³⁸⁴ ukazuje to jednak na jeho stereotypní představy o „cikánském způsobu života“, ale i možné různorodosti preferencí jednotlivých rodin a jejich vývoji v čase. Strategie jednotlivých rodin se mohly lišit v období celkové nejistoty bezprostředně po (improvizovaném) přesídlení a bezmála patnáct let poté, v době pořízení rozhovorů. Takový vývoj přitom spíše než s „překonáním cikánského způsobu života“, jak navrhuje Janeček, mohl souviset s postupným zapojováním se do lokálních socio-ekonomických struktur a konvenoval s širěji popsányými romskými strategiemi sociability (viz kapitola druhá a třetí).

Nakonec, výpovědi Romů z Šemetkovců ukazují, že jejich přesídlení není možné oddělit od širšího migračního pohybu Romů z jiných míst na Slovensku. Podobně jako na Slovensku přesahovaly socio-ekonomické sítě Romů logiku hranic jednotlivých obcí, poválečná migrace je rozšířila do širšího „transnacionálního“ sociálního pole (srov. situace v pohraničí, část třetí této kapitoly). Dobře to ilustruje výpověď paní Anny C., která výčet svých příbuzenských vazeb situovala kromě Slovenska i do poměrně široké oblasti Česka. Zmínila tak syna na Slovensku, syna v Upicích u Trutnova, dcery u Budějovic [bez specifikace], v Mostě a v Nové Pace. Kromě toho měli v Praze žít její bratřenci z matčiny strany. Na nečekaná (a při mé vlastní volbě případových studií nezamýšlená) spojení ukazuje připsaná heslovitá poznámka Hübschmannové: „Helena Š. dcera Horní Podluží u Varnsdorfu“. Ta se tak stává anekdotickým doplněním provázanosti trajektorií, když propojuje osudy Romů z Papína (okr. Humenné, viz výše) a Šemetkovců.

4.6. Závěr

Podobně jako v případě tematického zacílení na „likvidaci cikánských osad“ i kapitola k praxi přesídlení a rozmístění „cikánského obyvatelstva“ nepřináší jednoznačnou odpověď na povahu aktérství Romů tváří v tvář centrální politice komunistického režimu. Jinými slovy, pozice a aktérství Romů lze i v tomto případě charakterizovat stavem konstantní nejednoznačnosti. Ukázal jsem, že jakkoliv to byla právě myšlenka „rozptylu cikánů“ za účelem jejich asimilace a obecně snazšího dohledu nad touto skupinou obyvatel, která byla terčem kritiky (zejména) porevolučních historických publikací, mezi její nejhlásitější dobové kritiky nepatřily ani tak samotní Romové, jako spíše neromští obyvatelé, ať už na Slovensku nebo v Česku, kteří se i skrze své zastoupení

---

³⁸⁴ Archiv MRK v Brně, f. pozůstalosti Mileny Hübschmannové, kart. 14_ET, sp. Transkripty 70_MH, č. III/3.

v místních úřadech (národních výborech) nakonec stali stěžejní překážkou v realizaci „přesunu“ a „rozptylu“ dle vytyčeného harmonogramu. Konkrétně důrazy romských a neromských pisatelů dopisů redakci Československé televize se od sebe nápadně lišily právě v tomto ohledu – zatímco Neromové se zpravidla drželi myšlenky teritorializace „cikánů“, případně jejich úplného vysídlení, Romové spatřovali v „rozptylu“ potenciál společenského začlenění. Při reflexi konkrétní realizace centrální politiky už kritické hlasy ze strany Romů zaznívaly, v některých případech i na základě osobní zkušenosti s omezením pohybu. Nejčastěji ovšem kritika ze strany samotných Romů necílila na samotnou logiku „rozptylu“, ale spíše na její konkrétní praxi a postoje a jednání úřadů, respektive jejich konkrétních reprezentantů.

Při snaze o komplexnější rozpracování těchto pozic ve světle praxe politiky v konkrétních regionech a obcích jsem ukázal, že přesídlení Romů dle rozptylové logiky nelze dost dobře oddělit od širšího fenoménu jejich poválečné migrace jakožto aktérské strategii socio-ekonomické mobility. A to hned z několika různých perspektiv. Za prvé, právě pokračující obousměrná migrace Romů mezi Slovenskem a Českem byla součástí širší motivace centrálních úřadů k přistoupení ke „komplexnímu řešení cikánské otázky“, když sledované vládní usnesení v tomto směru představovalo kontinuitu snah o kontrolu pohybu „cikánů“. Za druhé, pokud měla být tato „svévolná“ migrace nahrazena „organizovaným přesunem“, praxe vládního usnesení v tomto směru selhala. Konkrétně v případě sledovaného humenského okresu se jednalo o minimum přesídlených rodin a přesun Romů do Česka se ve většině případů odvíjel od jejich vlastních dříve nabytých socio-ekonomických vazeb. Kromě toho, praxe organizovaného přesunu, podobně jako jiné dřívější snahy o restrikci pohybu, vedla sama o sobě k jeho další produkci. Za třetí, z hlediska pozice Romů v lokálně formovaných hierarchiích socio-ekonomických vztahů vycházely migrace i přesídlení z obdobných strukturálních podmínek. Pokud tedy byla oprávněně zpochybnována míra proklamované dobrovolnosti participace Romů v praxi přesídlovací politiky, podobně je nutné připomenout širší strukturální tlaky a marginalizaci Romů jako klíčový kontext jejich ostatních migračních pohybů. Z tohoto pohledu, i s přihlédnutím k úloze dřívějších organizovaných pracovních náborů se hranice mezi různými formami přeshraničního pohybu Romů zamlžují. Výrazným momentem, který snad odlišuje řízené přesídlení od migrace je skutečnost, že v kombinaci s předpokladem „likvidace cikánských osad“ měla jeho praxe vést k definitivnímu zamezení obousměrného přeshraničního pohybu „cikánů“, což ovšem ve

výsledku také neplatilo stoprocentně (viz Úvod a příklad obce Kapišová). Nakonec, jak jsem ukázal v této kapitole, přesídlení a migraci od sebe nelze oddělit ani s ohledem na pokračující udržování vztahů Romů v určitém „transnacionálním“ sociálním poli, a to včetně vztahů mezi Romy v různých regionech v Česku.

Chápání přesídlení Romů v kontextu širšího transnacionálního sociálního pole (srov. např. Basch et al. 1994, Glick-Schiller 1995, Szaló 2007, pro daný kontext též Ort, Dobruská 2023), do kterého byli zahrnuti i různí neromští aktéři, mi přitom umožnilo rozpracování a dílčí posunutí kritiky sledované politiky, dle které se jednalo o sociálně-inženýrský zásah do socio-ekonomických strategií a zavedených socio-kulturních systémů samotných Romů. Zejména při analýze materiálu, který sama pořídila Hübschmannová jako hlavní (a ve své době v podstatě jediná) veřejná stoupenkyně takto formulované kritiky, jsem ukázal, že Romové se ocitali v pozici „vystěhovatelých“ občanů (srov. van Baar 2016), respektive dehumanizovaných objektů k přesídlení. Pokud se ovšem poukazuje na sociálně-inženýrský zásah do zavedených systémů, je potřeba si uvědomit, a v této práci představované příklady to poměrně jasně dokládají, že v těchto systémech byli Romové jakožto „cikáni“ historicky kontinuálně odsouváni do podřadnému postavení v lokálních rasizovaných hierarchiích vztahů. Z této perspektivy dostává vnější zásah určitý emancipační potenciál, respektive – podobně jako migrace – potenciál vzestupné socio-ekonomické mobility. Podobně lze celou situaci nahlédnout i z genderové perspektivy. Přesídlení Romů, ale šířeji i migrační kontext, sice mohly narušit zavedené vymezení genderových rolí, i výzvy v distribuci péče v novém prostředí s sebou nesly emancipační potenciál a možnost více rovnostářského přerámování zavedených rolí v samotných romských rodinách (srov. např. George 2005: 78–118).

V případě Romů původem ze Šemetkoviců lze číst určitou ambivalenci ve formulovaných postojích a zkušenostech právě jako lavírování mezi sociálním bezpečím východoslovenského venkova (které ale bylo vykoupeno přirozeně podřadnou pozicí „cikánů“) na straně jedné a relativní socio-ekonomickou mobilitou a širším manévrovacím prostorem vyjednávání vlastní společenské pozice (což bylo ovšem vykoupeno nejistotou nového neznámého prostředí) na straně druhé. Ukázal jsem tedy, že vedle určité nostalgie po známém prostředí východoslovenského venkova s poměrně jasně vymezenými vztahy formulovali Romové i vlastní strategii vystupování z homogenizovaného obrazu cikánství v novém prostředí, konkrétně důrazem na

samostatné bydlení stranou od ostatních Romů. Tento důraz přitom, jakkoliv se potkával s nastavením přesídlovcí politiky, nestál na rozdíl od její logiky nutně v konfliktu s pokračujícím udržováním vazeb mezi jednotlivými romskými rodinami, což jsem kromě jičínského okresu nakonec naznačil i pro oblast pohraničí.

Právě na příkladu pohraničí jsem přitom rozpracoval, že i v novém prostředí měla tato strategie své limity, když kategorie cikánství ulpívala i na Romech přicházejících po válce ze Slovenska, a to se specifickou místně podmíněnou historií jejího chápání. Pokud měli Romové v prostředí východoslovenského venkova sice nerovnou, ale historicky ukotvenou pozici v lokálně formovaných socio-ekonomických strukturách, v Česku na nich ulpíval obraz orientalizovaných imigrantů a (latentních) kočovníků. Z tohoto pohledu se Romové stávali dvojím objektem centrální politiky – jednak jako obyvatelé „cikánských osad“, jednak jako „fluktuanti“, jejichž pohyb měl podléhat restrikcí a kontrole. Oproti takovému vylučujícímu obrazu byli i zde Romové schopni se v mnohých případech rychle etablovat v lokálních vztazích, a to především jakožto žádaná pracovní síla. Na tento aspekt přitom kromě lokálních zaměstnavatelů (viz rozhovor Hübschmannové s ředitelem podniku Velveta, též viz úvodní příběh Romů z Kapišové) upozorňovali i samotní Romové (viz narativ sester Moniky H. a Marcely S. v této kapitole).

ZÁVĚR

V dominující reflexi přesídlovací politiky vymezené vládním usnesením č. 502/1965 poukazovali jednotliví autoři a autorky kromě diskriminační a protiústavní snahy o omezení pohybu určité skupiny obyvatel především na fatální zásah do socio-kulturních a ekonomických struktur romského obyvatelstva žijícího na území tehdejšího Československa. Vedle „zákazu kočování“, jehož dopady jsou při představě o historicky přirozeně kočujících Romech v širším populárním diskursu zveličovány (respektive nesprávně interpretovány, srov. Hajska 2020, 2024 [v přípravě]), je to právě přesídlovací politika, která je nekriticky pojmenovávána jako jeden ze symbolů násilí komunistického režimu na Romech. Cílem této práce rozhodně nebylo znevažovat zkušenosti těch jednotlivců a rodin, které konkrétně praxe těchto dvou opatření centrální politiky omezila ve svobodě pohybu a podílela se na jejich zkušenosti marginalizace a vyloučení v dominantně neromské společnosti. Na druhé straně ovšem, pokud tyto politiky byly kritizovány za paternalistický přístup k Romům, nerespektování nároku Romů na plnohodnotné společenské postavení a ignorování jejich zájmů, je až s podivem, že i v této kritice byly zkušenosti, zájmy a postoje Romů implicitně nahrazovány abstraktnějšími koncepty romské kultury, případně spíše anekdotickými příklady o praxi té které politiky v konkrétních místech. V kontextu české romistiky tato kritika výrazně navazuje na učení Hübschmannové, zakladatelky romistiky jako univerzitního oboru. Jakkoliv samotnou Hübschmannovou lze při důsledném čtení jejích textů jen obtížně obvinít ze simplistického a homogenizujícího náhledu na romskou kulturu, její kritika asimilační politiky naráží na určité limity, které snad vyplývají i z její specifické pozicionality. V té se potkávaly role badatelky s komplexním zájmem o Romy, ale i soudobé aktivistky a obhájkyně práv takto vymezené skupiny obyvatel. Tato práce se o texty Hübschmannové v mnoha ohledech opírá a lze tedy říct, že bez ní by byla poměrně výrazně ochuzená o určitý etnografický detail (viz především kapitola čtvrtá), který je v historicky laděné práci vzácný. To přitom silně kontrastuje s pracemi těch historiků a historiček, kteří spíše než „dějiny Romů“ sledovali „dějiny anticikanismu“ (srov. Baloun 2022) a při primárním sledování politik vůči Romům (respektive „cikány“) namířených zde byly jejich vlastní zájmy a postoje v podstatě zcela odstíněny. Tato práce tedy usiluje o kritickou revizi převažujícího náhledu na přesídlovací politiku konkrétně a asimilační politiku komunistického režimu obecně, když se snaží o vykročení ze silně hodnotícího

interpretačního rámce, a zároveň preciznější a komplexnější představení romských aktérských perspektiv.

Jakkoliv konkrétně v případě Československa byli v pracích historiků-revizionistů tehdejší obyvatelé vyvázáni z pozice pasivních obětí totalitního režimu a bylo jim přiznáno aktérství v utváření a udržování legitimacy komunistického režimu (Pullmann 2011), Romové jako by byli nadále uvězněni v pozici mlčící skupiny „věčných outsiderů“ (viz například Sadílkovou polemiku se Spurným, Sadílková 2013, Spurný 2011). Pro zachycení různorodých aktérských pozic, zkušeností a postojů Romů je na čase i je vyvázat z pozice *a priori* vně stojící homogenizované společenské skupiny a vnímat je jako integrální součásti společnosti, to znamená například i státních struktur. Takový přístup přitom nemusí nutně zavírat oči před tím, že zástupci takto vymezené skupiny obyvatel mohli být v různých obdobích jednak situačně marginalizováni a vylučováni, ale současně mohli aktivně utvářet svébytné představy o světě a svém místě ve společnosti. Tento důraz jsem rozpracoval ve své předchozí práci, která vycházela z dlouhodobého etnografického výzkumu v obci severo-východního Slovenska (Ort 2022b) a pokládám za nosné jej aplikovat jako výchozí bod analýzy v dalších výzkumech dotýkajících se pozice Romů ve (střední) Evropě, zde konkrétně pro chápání pozice Romů ve společnosti komunistického Československa. V souvislosti s praxí přesídlovací politiky lze z této perspektivy uvažovat nikoliv pouze o dopadech na socio-kulturní systémy Romů, ale nesamozřejmě praxi, která byla vyjednáвана v širěji pojatých lokálně ukotvených sítích aktérů a vztahů. Ukázal jsem, že tyto vztahy byly v případě východního Slovenska silně protkány historicky zakořeněnou rasovou hierarchií. Pokud tedy dosavadní kritikou postulované narušení zavedených socio-ekonomických struktur rozšíříme na celé takto chápané rasizované hierarchie vztahů, politika, která akcentovala „rozptyl cikánského obyvatelstva“, mohla mít nakonec pro samotné Romy i emancipační potenciál. Takové rozšíření mě ale současně dovedlo k nejasnému vymezení toho, na koho nakonec centrální politika dopadala. Oficiálně vymezená a v lokální praxi reinterpretovaná kategorie cikánství rozhodovala nikoliv pouze o (ne)zahrnutí do primární cílové skupiny přesídlovací politiky, ale podílela se rovněž na strukturování lokálních vztahů, a to nejen mezi Romy a Neromy, ale i mezi Romy samotnými (viz kapitola druhá). Přesídlovací politika z této perspektivy neovlivňovala „pouze“ životy jednotlivých rodin, ale měla potenciál transformovat podobu socio-ekonomických vztahů v konkrétních místech. Na základě představeného materiálu lze přitom konstatovat výraznou heterogenitu pozic

jednotlivých aktérů ve vymezeném sociálním poli, která demaskuje představu o státu na jedné straně a Romech na druhé straně jako jasně vymezených homogenních aktérech. Narušen je zde totiž samotná ostrá hranice vztahu mezi státem a jeho obyvateli. Byli to nejenom neromští sousedé, kteří utvářeli regionální politické struktury, ale na mnoha místech i Romové samotní. Ti totiž byli nezřídka členy nejenom lokálních zastupitelstev, ale i funkcionáři na úrovni okresů, jako například pan Gorol' (původem) z Podskalky a pan Oláh ze Stakčina. Nesamozřejmá praxe centrálně vymezené přesídlovací politiky se odvíjela i od těchto rozličných pozic a komplexních vztahů v lokálně ukotvených socio-ekonomických strukturách.

Při aplikaci antropologických důrazů na historický výzkum lze tuto práci současně chápat jako příspěvek do diskuse metod výzkumu romských dějin. Jakkoliv jsem se snažil dostat výzvy k ohledávání okrajových prostor (viz kapitola první) a celkové snaze o rozkrývání pozice jednotlivých aktérů v praxi sledované politiky, narážel jsem na zjevná omezení v dostupných pramenech. Často jsem se musel spokojit s opatrnými náznaky možných interpretací a směrů dalšího bádání bez možnosti je blíže prověřovat. Archivní výzkum se mi jen částečně dařilo doplňovat orálně historickými rozhovory, v mnoha případech se navíc jednalo o zprostředkované vzpomínky na sledované období. Domnívám se ale, že jakkoliv historický výzkum bude vždy výrazně fragmentovaný, napojení na antropologickou disciplínu je důležité ponechat jako určitý vnitřní imperativ, který může mj. pomoci narušovat dominantní koncepty a kategorie, zde například rozšíření způsobu chápání různorodého romského aktérství.

Vedle sledování praxe přesídlovací politiky v širších socio-ekonomických systémech jsem jednotlivé případové studie kontextualizoval i historicky, což mi umožnilo pojmenování (dis)kontinuit určitých historických procesů. Pro tuto práci je klíčové, že praxe přesídlovací politiky byla neodmyslitelně provázaná i s životními strategiemi samotných Romů. Přesídlení ze Slovenska do Česka není možné oddělit od migrace jako svébytné aktérské strategie, jakkoliv obojí mělo své hlubší strukturální příčiny – rasovou exkluzi v už tak marginalizovaném regionu východního Slovenska. Snahu o „likvidaci cikánských osad“ nelze oddělit od dlouhodobějších fenomén mobility jednotlivých rodin z těchto svébytných prostor. Ta přitom zahrnovala nejenom migraci do Česka, ale i pohyb z osady jako stigmatizovaných a co do životních podmínek často nevyhovujících míst v rámci samotných obcí (viz kapitola třetí). S ohledem na tyto snahy nelze ani

„rozptylovou“ logiku přesídlovací politiky oddělit od aspirací jednotlivých rodin na určitou prostorovou a socio-ekonomickou autonomii, která se přitom mohla týkat i migračního kontextu (viz kapitola čtvrtá). Nakonec, i samotná oficiálně vymezená kategorie cikánství se ve své logice potkávala s určitými způsoby vymezování vztahů i mezi Romy samotnými. Ti navazovali na postulovanou kategorii „civilizovaných/slušných cikánů“ v chápání vlastního sociálního statusu, který se odvíjel nejenom od vztahu k dominantní kategorii cikánství, ale i ke konkrétním Romům (skupinám Romů) jako jejím údajným nositelům.

Z druhé strany je nutné zdůraznit, že nastavení centrální politiky nebylo se zájmy Romů vždy plně ve shodě, jakkoliv i tyto mohly být často různorodé. Jakkoliv důraz na odstraňování osad mohl být pro konkrétní Romy příležitostí k individuální prostorové a návazné sociální mobilitě, oficiálně vytyčené restriktce pohybu mohly být naopak nástrojem lokálních úřadů k udržování teritorializace Romů. Důraz na přesídlení do Česka mohl být podobně příležitostí k jejich definitivnímu vystěhování z konkrétních obcí (viz kapitola třetí). Je ale především zřejmé, že samotní Romové nutně nepodléhali asimilačním tlakům, když i při akceptování části logiky centrální politiky usilovali o udržení svébytných kulturních hodnot, tak jako „rozptyl“ pro ně nutně neznamenal zpřetrhání vazeb s jinými romskými rodinami. Současně, jak jsem ukázal na příkladu Podskalky, ani samotné náhled na osady nakonec nemusel u Romů plně podléhat dominantní logice, která je rámovala jako prostory sociální deviace a „kulturní zaostalosti“.

I vzhledem k – v romistické literatuře – dominující kritice přesídlovací politiky je ovšem nápadné, že samotní Romové jen zřídka kritizovali její fundamentální nastavení a poukazovali spíše na její selhávající praxi, respektive nerovné zacházení ze strany konkrétních úřadů. Podobně jako přesídlování zemědělci v Laosu, i Romové v Československu si do státní politiky projektovali své touhy a očekávání a jejich různorodé aktérství je ve vztahu k její praxi možné chápat v termínech „experimentálního souhlasu“ (High 2008, 2005). Představenou ambivalenci romských postojů a jednání tak je možné číst nejenom s ohledem na diversitu jejich zkušeností a sociálních pozic, ale rovněž jako vyjednávání vztahu se státem a vnímání jeho různých tváří (srov. Das, Poole 2004). Romské aktérství přitom není nutné vnímat pouze z perspektivy prosazování jejich vlastních zájmů, ale i jako způsob adaptace na existující podmínky a akceptování

zdánlivě nezvratných procesů, tak jak to naznačuje výpověď Elemíra T. o nevyhnutelnosti zbourání jeho domku (kapitola třetí) a výpovědi Romů z Šemetkoců o nutnosti opustit život ohrožující podmínky v tamní osadě (kapitola čtvrtá).

I s ohledem na provázanost s existujícími procesy a kontinuitu konkrétních důrazů politiky vůči „cikánům“ by bylo zavádějící uvažovat o přesídlovací politice jako o jasně časově ohraničeném nepřirozeném a násilném zásahu do života Romů, který započal vládním usnesením č. 502/1965 a skončil konstatováním neúspěchu a zrušením „Vládního výboru pro otázky cikánského obyvatelstva“. I vzhledem k představenému materiálu je přitom otázkou i to, jak velký tento zásah byl, a to především s ohledem na výrazné selhání naplnění původně velkolepých plánů. Při rozhovorech s romskými pamětníky jsem musel obvykle vysvětlovat o jakou politiku šlo a bylo zřejmé, že v širší lokální paměti nezanechala výraznější stopu. Pro samotný okres Humenné se přitom „organizovaný přesun“ týkal jen několika jednotlivých rodin a byl výrazně přečíslen probíhající migrací. Kromě toho, že se sledovaná politika mohla v mnohých ohledech potkávat se zájmy samotných Romů, z druhé strany je otázkou, v jaké šíři nakonec do života Romů v Československu zasáhla.

Při studiu romského aktérství v jeho různých historických a společenských kontextech vyvstává dilema, do jaké míry je při často vysoké míře historicky zakořeněného strukturálního anticikanismu vhodné přenášet důraz na aktérství Romů. Jinými slovy, zda studium aktérství Romů není v tomto ohledu poněkud sarkastické, když ignoruje, jak moc jsou životy Romů předurčovány dominancí neromského světa. V tomto ohledu souzním s editory sborníku *Gypsy Economy*, kteří vyjádřili přesvědčení, že adekvátní odpověď na protiromský rasismus je nikoliv chápání Romů jako pasivních obětí, ale etnografické zkoumání jejich kreativity v reakci na něj (Brazzabeni et al. 2015). Domnívám se přitom, že dějiny Romů zde nelze jednoduše oddělit od dějin anticikanismu, jakkoliv je nutné nechápat první výhradně v zasetí druhého (srov. Olivera a Poueyto 2018). Z druhé strany jsem přesvědčen o tom, že i při primární snaze o studium anticikanismu se nelze obejít bez aktérství Romů, kteří ani zde nejsou vně stojící skupinou obyvatel, ale součástí sledovaných struktur. Pokud budu ovšem předeslané dilema zpětně aplikovat na v této práci představený materiál, je nutné konstatovat, že to, co definovalo manévrovací prostor pro aktérství Romů a realizaci jejich životních strategií byly spíše hlubší strukturální podmínky a historicky zakořeněné rasizované hierarchie

východoslovenského venkova než zásahy plynoucí přímo z nastavení centrální přesídlovací politiky (srov. Guy 1977, 1998). Znovu – nejde mi zde o to ignorovat diskriminační aspekty centrální politiky, která navíc svým samotným nastavením strukturální rasismus reprodukovala, když zůstávala v zajetí logiky cikánství jako přirozeně podřadného módu bytí, ze kterého je nutné se vymanit. V tomto kontextu je ovšem zarážející, že v poválečných dějinách Romů v Československu (potažmo ve střední a východní Evropě) jsou často rozlišovány dvě poměrně homogenizované epochy, kdy je období komunistického režimu základně charakterizováno paternalistickými, sociálně inženýrskými a násilnými politikami (minimálně na úrovni symbolického násilí) a období po roce 1989 strmým nárůstem otevřeného rasismu, který doprovázel oficiální zrovnoprávnění Romů jako skupiny. Tato práce takové vymezení narušuje jednak rozpracováním protiromského rasismu jako společensky hluboce zakořeněného fenoménu a stěžejního faktoru v sociální exkluzi a marginalizaci Romů před rokem 1989 (v tomto ohledu lze tedy uvažovat o určité historické kontinuitě, viz Sokolová 2008), ale i podobou samotných centrálních politik. Dlouhodobý zájem o „cikánské obyvatelstvo“ byl po roce 1989 nahrazen dlouho v podstatě absentující politikou, která by se vztahovala k Romům jako skupině. A to v situaci, kdy Romové při rozpadu předcházejících socio-ekonomických struktur čelili signifikantnímu nárůstu socio-ekonomické exkluze, doprovázené protiromskými útoky a rasově motivovanými vraždami. Nadto, i v tomto období byly přijaty zákony, které lze chápat v termínech rasové diskriminace, a které tak oficiálně rovnoprávní postavení Romů jako skupiny zpochybňovaly (viz zákon o občanství z roku 1993, např. Miklušáková 1999). I s ohledem na vývoj po roce 1989 lze přesídlovací politiku – v rozporu s převažujícím narativem – považovat za státní politiku, která bezprecedentním způsobem z centrálních pozic pojmenovávala nutnost odstraňování rasistických postojů ve společnosti jako podmínku zlepšení životních podmínek „cikánů“. V tomto ohledu se přitom nejednalo abstraktní boj proti předsudkům, ale cílení na konkrétní struktury, především tedy místní úřady jako klíčové aktéry praxe sledovaných politik. I vzhledem k popsáným zkušenostem a postojům samotných Romů tak nakonec lze za největší selhání přesídlovací politiky vnímat nikoliv násilný zásah do existujících romských socio-kulturních struktur, ale bezzubost vytyčených nástrojů k odstraňování proticikánských postojů. To bylo patrné tím spíše, že samotná asimilační logika centrální politiky reprodukovala cikánství jako kategorii sociální deviace a současně ji nebyla schopná odprostit od etnorasových charakteristik.

PRAMENY

Publikované dokumenty

Jurová, Anna. 2008. Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch, 1945–1975. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.

Archivy

Archiv Človeka v tísní o.p.s.

Archiv Muzea romské kultury (MRK) v Brně

Archív RTVS v Bratislave

Národní archiv v Praze (NA)

Státní oblastní archiv v Litoměřicích – Děčín (SOkA Děčín)

Štátný archív v Prešove – Bardejov (ŠOkA Bardejov)

Štátný archív v Prešove – Humenné (SOkA Humenné)

Štátný archív v Prešove – Nižná Šebastová (ŠAPO Nižná Šebastová)

Štátný archív v Prešove – Svidník (ŠOkA Svidník)

Štátný archív v Košiciach – Košice (ŠAKE Košice)

Zemský archiv v Opavě – Opava (ZAO)

Kroniky

Kronika obce Brekov

Kronika obce Kapišová

Kronika obce Nové Lublice

Rozhovory

Rozhovor s romským mužem Jozefem Č. (nar. 1942), nahráno Jitkou Prokšíkovou v roce 2000, v češtině (Archiv Človeka v tísní o.p.s.)

Rozhovor s romskou ženou Máriou K. (nar. 1928), nahráno autorem v roce 2015 v Kapišové, v romštině (nahrávka v držení autora)

Rozhovor s neromským vesničanem Jánem Š. (nar. 1933), veden autorem v roce 2015 v Ľubiši, ve slovenštině (bez nahrávky).

Rozhovor s Kolomanem Gunárem (nar. 1948), nahráno autorem v roce 2019 v Brekově, slovensky (nahrávka v držení autora).

Rozhovor s romským mužem Elemírem T. (nar. 1940), nahráno autorem v roce 2019 na Podskalce, v romštině (nahrávka v držení autora).

Rozhovor s romskou ženou Máriou K. (nar. 1950), nahráno autorem v roce 2019 ve Stakčíně, slovensky (nahrávka v držení autora).

Rozhovor s romským mužem Dušanem K. (nar. 1965), nahráno autorem v roce 2019 ve Snině, slovensky (nahrávka v držení autora).

Rozhovor se neromským mužem Štefanem V. (nar. 1933), nahráno autorem v roce 2020 v Kapišové, ve slovenštině (nahrávka v držení autora).

rozhovor s romskou ženou Annou D. (nar. 1956), nahráno autorem v roce 2020 v Kapišové, v romštině (nahrávka v držení autora).

Rozhovor s neromským mužem Jánem Rodákem (nar. 1943), nahráno autorem v roce 2020 ve Svidníku (nahrávka v osobním držení autora).

Rozhovor se starostou obce Hostovice, veden autorem v roce 2021 v Hostovicích, slovensky (bez nahrávky).

Rozhovor s neromským mužem Jánem Ž. (nar. 1946), nahráno autorem v roce 2021 v Papíně, slovensky (nahrávka v držení autora).

Rozhovory s romskými ženami Monikou H. (nar. 1971) a Marcelou S. (nar. 1977), nahráno autorem v roce 2021 a 2022, v češtině (nahrávka v držení autora).

Rozhovor s romskou ženou Pavlínou B. (nar. 1948), nahráno autorem v roce 2021 v Březnu, v romštině a v češtině (nahrávka v držení autora).

Rozhovor s Aladárem D. (nar. 1950), nahráno v roce 2021 online, česky (nahrávka v držení autora).

Rozhovor s romským mužem Kolomanem S. (nar. 1946) a romským mužem Cyrilem D. (nar. 1956), nahráno autorem v roce 2022 v Brekově, slovensky (nahrávka v držení autora).

Rozhovor s romskou ženou Olgou G. (nar. 1938), nahráno autorem v Brekově, slovensky (nahrávka v držení autora).

Internetové zdroje

Berkyová, R. 2018. 1. díl: Koncentrační tábor v Letech byl spálen. Píseční úředníci chtěli po válce postavit pro Romy nový tábor. Navštíveno 25. července z: <https://romea.cz/cz/zaostreno/1-dil-koncentracni-tabor-v-letech-byl-spalen-pisecti-urednici-chteli-po-valce-postavit-pro-romy-novy-tabor/>

Paměť Romů (n.d.). Navštíveno 24. července 2023 z: <https://www.pametromu.cz/>

Prague Forum for Romani Histories (n.d.). Navštíveno 24. července 2023 z: <http://www.romanihistories.usd.cas.cz/home/>

Súpis Židov (1942), Zoznam obcí okresu Vyšný Svidník (n.d.). Navštíveno 19. října 2019 z: <https://www.upn.gov.sk/projekty/supis-zidov/zoznam-obci/?okres=448>

Synková, H. 2006. In the Czech Republic they call you 'Mister': The migration of Slovak Roma as a tactic to overcome exclusion. *migraceonline.cz* (online). 10. 4. 2006. <https://migrationonline.cz/en/e-library/in-the-czech-republic-they-call-you>.

Vápenka Brekov (n.d.). Navštíveno 17. července 2023 z: <http://www.brekov.eu/30-vapenka.htm>

Literatura

Abu Ghosh, Y. 2008. *Escaping Gypsiness: Work, Power and Identity in the Marginalization of Roma*. PhD thesis. Univerzita Karlova, Praha.

Abu-Lughod, L. 1990. The Romance of Resistance: Tracing Transformation of Power Though Bedouin Women. *American Ethnologist* 17 (1): 41-55.

Agocs, A. 2003. Sociálna identifikácia Bajášov na Slovensku. *Etnologické rozpravy* 2: 41-53.

Ahmed, S. 2014. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.4324/9780203700372>

Anderson, B. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: New Left Book.

van Baar, H. 2016. Evictability and the Biopolitical Bordering of Europe. *Antipode: A Radical Journal of Geography*, 49 (1): 212-230.

Baloun, P. 2022. *Metla našeho venkova!: Kriminalizace Romů od první republiky až po prvotní fázi protektorátu (1918–1941)*. Praha: Scriptorium.

Basch, L.; Glick-Schiller, N.; Szanton-Blanc, C. 1994. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. London: George Allen.

bell hooks 1984. *Feminist Theory: From Margin to Center*. Boston: South End Press.

Berdahl, D. 1999. '(N)Ostalgie' for the present: Memory, longing, and East German things. *Journal of Anthropology* 64 (2): 192–211.

Bourdieu, P. 1990. *The Logic of Practice*. Stanford University Press.

Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.

Braid, I., et al. 2009. Reading Too Much into Aspirations: More Explorations of the Space Between Coerced and Voluntary Resettlement in Laos. *Critical Asian Studies* 41 (1): 605–614.

Brazzabeni, M. et al. 2015. Introduction. In *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*, ed. M. Brazzabeni et al., 1–30. New York, Oxford: Berghahn.

Burke, P. 1997. *Varieties of Cultural History*. Cornell University Press.

Cichý, M. 2003. *Historie rodu Cichých a Bánomových*. Praha. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.

Crenshaw, K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–1299.

Das, V.; Poole, D. 2004. State and Its Margins. Comparative Ethnographies. In *Anthropology in the Margins: Comparative Ethnographies*, Das, V.; Poole, D. (eds.), 3–33, Santa Fe: SAR Press.

Davidová, E. 2000. Poválečný vývoj a osudy Romů v letech 1945–1989. In *Černobílý život*, M. Černá et al., 67–76. Praha: Gallery.

Davidová, E. 1965. *Bez kolíb a šiatrov*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo.

- Dirks, N. B. 2002. Annals of the Archive: Ethnographic Notes on the Sources of History. In *From the Margins. Historical Anthropology and Its Futures*, ed. B. K. Axel, 47–65. Duke University Press.
- Dobruská, P. 2018. The Mobility of Roma from a Slovak Village and its Influence on Local Communities. In *Remigration to Post-socialist Europe: Hopes and Realities of Return*. ed. C. Hornstein-Tomic et al., 285–318. Berlin: LIT Verlag.
- Donert, C. 2017. *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Donert, C. 2008. “The struggle for the soul of the Gypsy“: marginality and mass mobilization in Stalinist Czechoslovakia. *Social History*, 33 (2): 123–144.
- van Dülmen, R. 2000. *Historische Anthropologie. Entwicklung – Probleme – Aufgaben*. Köln: Böhlau.
- Elšík, V. 2003. Interdialect contact of Czech (and Slovak) Romani varieties. *International Journal of the Sociology of Language* 162: 41–62.
- Facuna, A. 1969. Zväz Cigánov-Rómov na Slovensku. *Demografie* 11 (3): 214–215.
- Fečová, O. 2022. *Den byl pro mě krátkej. Paměti hrdé Romky*. Praha: Paseka, Kher.
- Fedič, V. (ed.) 2001. *Východoslovenskí Rómovia a 2. svetová vojna*. Humenné: REDOS.
- Foucault, M. 1982. Afteward: The Subject and Power. In *Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Dreyfus, H. and Rabinow, P., 208–226, Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M. 1978. *The History of Sexuality. Vol. 1: An Introduction*. New York: Random House.
- Gal, S. 1995. Review: Language and the "Arts of Resistance". Reviewed Work: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* by James Scott. *Cultural Anthropology* 10 (3): 407–424.
- Gal, S. 1993. Diversity and Contestation in Linguistic Ideologies: German Speakers in Hungary. *Language in Society* 22 (3): 337–359.
- Gardner, K. 1993. Desh-Bidesh: Silhety Images of Home and Away. *Man* 28 (1): 1–15.

- Gay Y Blasco, P. 2001. 'We don't know our descent': how the Gitanos of Jarana manage the past. *Journal of The Royal Anthropological Institute* 7 (4): 631–647.
- Gay Y Blasco, P. 1999. *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performances of Identity*. New York: Berg.
- Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gerlach, D. 2010. 'Beyond expulsion: the emergence of "unwanted elements" in the postwar Czech borderlands, 1945-1950'. *East European Politics and Societies* 14 (2): 269–93.
- Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory. Action, structure and contradiction in social analysis*. London: Red Globe Press.
- Ginzburg, C. 1983 [1966]. *The Night Battles. Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Routledge.
- Ginzburg, C. 1980 [1976]. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*. Routledge.
- Glick-Schiller, N.; Basch, L.; Szanton-Blanc, C. 1995. From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological Quarterly* 68 (1): 48–63.
- Grill, J. 2015a. 'Endured Labour' and 'Fixing Up' Money: The Economic Strategies of Roma Migrants in Slovakia and the UK. In *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*, ed. M. Brazzabeni et al., 88–106. New York, Oxford: Berghahn.
- Grill, J. 2015b. Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov. Formy spolužitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku. In *Čierne-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*, ed. T. Podolinská and T. Hrustič, 146–171. Bratislava: Veda.
- Gunár, K. 2020. Roztvárali sme nožnice, chceli sme o sebe dať vedieť celému Slovensku. *Rómovia 30 rokov po...*, ed. K. Mojžíšová, 109–129. Košice: Rozhlas a televízia Slovenska (RTVS).
- Gunár, K. 2010. *História osídľovania obce Brekov Rómami*. [vlastným nákladem]

Guy, W. 2001. Roma in Czechoslovakia: Another False Dawn? In *Between Past and Future: The Roma of central and Eastern Europe*, 285–332. Hatfield: University of Hertfordshire Press.

Guy, W. 1998 [1975]. Ways of Looking at Roma: The Case of Czechoslovakia. In *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*, ed. D. Tong, 13–68. New York: Garland Publishing.

Guy, W. 1977. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate Its Gypsy Population*. Unpublished PhD thesis. University of Bristol.

Haišman, T. 1999. Romové v Československu v letech 1945–1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In *Romové v ČR (1945–1998)*, 137–183. Praha: Socioklub

Hajská, M. 2024 [v přípravě]. *The Stojkas. Spatial Mobility and Territorial Anchorage of Vlach Roma – Lovara in Former Czechoslovakia*. Praha: Karolinum.

Hajská, M. 2022. „We had to run away“: The Lovára’s departure from the Protectorate of Bohemia and Moravia to Slovakia in 1939. *Romani studies* 32 (1): 51–83.

Hajská, M. 2020. Forced Settlement of Vlach Roma in Žatec and Louny in the late 1950s. *Slovenský národopis / Slovak Ethnology* 68 (4): 340–364.

Hajská, M. 2017. „Economic Strategies and Migratory Trajectories of Vlach Roma from Eastern Slovakia to Leicester, UK“ *Slovenský národopis* 65 (4): 357–382.

Hajská, M. 2015. Gadžikanes vaj romanes? Jazykové postoje olašských Romů jedné východoslovenské komunity ke třem místně užívaným jazykům. In *Čiarno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*, ed. T. Podolinská a T. Hrustič, 346–373. Bratislava: Veda.

Hajská, M. 2012. „Ame sam Vlašika, haj vorbinas vlašika!“ (My jsme Olaši a mluvíme olašsky!). N8stin jazykové situace olašských Romů z východního Slovenska v etnicky smíšené komunitě. *Romano džaniben* 19 (2): 35–53.

Hajská, M. et al. 2013. *Situační analýza Rumburk a Staré Křečany: ASZ*. Praha: Multikulturní centrum Praha.

Halbmayr, B. 2009. The ethics of oral history? Expectations, responsibilities, and dissociations. In *Oral History: The challenges of dialogue*, ed. M. Kurkowska-Budzan and K. Zamorski, 195–203. Studies in Narrative.

- Hamplová, D. 2006. Women and the Labor Market in the Czech Republic: Transition from a Socialist to a Social-Democratic Regime? In *Globalization, Uncertainty and Women's Careers*, ed. H. Blossfeld and H. Hofmeister, pp. 224–246.
- Higgs, E. 2004. *The Information State in England: The Central Collection of Information on Citizens Since 1500*. London: Macmillan Education UK.
- High, H. 2009. Complicities and Complexities: Provocations from the Study of Resettlement in Laos. *Critical Asian Studies* 41 (4): 615–620.
- High, H. 2008. The Implications of Aspirations: Reconsidering Resettlement in Laos. *Critical Asian Studies* 40 (4): 531–550.
- High, H. 2005. *Village in Laos: An Ethnographic Account of Poverty and Policy among the Mekong's Flows*. PhD thesis. Australian National University.
- Hlaváčová, V. 2016. *migrace slovenských Romů do Karlových Varů po roce 1945 (případová studie – usídlování rodu Bílých a Sivákových v Karlových Varech v letech 1945–1952*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra středoevropských studií, Seminář romistiky.
- Holomek, M. 1969. Současné problémy Cikánů v ČSSR a jejich řešení. *Demografie* 11 (3): 203–209.
- Holomek, T. 1969. Problematika Cikánů ve světle zákonné úpravy. *Demografie* 11 (3): 210–213.
- Holubec, S. 2014. 'We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder: Czech perceptions of Sub-Carpathian Rus and its modernization on the 1920s' In *Mastery and Lost Illusions: Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*, ed. W. Borodziej, S. Holubec and J. Puttkamer, 223–250. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Horváth, K. 2012. Silencing and Naming the Difference. In *The Gypsy "Menace". Populism and the New Anti-Gypsy Politics*, ed. M. Stewart, 117–136. London: C. Hurst & Co.
- Horváth, K. 2005. "Gypsy Work – Gypsy work." *Romani Studies* 15 (1): 31–49.
- Horváth, K. 2012. Silencing and Naming the Difference. In *The Gypsy "Menace". Populism and the New Anti-Gypsy Politics*, ed. M. Stewart, 117–136. London: C. Hurst & Co.

- Horský, J. 2014. Historický aktér. In *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, ed. L. Storchová, 95–101. Scriptorium.
- Horváthová, J. 2005. Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích (aneb tušení souvislostí). *Romano džaniben* 12 (3): 63–84.
- Horváthová, J. 1994. Možnosti integrace na příkladu moravských Romů. *Romano džaniben*. 1 (1): 8–19.
- Horváthová, E. 1964. *Cigáni na Slovensku: historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Houdek, L. 2008. *Romové ve Stříbře. Případová studie – historie a sociolingvistická situace rodu Absolonů*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova.
- Howe, L. 1998. Scrounger, Worker, Beggarman, Cheat: The Dynamics of Unemployment and The Politics of Resistance in Belfast. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 4 (3): 531–550.
- Hrustič, T. 2015a. Emické vnímanie úžery v segregovaných rómskych osadách na východním Slovensku. In *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*, ed. T. Podolinská and T. Hrustič, 208–223. Bratislava: Veda.
- Hrustič, T. 2015b. Usury among the Slovak Roma: Notes on Relations between Lenders and Borrowers in a Segregated Taboris. In *Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*, ed. M. Brazzabeni et al., 31–48. New York, Oxford: Berghahn.
- Hudousková, R., Ort, J., Sadílková, H. 2015. Romové v Praze. (Texty k historii Romů v Praze po roce 1945). [nepublikováno]
- Humphrey, C. 1994. Remembering an 'Enemy': The Bogd Khann in Twentieth-Century Mongolia. In *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. ed. R. S. Watson, 21–44, Santa Fe: School of American Research Press.
- Hübschmannová, M. 2005. *Po židoch cigáni. I. díl, (1939–srpen 1944): svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*. Praha: Triáda.
- Hübschmannová, M. 2000a. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In *Černobílý život*, 123–148. Praha: Gallery.

Hübschmannová, M. 2000b. Vztahy mezi Romy a Židy na východním Slovensku před druhou světovou válkou. *Romano džaniben* 7 (1): 17–23.

Hübschmannová, M. 1999a. Několik poznámek k hodnotám Romů. In *Romové v České republice 1945-89*, 16–66. Praha: Socioklub.

Hübschmannová, M. 1999b. Od etnické kasty ke strukturovanému společenství. In *Romové v České republice 1945–1998*, 115–136. Praha: Socioklub.

Hübschmannová, M. 1998. Economic Stratification and Interaction (Roma, an Ethnic Jati in East Slovakia). In *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*, ed. D. Tong, 233–270. New York: Garland Publishing.

Hübschmannová, M. 1995. Historeo znamená pátrám. *Romano džaniben* 2 (1-2): 61–66.

Hübschmannová, M. 1993. *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.

Hübschmannová, M. 1970. “Co je tzv. cikánská otázka?” *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 6 (2): 105–120.

Hübschmannová, M. 1968. cikáni = Cikáni? *Reportérova ročenka 1968*

Hübschmannová, M. 1967. Vel'ká Ida. *Literární noviny*, 8 July 1967, 2–3.

Hübschmannová, M., Lacková, E. 2010. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.

Jamnická-Šmerglová, Z. 1955. *Dějiny našich cikánůi*. Praha: Orbis.

Jandáková, L.; Habrovcová, J. 2022. „Tak jak to bylo“. In *Den byl pro mě krátkej. Paměti hrdé Romky*, O. Fečová, 177–183, Praha: Paseka, Kher.

Jurová, A. 2002. Historický vývoj rómských osád na Slovensku a problematika vlastnických vztahov k pôde („nelegálne osady“). *Človek a spoločnosť* 5 (4): 13–43.

Jurová, A. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Společenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied v Košiciach, Goldpress.

Kandert, J. 2004. *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Karolinum.

Kobes, T. 2012. „Naši Romové“ – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova. *Romano džaniben* 19 (2): 9–34.

Kobes, T. 2009. *Tu zme šicke jedna rodzina, tu zme šicke jedna fajta: příbuzenství východoslovenského venkova*. Prešov: Centrum antropologických výskumov.

Kovai, C. 2012. Hidden Potentials in “Naming the Gypsy”: The Transformation of the Gypsy-Hungarian Distinction. In *The Gypsy “Menace”. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*, ed. M. Stewart, 281–294. London: C. Hurst & Co.

Kramářová, J. et al. 2005. *(Ne)bolí: vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísni – společnost při České televizi.

Kurej, A. 1996. Čar, veša, phuv – oda miri bacht / Tráva, lesy, země – to je moje štěstí. *Romano džaniben* 3 (1): 109–113.

Levi, G. 2001. On Microhistory. In *New Perspectives on Historical Writing*, ed. P. Burke, 96–119. University Park: Pennsylvania State University Press.

Lhotka, P., Schuster, M., Závodská, M. 2009. *Svaz Cikánů–Romů (1969–1973). Doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury „Svaz Cikánů–Romů (1969–1973). Z historie první romské organizace v českých zemích.“* Brno: Muzeum romské kultury.

Lucassen, L. 2008. Between Hobbes and Locke. Gypsies and the Limits of the Modernization Paradigm. *Social History* 33 (4): 423–441.

Lužica, R. 2021. *Zväz Cigánov/Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968–1989*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva.

Lüdtke, A. (ed.) 1995. *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press.

Magnússon, S. G. 2020. *Emotional Experience and Microhistory. A Life Story of a Destitute Pauper Poet in the 19th Century*. London: Routledge.

Mann, A. B. 2018. *Rómski kováči na Slovensku*. Bratislava: Úľuv.

Marushiakova, E.; Popov, V. (eds.). 2022. *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Paderborn: Brill.

Marushiakova, E.; Popov V. 2021. Introduction. In *Roma Voices in History. A Sourcebook*, eds. E. Marushiakova; V. Popov, xviii–xxxvi. Paderborn: Brill.

Marushiakova, E.; Popov, V. 2020. Roma Identities in Eastern Europe: Ethnicity vs. Nationality. In *Ciganos. Olhares e perspectivas*, eds. M. P. L. Goldfarb et al. João Pessoa: Editora UFPB.

Medick, H. 1987. “Missionaries in the Row Boat”? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History. *Comparative Studies in Society and History* 29 (1): 76–98.

Memorandum SCR k základním otázkám cikánské problematiky a vymezení společenského postavení Cikánů-Romů. 1970. *Románo ľil*, 2: 11–12.

Miklušáková, M. 1999. Stručný nástin důsledků zákona č. 40/1993 Sb., O nabývání a pozbývání státního občanství ČR. In *Romové v České republice (1945–1998)*, 267–270. Praha: Socioklub.

Mišková, M. 2016. *Miznúci svet V*. Humenné: Retrospektíva.

Mižigár, M. 2016. *Romové v Písku: případová studie poválečného osídlení*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra středoevropských studií, Seminář romistiky.

Molnár, M (ed.) 2017. *Brekov*. Michal’ovce: Jaroslav Mihal’ko, Polygrafické práce.

Mücke, P. 2013. Deset krátkých zastavení nad možnostmi a mezemi české orální historie. *Dějiny – teorie – kritika* 2: 296–301.

Nečas, N. 1999. *The Holocaust of Czech Roma*. Praha: Prostor.

Nováček, K. 1968. *Cikáni včera, dnes a zítra*. Praha: Socialistická akademie.

Olivera, M. 2012. “The Gypsies as Indigenous Groups: the Gabori Roma Case in Romania.” *Romani studies* 5 (1): 19–33.

Olivera, M., Poueyto, J. 2018. Gypsies and Anthropology: Legacies, Challenges, and Perspectives. *Ethnologie Francaise* 172 (4): 581–600.

Ort, J. 2022a. Belonging, mobility, and the socialist policies in Kapišová, Slovakia. *Romani studies* 32 (1): 23–50.

Ort, J. 2022b. *Facets of a Harmony. Roma and Their Locatedness in Eastern Slovakia*. Prague: Karolinum Press.

Ort, J. 2021. Romové jako místní obyvatelé? Přináležení, cikánství a politika prostoru ve vesnici na východním Slovensku. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 57 (5): 581–608.

Ort, J., Dobruská, P. 2023. Continuities and Discontinuities in a Transnational Social Field. The Case of the Margovany Roma. *Český lid* 110 (2): 211–242.

Pavelčíková, N. 2010. Několik poznámek k proměnám identity spojeným s příběhy českých a slovenských Romů ve 20. století. *Romano džaniben* 17 (2): 71–95.

Pavelčíková, N. 2006. Milena Hübschmannová a historie Romů po 2. světové válce. *Romano džaniben* 13 (1): 191–207.

Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Prague: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR.

Pavelčíková, N. 1999. *Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945–1975)*. Ostrava.

Prins, G. 2001. Oral History. In *New Perspectives on Historical Writing*, ed. P. Burke, 120–156. University Park: Pennsylvania State University Press.

Porteli, A. 1991. *The Death of Luigi Trastulli. Form and Meaning in Oral History*. New York: State University of New York Press.

Přečan, V. 1990. *Charta 77 1977–1980. Od moální k demokratické revoluci. Dokumentace*. Bratislava: Schenfield.

Pullmann, M. 2009. Diktatura, konsensus a společenská změna: K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskusích po roce 1989, In *Paralely, průsečíky, mimoběžky: Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Storchová, L.; Horský, J. (eds.), 231–246, Ústí nad Labem.

Pullmann, M. 2012. Writing History in the Czech and Slovak Republics: An Interview with Michal Pullmann. *Social History* 37 (4): 384–401.

Pullmann, M. 2011. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium.

Roman, R. B.; Zahova, S.; Marinov, A. (eds.). 2021. *Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Paderborn: Brill.

Rabinach, A. 2006. Moments of totalitarianism. Review article. *History and Theory*, 45 (1): 72–100.

Růžičková, A. 2012. *Romská komunita ve Vsetíně*. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.

Sadílková, H. 2020. The Postwar Migration of Romani Families from Slovakia to the Bohemian Lands: a Complex Legacy of War and Genocide in Czechoslovakia. In *Jewish and Romani Families in the Holocausts and Its Aftermath*, ed. E. R. Adler, K. Čapková, 190–217. New Jersey, London: Rutgers University Press.

Sadílková, H. 2019. Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti. Úvod k tematickému číslu *Romano džaniben* 26 (2): 5–18.

Sadílková, H. 2018. (Ne)chtění spoluobčané? Romové v poválečném Československu. In „Nechtění“ spoluobčané: Skupiny obyvatel perzekvovaných či marginalizovaných z politických, národnostních, náboženských i jiných důvodů v letech 1945–1989, Pažout J.; Portmann, K. (eds.), 98–115.

Sadílková, H. 2017. Resettling the Settlement. From Recent History of a Romani Settlement in South-Eastern Slovakia. In *Festschrift for Lev Cherenkov*, ed. K. Kozhanov and D. Halwachs, 339–351. Graz: Grazer Romani Publikationen.

Sadílková, H. 2016. *Poválečná historie Romů ve vzpomínkách pamětníků: Možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých zemí*. PhD thesis, Univerzita Karlova v Praze.

Sadílková, H. 2013. Čí jsou to dějiny? Dosavadní přístupy k interpretaci poválečných dějin Romů v ČS(S)R. *Romano džaniben* 20 (2): 69–86.

Sadílková H. et al. 2024 [v přípravě]. *Equality and Representation. Social and Political Engagement of Roma in Communist Czechoslovakia 1948–1968*. Paderborn: Brill.

Sadílková, H. et al. 2018. *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury.

Sadílková, H., Závodská, M. 2021. Asserting a Presence in the Public Sphere: Autobiographies by two Romani Holocaust Survivors in Communist Czechoslovakia. In *The Legacies of the Romani Genocide in Europe since 1945*, ed. C. Donert, 183–213. Oxford, New York: Routledge.

Scott, J. 2010. *The Art of Not Being Governed. An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.

Scott, J. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven/London: Yale University Press.

Scott, J. 1990. *Domination and the Arts of Resistance*. New Haven: Yale University Press.

Scott, J. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance*. New Haven: Yale University Press.

Serinek, J., Tesař, J., Ondra, J. 2016. *Česká cikánská rapsodie*. Praha: Triáda.

Shmidt, V. 2022. The Rights of the Roma: The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia by Celia Donert (review). *Romani studies* 32 (1): 140–144.

Shmidt, V., and Jaworsky, B. N. 2020. *Historicizing Roma in Central Europe: Between critical whiteness and epistemic injustice*. London: Routledge.

Sidiropolu-Janků, K. 2015. *Nikdy jsem nebyl podceňovanej. Ze slovenských osad do českých měst za prací. Poválečné vzpomínky*. Brno: Munipress.

Skupnik, J. 2007. Světy se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska sociopsychologické dynamiky společnosti. *Sociologický časopis /Czech Sociological Review* 43 (1), 133–148.

Slačálek, O. 2023 [v přípravě]. Toto není český Floyd. Romové a cesta postkoloniální teorie do střední Evropy. *Romano džaniben* 30 (1).

- Slačka, D. 2015. „Cikánská otázka“ na Hodonínsku v letech 1945–1973. Diplomová práce. Historický ústav, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita v Brně.
- Sokolová, V. 2008. *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia*. Soviet and Post-Soviet Politics and Society, Vol. 82. Stuttgart: Ibidem-Verlag.
- Sommer, V. et al. 2019. *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu 1956–1989*. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny.
- Spurný, M. 2016. *Most do budoucnosti. Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Karolinum.
- Spurný, M. 2011. *Nejsou jako my: česká společnost a menšiny v pohraničí (1945-1960)*. Praha: Antikomplex.
- Stewart, K. 1996. *A Space on the Side of the Road. Cultural Poetics in an “Other” America*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stewart, M. 2013. “Roma and Gypsy ‘Ethnicity’ as a Subject of Anthropological Inquiry.” *Annual Review of Anthropology* 42 (1): 415–432.
- Stewart, M. 1997. *The Time of the Gypsies*. Boulder: Westview Press.
- Sus, J. 1961. *Cikánská otázka v ČSSR*. Praha: SNPL.
- Sutre, A. 2014. They give a history of wandering over the world. A Romani clan’s transnational movement in the early 20th century. *Quaderny storici* 49, 146 (2): 471–498.
- Szaló, C. 2007. *Transnacionální migrace. Proměny identit, hranic a vědění o nich*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Šebová, B. 2006. *Migrace slovenských Romů do českých zemí po roce 1945 (případová studie – usídlování Romů v Rokycanech mezi lety 1945–1952)*. Bakalářská práce. Ústav jižní a centrální Asie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Theodosiou, A. 2004. “‘Be-longing’ in a ‘Doubly Occupied Place’: the Parakalamos Gypsy Musicians.” *Romani studies* 14 (2): 25–58.
- Tilly, Ch. 1999. Power – Top Down and Bottom Up. *Journal of Political Philosophy*, 7 (3): 330–352.

- Tsing, A. L. 1994. From the Margins. *Cultural Anthropology* 9 (3): 279–297.
- Ulč, O. 1969. Communist National Minority Policy: The Case of the Gypsies in Czechoslovakia. *Soviet Studies* 20 (4): 421–443.
- Ústav pro veřejné mínění, 1971. *Mínění o Cikánech a o řešení cikánské otázky*. Praha: Ústav pro výzkum veřejné mínění.
- Yow, V. 1995. Ethics and Interpersonal Relationships in Oral History Research. *The Oral History Review*. 22 (1): 51–66.
- Vansina, J. 1985. *Oral Tradition as History*. James Currey Publishers.
- Vaněk, M. 2022. Twenty Years in Shades of Grey? Everyday Life During Normalisation Based on Oral History Research. In *Czechoslovakia and Eastern Europe in the Era of Normalisation, 1969–1989*, McDermott, K.; Stibbe, M. (eds.) Palgrave 2022.
- Vaněk, M. 2019. *Sto studentských evolucí: vysokoškolští studenti roku 1989: životopisná vyprávění v časosběrné perspektivě. [One Hundred Student Evolutions: University Students of 1989. Life-stories in a Longitudinal Perspective.]* Praha: Academia.
- Vaněk, M.; Mücke, P. (eds.) 2016. *Velvet Revolutions. An Oral History of the Czech Society*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Wacquant, L. 2007. Territorial stigmatization in the age of advanced marginality. *Thesis Eleven* 91: 66–77.
- Wagnerová, A. 2017. *Žena za socialismu: Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha: SLON.
- Zahra, T. 2016. *The Great Departure: Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World* (New York, 2016).
- Zapletal, T. 2012. Přístup totalitního státu a jeho bezpečnostních složek k romské menšině v Československu (1945-1989). In *Sborník archivu bezpečnostních složek Sv. 10/2012*, 13–83. Praha: Archiv bezpečnostních složek.

SEZNAM ZKRATEK

- ČSSR – Československá socialistická republika
JRD – Jednotné roľnícke družstvo
JZD – Jednotné zeméďľské družstvo
KNV – krajský národný výbor / krajský národný výbor
MNV – miestny národný výbor / miestny národný výbor
MRK – Muzeum romské kultury
MŠ – materská škola
NA – Národný archív
ONV – okresný národný výbor / okresný národný výbor
OV KSS – Okresný výbor Komunistickej strany Slovenska
RTVS – Rozhlas a televízia Slovenska
SOkA – štátny okresný archív
SSSR – Sovietský svaz socialistických republik
ŠAKE – Štátny archív v Košiciach
ŠAPO – Štátny archív v Prešove
ŠOkA – štátny okresný archív
ÚV KSČ – Ústredný výbor Komunistickej strany Československa
ÚV KSS – Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska
Vsl. KNV – Východoslovenský Krajský národný výbor
VŽKG – Vítkovické železáreny Klementa Gottwalda
ZAO – Zemský archív v Opavě

